

ONAY

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans öğrencisi olan Mücahit BEKTAŞ'ın hazırladığı ve jüri önünde savunduğu "Lozan Barış Antlaşması Bağlamında Türkiye'de Azınlıkların Yönetimi" başlıklı tez başarılı kabul edilmiştir.

JÜRI ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

[Prof. Dr., Bilâl ERYILMAZ]

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Asil Üyeler:

[Yrd. Doç. Dr., Özlem YÜCEL]

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

[Yrd. Doç. Dr., Burcu TAŞKIN]

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 22 / 10 / 2015

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Mücahit Bektaş

ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR

“Lozan Barış Antlaşması Bağlamında Türkiye’de Azınlıkların Yönetimi” başlıklı tezimin başarı ile sonuçlanmasında kendi gayretlerimin dışında hem öğrencisi olduğum İstanbul Medeniyet Üniversitesi’nin öğretim üyelerinin hem çalışmış olduğum Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi’nin öğretim üyelerinin hem benimle mülakat yapılmayı kabul eden temsilcilerin hem de iş ve yakın çevrem bana göstermiş oldukları maddi ve manevi desteklerinin büyük katkısı olmuştur. Her birine sonsuz teşekkürlerimi iletmek isterim.

Bunların yanında kişisel gayretleri dolayısıyla başta tez danışmanım Prof. Dr. Bilâl Eryılmaz’a, İbrahim Olgun’a, Dr. Hüsrev Tabak’a, Dr. Seven Erdoğan’a ve arkadaşım Şahin Oktay’a teşekkürü ayrıca bir borç bilirim.

Umut ediyorum ki bu çalışma bilim dünyasına bir katkı sağlamış olsun...

İÇİNDEKİLER

ONAY	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	iii
ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR	v
KISALTMALAR.....	xi
TABLO LİSTESİ.....	xiii
ÖZET.....	xv
ABSTRACT	xvii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE NİTELİĞİ	7
A. LOZAN KONFERANSI ÖNCESİ GERÇEKLEŞEN OLAYLAR	9
1. Misak-ı Millî ve Mudanya Mütarekesi.....	9
a. Misak-i Millî.....	10
b. Mudanya Mütarekesi.....	11
2. Delege Seçimleri ve Lozan Öncesi Birinci Meclisin Siyasi Durumu	15
a. Lozan’a Davet, Saltanatın İlgası ve Delege Seçimi	15
b. Birinci Meclisin Delege Heyetine Tavsiyeleri ve Hükümetin Talimatları.....	17
3. Konferans Öncesi İtilaf Devletlerinin Anlaşma Çabaları ve İngiliz Muhtırası	18
B. LOZAN KONFERANSI.....	20
1. Konferansın Açılışı	21
2. Ülke Delegelerinin Analizi	22
3. Konferansın Teşkilatlanması	23
4. Komisyonların ve Alt Komisyonların Faaliyetleri.....	25
a. Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu.....	25
(1) Trakya Sınırı	26
(2) Ege Adaları	27
(3) Boğazlarda Uygulanacak Rejim	29
(4) Suriye ve Irak Sınırları	31
(5) Türk-Rum Nüfus Mübadelesi	34
b. Türkiye’de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu.....	35
(1) Genel Af	36
(2) Ermeni Yurdu	36

(3) Adlî Kapitülasyonlar ve Azınlık İmtiyazları	37
(4) Rum Patrikhanesi'nin İhracı Meselesi	38
(5) Uyraklık Meselesi ve Kutsal Emanetler	39
c. Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu	41
(1) Osmanlı Dış Borçlarının Tarihi Gelişimi	42
(2) Lozan Görüşmelerinde Osmanlı Dış Borçları	43
İKİNCİ BÖLÜM: LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDA AZINLIKLARA İLİŞKİN HÜKÜMLER	47
A. ZİMMÎLİK VE MİLLET SİSTEMİ	48
1. Medine Vesikası ve Zimmîlik	48
2. Galata Ahidnamesi ve Millet Sistemi	50
3. Azınlıklar Hakları ve Millet Sistemi	51
B. PATRİK PATRİKHANE VE RUMLAR	53
1. Lozan Öncesi Rumlar ve Patrikhane	54
2. Patrik ve Patrikhane'nin Statüsü	56
3. Nüfus Mübadelesi	59
C. ERMENİLER VE ERMENİ YURDU MESELESİ	63
1. Lozan Öncesi Ermeniler	64
2. Ermeni Yurdu Meselesi	67
D. YAHUDİLER	72
1. Lozan Öncesi Yahudiler	73
2. Lozan'da Yahudiler	78
E. LOZAN ANTLAŞMASINDA GAYRİMÜSLİM AZINLIKLARIN MEDENİ HAKLARI	81
1. Lozan Öncesi Gayrimüslim Azınlıkların Medeni Hakları	81
2. Lozan'da Gayrimüslim Azınlıkların Medeni Hakları	89
F. LOZAN ANTLAŞMASINA GÖRE GAYRİMÜSLİM AZINLIK VAKIFLARI VE EĞİTİM - ÖĞRETİM FAALİYETLERİ	97
1. Osmanlı'da Gayrimüslim Azınlık Vakıfları ve Eğitim Kurumlarının Faaliyetleri	98
2. Lozan Antlaşmasına Göre Gayrimüslim Azınlık Vakıfları ve Eğitim - Öğretim Kurumları	107
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI SONRASI AZINLIKLARA İLİŞKİN UYGULAMA VE YAŞANAN SORUNLAR	111
A. TEK PARTİ DÖNEMİ	113
1. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi	119
2. Trakya Olayları	123

3. “Vatandaş! Türkçe Konuş!” Kampanyası.....	125
4. Yirmi Kur’a Askerleri.....	127
5. Varlık Vergisi.....	128
B. 1950-2000 DÖNEMİ	132
1. 6-7 Eylül 1955 Olayları	136
2. Kıbrıs Olayları	139
C. 2000’DEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEM	140
D. GÜNÜMÜZDE AZINLIKLARA İLİŞKİN SORUNLAR	143
1. Eğitim ile İlgili Sorunlar.....	145
2. Dış Politikanın Gayrimüslim Azınlıklar Üzerindeki Etkisi	149
3. Cemaat Yönetimi ve Devletle Olan İlişkiler	150
4. Vatandaşlık Hakları ve Medeni Haklar	153
5. Vakıflarla İlgili Yaşanan Sorunlar	158
SONUÇ	169
KAYNAKÇA	173
ÖZGEÇMİŞ	193

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

AK Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi

BMM: Büyük Millet Meclisi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DP: Demokrat Parti

MC: Milletler Cemiyeti

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

VGM: Vakıflar Genel Müdürlüğü

a.g.b.: Adı geçen bildiri

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

çev.: Çeviren

der.: Derleyen

ed.: Editör

haz.: Hazırlayan

s.: Sayfa

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğeri

yy: Yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo: 1 Türk (1914 Yılı rakamları) ve Yunan (1918 Yılı rakamları) taraflarının Trakya İstatistikleri.....	27
Tablo: 2 Osmanlı Dış Borçlarının Bölüşümü.....	45
Tablo: 3 Osmanlı nüfus sayımlarına göre Rumların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki nüfus rakamları	55
Tablo:4 Türkiye’de Mübadillerin yoğun olarak yerleştirildikleri yerlerden bazıları ..	63
Tablo: 5 Anadolu’dan göç eden yaklaşık Ermeni nüfusu ve göç ettikleri ülkeler	69
Tablo: 6 1897 Yılı Verilerine Göre Cemaat Okullarının Milletlere Göre Dağılımı	101
Tablo: 7 1897 Yılı Verilerine Göre Yabancı Okul Sayıları.....	104
Tablo: 8 TBMM’de Gayrimüslim Cemaatleri Temsil Eden Milletvekilleri	112
Tablo: 9 Cemaat Okullarıyla İlgili İstatistikler	146

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu, yönetimi altındaki tebaayı çeşitli sebeplerden dolayı inançlarına göre gruplandırmış ve onlara kendilerine ait özerk alanlar oluşturmuştur. Millet Sistemi olarak kavramsallaştırılan bu durum, tüm imparatorluk döneminde aynı şekilde devam etmemiştir. Millet Sisteminde yerini bulan üç eski ve sayıca fazla olan Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin hem Osmanlı Dönemindeki hem Lozan Barış Görüşmelerindeki hem de Cumhuriyet Dönemindeki durumları incelenmiştir. Lozan Konferansı'nda, Türk tarafının tüm gayretlerine rağmen gayrimüslimleri koruyucu maddeler, geleneksel olarak kendi medeni hukuklarına tabi olabilmeleri, Antlaşma metninde yer almıştır. Daha sonra gayrimüslim azınlıklar - Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaatleri- bu haklarından vazgeçmişlerdir. Cumhuriyet döneminde ulus-devlet inşa etme süreci ve dışsal faktörlere bağlı olarak gayrimüslimlerle ilgili olumsuz bir takım gelişmeler yaşanmıştır. AB Uyum Süreci ile birlikte azınlıkların haklarına ve yönetimine ilişkin politikalarda önemli iyileştirmeler ve kazanımlar ortaya çıkmıştır. Günümüzde gelineen noktada gayrimüslimler kendilerine Lozan'da tanınan statünün ötesine geçerek anayasal temelde eşit vatandaşlar olarak muamele edilmeyi talep etmektedirler. Gayrimüslimler yapılan mülakatlarda, Cumhuriyetin tüm dönemlerinde ikinci sınıf vatandaş olarak görüldüklerini ve son zamanlarda yaşananların umut verici olduğunu ifade etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Millet Sistemi, Rum-Ortodoks, Ermeni, Yahudi, Azınlık, Lozan Barış Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti.

ABSTRACT

Ottoman Empire ruled its subjects based on grouping them around their confessions and through granting them autonomy in their internal affairs. This minority management system is called, the Millet system, yet the system went through some changes throughout. In this thesis, the conditions of the three dominant confessional groups – Greek-Orthodox, Armenian, and Jews –, upon which this millet system was built, in the Ottoman Empire and later in Turkey have been studied. In the Lausanne Peace Treaty, despite Turkey's efforts for legally continuing treating these historical confessional groups according to the millet system thus through making them subject to their own civic law, the agreement legally gave an end to the millet system, which is also followed by the confessional groups' willingly giving up from such privileges. In the Republican period, during the nation-building process, there occurred some adverse developments regarding the minorities emanated from external factors. Nonetheless, with the European Union harmonization process, there appeared several improvements and recovery with regard to minority rights and management. Today, the non-Muslim confessional groups request to be treated as constitutionally equal citizens, through going beyond the status acknowledged in Lausanne. In the interviews with non-Muslims suggest that having been treated as second class citizens throughout the Republican governments the recent developments have been found promising.

Key Words: Millet System, Greek-Orthodox, Armenian, Jew, Minority, Lausanne Peace Treaty, Ottoman Empire, Turkish Republic.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, egemenliği altında bulunan ve üç kıtaya yayılmış geniş coğrafyada birçok farklı etnik, dini ve kültürel grupları uzun yıllar başarılı bir şekilde yönetebilme kapasitesini göstermiştir. Bu başarının temelinde, literatürde Millet Sistemi olarak kavramsallaştırılan yapının önemli bir rolü olmuştur. Millet sistemi, gayrimüslimleri mezhebi ve dini farklılıklarına göre gruplandırmaktadır. Osmanlı Millet Sistemi, esas itibari ile İslam hukukunda düzenlenen Zimmî hukukun bir uygulaması olarak değerlendirilir. Modern siyasal terimlerle açıklamak gerekirse, Millet Sistemi, bireysel haklardan öte kolektif haklar etrafında şekillenmiştir. Millet Sistemi ile mezhebi ve dini farklılıklara göre oluşturulan bu yapı, hem cemaatin devletle olan ilişkilerini hem de kendi arasındaki bireysel münasebetlerini belirleyen temel bir unsur olmuştur. Devlet gayrimüslimlere inanç yapılarına göre resmi statü vermiş, bu statü onların uzun yıllar kimliklerini ve kültürlerini korumasını sağlamıştır.

Tanzimat Fermanı'na kadar Millet Sistemi'nde, gayrimüslimler olarak Rum-Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler yoğun nüfusa sahip olmaları ve pratik nedenlerden dolayısıyla birer millet olarak kabul edilmişler. Tanzimat Fermanı'ndan sonra her alandaki yasalaştırma faaliyetleri gayrimüslimlerin cemaat yönetimleri için de söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Rum-Ortodoksların Nizamnamesi 1862, Ermeni-Gregoryenlerin Nizamnamesi 1863 ve Yahudilerin Nizamnamesi ise 1865 yılında resmi gazetede yayınlanarak, yeni bir döneme geçilmiştir. Tanzimat ile açılan ortamın ve ayrıca misyonerlik faaliyetlerinin bir sonucu olarak Katolikler ile Protestanların da devlet tarafından ayrı bir millet olarak kabul edilmeleri yönünde baskılar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Katolıklara ilişkin millet nizamnamesi 1850 yılında, Protestanlara ilişkin millet nizamnamesi ise 1878 yılında kabul edilmiştir. Süryanilerin de 1914 yılında ayrı bir millet olarak kabul edildikleri kabul edilmektedir.

Geleneksel olarak Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden itibaren üç önemli gayrimüslim topluluk (Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi) devlet nazarında tanındığı ve statü verildiği için çalışmamız bu üç grup esas alınarak yürütülmüştür.

'Lozan Barış Antlaşması Bağlamında Türkiye'de Azınlıkların Yönetimi' başlıklı tezimize, Osmanlı pratiğinde şekillenen ve Türkiye'nin gayrimüslimlerle ilgili politikasını belirleyen bu yapının genel olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi ile başlanılmıştır. Lozan'da azınlıklara ilişkin görüşmeler yapılırken bu arka planı taraflar her zaman dikkate almışlardır. Lozan'daki tartışmalar böyle bir yönetim mirası üzerinden yapılmış ve ortaya çıkan düzenlemeler de bir ölçüde bu mirastan etkilenmiştir.

Her ne kadar Lozan Barış Görüşmeleri sonucunda gayrimüslimlerle ilgili Osmanlı Devleti'ndeki Millet Sistemini andıran bir yapı kurulmuşsa da, Cumhuriyet idaresinin yeni bir ulus-devlet inşa etme politikaları çerçevesinde gayrimüslimlerin haklarında yeni bir aşamaya geçildiği anlaşılmaktadır. Lozan'daki gayrimüslimlere ilişkin hukukun, ulus-devlet politikaları ve bu politikaların birçok alana yayılan unsurları ile birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra geçen yaklaşık 90 yıllık dönemde gayrimüslimlerin Lozan'da çizilen hakları ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu süre içerisindeki politikaları birlikte düşünüldüğünde nasıl bir gelişim ve değişim yaşandığının belirlenmesi önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Lozan'ın imzalandığı dönemdeki koşullarla 90 yıllık uygulamanın süreçleri ve koşulları şüphesiz farklılık göstermiştir. Bilindiği üzere Lozan, Osmanlı bakiyesi üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin en önemli kuruluş ve bağımsızlık belgesidir. Lozan Barış Antlaşması ile çerçevesi çizilen Türkiye Cumhuriyet vatandaşı gayrimüslimlerin durumunun, iç ve dış konjonktürün etkileri ile zaman zaman inişli-çıkışlı, olumlu-olumsuz bir seyir takip ettiği görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye'nin Batı ile, Yunanistan ile ve Kıbrıs ile olan ilişkilerinde her zaman az ya da çok azınlıkların hakları ve statüsü önemli bir gündem maddesi oluşturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti döneminde gayrimüslimlerin yönetimine ilişkin uygulama ve sorunlar, uluslararası ilişkiler, kültür politikaları, eğitim, ekonomi yönetimi, kamu personel rejimi gibi çok yönlü bir nitelik

taşımaktadır. Bu nedenle de multidisipliner bir inceleme alanıdır. Burada daha çok kamu yönetimi açısından konunun incelenmesine ve değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Belirtilen bu genel çerçeve kapsamında tezin incelenmesinde şu sorulara cevap aranmaya gayret edilmiştir:

1. Lozan Barış Antlaşması'nda gayrimüslimlere ilişkin belirlenen statü nedir? Bu statü Osmanlı Millet Sistemi'nin bir devamı olarak nitelendirilebilir mi?

2. Cumhuriyet rejiminin ulus-devlet politikaları gayrimüslimlerin statüsünü ne ölçüde ve nasıl etkilemiştir?

3. Gayrimüslimlerin haklarına ilişkin yönetim uygulamalarının iç ve dış konjonktürle ilişkisi nedir?

4. Bugün gelinen noktada gayrimüslim Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları Lozan'da çerçevesi çizilen azınlık hakları bağlamında mı, yoksa yeni bir anayasal vatandaşlık temelinde mi yönetimlerinin belirlenmesini istemektedirler?

Tez çalışmamız, yukarıda belirtilen sorular çerçevesinde üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Lozan Barış Konferansına giden sürece ve konferansta gerçekleşen görüşmelere ayrılmıştır. Lozan'da her ne kadar azınlık gruplarına ilişkin açık bir tanımlama olmasa da, Osmanlı'dan gelen gelenek üzerine, sayıca çok olması, kökleri Fatih Sultan Mehmet dönemine dayanması nedeniyle Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi azınlıklar incelemede esas alınmıştır. İkinci bölümde, Osmanlı Millet Sistemi'ne ve gayrimüslim azınlıklarla ilgili Lozan Barış Konferansı'nda alınan kararlara yer verilmiştir. Bu kararlar literatürdeki incelemeler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölüm, Türkiye'de azınlıklara ilişkin uygulamalar üzerinde durulmuştur. Bu yapılırken Cumhuriyet Dönemi bir bütün olarak ele alınmış ve gelişmeler bir süreç olarak belirtilerek değerlendirilmiştir. Bu bölüm incelenirken belirtilen üç azınlık cemaatinin temsilcileri ile mülakat yapılmış ve onların görüşleri ve değerlendirmeleri konular çerçevesinde incelenmiştir.

Birinci ve ikinci bölümler büyük ölçüde konu ile ilgili literatür incelemesine dayanmaktadır. Bu konuda literatürün ne ölçüde geliştiği gözlemlenmiştir. Üçüncü bölümde yaşanan tarihi olaylar belirtilmiş ve bu olaylara cemaat yönetimlerinin

bakış açıları mülakat yöntemi ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin önde gelen isimleri ile derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Yahudi cemaati, kendilerini temsil etmesi için bir kişiyi görevlendirmiş, bu kişiyle de Türkiye Hahambaşılığı'nda 15 Mayıs 2015 Cuma günü görüşme gerçekleştirilmiştir. Rum cemaatini, bu tür görüşmelerde temsil eden kişinin yurtdışında olması dolayısıyla, Patrikhane kütüphanesinden sorumlu ve mülakat yapılacak konular üzerinde bilgi ve tecrübe sahibi olan bir başka kişi temsil etmiştir. Rum temsilci ile Fener Rum Patrikhanesi'nin bulunduğu kompleks içerisinde yer alan kütüphanede 6 Ağustos 2015 Perşembe günü görüşülmüştür. Ermeni cemaatini temsil edecek olan kişinin sağlık problemleri nedeniyle yurtdışında olması, tez çalışmasının bitmesi gereken süre içerisinde Türkiye'ye dönmemesi ve bir başka yetkili ismin de mülakat için görevlendirilmemesi dolayısıyla Ermeni cemaati ile ilgili görüşlerin alınabilmesi için TBMM XXV. Dönem Ermeni Milletvekillerinden birisiyle Feriköy/Bomonti'de 7 Ağustos 2015 Cuma günü görüşme gerçekleştirilmiştir.

Temsilcilerle, azınlıkların güncel sorunlarını ve devletin azınlık politikalarını öğrenebilmek ve gerekli analizleri yapabilmek için yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yönteminin kullanılmasının nedeni, azınlık temsilcilerinin belli doğrultudaki sorunlarının tespit edilmesi, kendilerini bu belirli doğrultudaki sorunlarını rahatça ifade edebilmelerinin sağlanmak istenmesidir. Bu bağlamda kendilerine iki kısımdan oluşan belirli sayıda soru sorulmuş ve bu soruları cevaplandırmaları istenmiştir. Gerekli görülen yerlerde ise sorulan sorular yeni sorularla genişletilmiştir. Böylece temsilcinin kendisini doğru ve açık bir şekilde ifade etmesi amaçlanmıştır. Sorulan soruların ilk kısmı her üç cemaat için standart olup, genel olarak Lozan Antlaşması, Cumhuriyet dönemi azınlık politikaları, cemaat yönetimleri ve yapıları hakkındadır. İkinci kısımda ise mülakat yapılan kişinin mensubu bulunduğu cemaate özel sorular yer almıştır. Örneğin Fener Rum Patrikhane'sinin "Ekümenikliği", Ermeni diasporası ile olan ilişkiler vb.

Ermeni ve Yahudi cemaat temsilcileriyle yapılan derinlemesine mülakatlar ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınıp daha sonra yazıya dökülmüştür. Rum cemaat temsilcisiyle yapılan mülakatta ise kendisinin doğrudan bu işle vazifelendirilmediğini gerekçe göstererek ses kaydına izin verilmemiştir. Ancak yardımcı olmak istediğinden ve Patrikhane'yle ve cemaatiyle ilgili bilgi sahibi olduğundan mülakatı kabul ettiğini belirtmiştir. Rum temsilciyle yapılan mülakatın önemli görülen kısımları görüşme anında not alınarak, diğer tamamlayıcı kısımları ise mülakat sonrası not alınan kısımlarıyla beraber hatırlandığı kadarıyla yazıya dökülmüştür. Ayrıntıları içermese de Rum temsilcinin mülakatta vermiş olduğu cevapların oldukça önemli bir kısmı, yapılan mülakatın özüne uygun olarak yazıya aktarılmıştır.

Yazıya aktarılan mülakat metinleri, devletin izlemiş olduğu azınlık politikalarına ve bu alanla ilgili akademik yazına uygun olarak beş kategoriye ayrılmıştır. Bu beş kategori; (a) Eğitim, (b) Vakıflarla ilgili yaşanan sorunlar, (c) Cemaat yönetimi ve devletle olan ilişkiler, (d) Dış politikanın azınlıklar üzerindeki etkisi ve (e) Vatandaşlık Hakları ve medeni haklardır. Belirlenen bu kategoriler üzerinden temsilcilerin ifadeleri analiz edilerek o konuyla ilgili güncel verilere ve geçmişten günümüze kadar olan süreçteki devlet/toplum pratiklerinin azınlıklar üzerindeki etkilerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Daha sonra tez metnine aktarılan bu sınıflandırmada eğer gerekliyse açıklayıcı bilgiler verilmiş, sonrasında genel olarak her üç cemaatin de konuyla ilgili görüşleri bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Bunların ardından ise o başlıkla ilgili olarak cemaat temsilcilerinin görüşleri ayrıntılı olarak aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE NİTELİĞİ

Osmanlı Devleti'nin karşısında, Büyük Millet Meclisi Hükümeti(BMM Hükümeti)'nin uluslararası ortamda tanındığı ilk antlaşma, Erivan Devleti'yle imzalanan Gümrü antlaşmasıdır. Bu uluslararası siyasi başarısının ardından, BMM Hükümeti'ni Müttefik Devletlerarasında ilk tanıyan ise Ankara Antlaşmasını imzalayan Fransa olmuştur. Tüm bu başarıların sonuncusu ve nihai senedi ise Lozan Antlaşması ile gerçekleşmiştir.

Lozan Antlaşması Birinci Cihan Harbinin son antlaşması olarak, 24 Temmuz 1923 tarihinde Müttefikler ve İtilaf Devletleri arasında imzalanmıştır. Lozan Antlaşması'yla BMM Hükümeti, söz konusu topraklar üzerindeki tek siyasi varlık olarak kabul edilmiş, siyasi egemenliği tescil edilmiştir. Lozan Antlaşması, Türkiye Devleti'nin hür ve bağımsız bir devlet olduğunu temin etmesinin yanında Türkiye'yi Osmanlı'dan kalan mirasın da varisi kılmıştır. Gerek ekonomik ve malî, gerekse de siyasal ve kültürel niteliklere haiz bu miras, yeni kurulan devleti bir takım uluslararası teminatlar vermeye, düzenlemeler yapmaya itmiştir. Müttefik Devletler özellikle Rum (Tüm Ortodoks dâhil fakat özellikle Rumlar), Ermeni (Mezheplerine bakılmaksızın Hristiyan tüm Ermeniler) ve Yahudi azınlıkların haklarının uluslararası bir belge de garanti edilmesi için ciddi manada gayret göstermişlerdir.

Lozan Barış antlaşması bağlamında, Türkiye'de azınlıkların yönetimi incelenmeden önce; Lozan barış görüşmelerini tetikleyen bir takım siyasi ve askeri olaylar, barış görüşmelerine katılan ülkelerin sosyo-ekonomik durumu, delegelerin karakteristik özellikleri, vb. birçok etken doğru bir şekilde analiz edilmesi hayati önem taşımaktadır. Çünkü şuan için farklı anlamlar atfedeceğimiz birçok tanım ve kavram, o dönem için belli bir manaya sahiptir. Özellikle hem BMM için hem de Müttefik Devletler yani Batılı Devletler için azınlıklar söz konusu olduğunda bundan

etkilenecek gruplar olarak Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi toplumları görülmektedir.

Bu anlamda birinci bölüm olan ‘Lozan Barış Antlaşması ve Niteliği’; ‘Lozan Konferansı Öncesi Gerçekleşen Olaylar’ ve ‘Lozan Konferansı’ şeklinde iki alt başlığa ayrılmıştır. ‘Lozan Konferansı Öncesi Gerçekleşen Olaylar’ başlığı ile barış antlaşmasının hangi siyasi, askeri ve ekonomik şartlar neticesinde gerçekleştiğini göstermek amaçlanmıştır. Konferans öncesi gerçekleşen olaylar ve alınan kararlar, bu çalışmada incelenen özellikle *azınlık/gayrimüslim azınlık* gibi tanımların hangi toplumsal grupları kapsadığının gösterilmesi açısından oldukça önemlidir. Örneğin, Misak-ı Milli’de yer alan “*ekalliyetlerle (azınlıklar) ilgili esas olan mübadeledir*” ilkesi o dönemin şartları değerlendirilmediğinde bunun dil, din, kültür, etnisite vb. birçok farklılığı esas alan bir azınlık tanımı olduğu yanlışına düşürebilir. Ancak bu bölümde gösterilmek istenen de BMM Hükümeti’nin Osmanlı’dan kalan tarihsel arka planla azınlık tanımı yaptığıdır. Bu doğrultuda hem Türk tarafının hem de Müttefiklerin o dönemle ilgili verileri objektif bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.

Savaş dönemi olması, metinlerin Osmanlıca olması, spekülatif birçok olayın gerçekleştiği dönem olması ve dolayısıyla da yanıltıcı ve yanlış bilgilerin yer aldığı birçok kaynağın mevcut olması, bu alt başlıkta karşılaşılan temel sorunlar olmuştur.

‘Lozan Konferansı’ alt başlığında ise konferansın açılışı, çalışma şeklinin tespit edilmesi ve en önemlisi konferansın *de facto* ve *de jure* müzakere karakteri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra çalışma komisyonlarının faaliyetleri hakkında kimi yerde yüzeysel kimi yerde de detaylı bilgiler verilmiştir. Gerek açılış öncesi gerçekleşen kamuoyu faaliyetlerinde gerek tarafların beyanlarında gerekse de müzakerelerde kullanılan dilin tüm etkenleri ile verilmesi, yukarıda da bahsedildiği üzere kelimelerin hangi manalara tekabül etmesi açısından oldukça önemlidir. Konferans gündemine gelen sorunlar (Ermeni Yurdu, Fener Rum Patrikhanesi’nin ihracı, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi vb.) da azınlık olarak hangi grupların görüldüğünü açıkça göstermektedir.

Çalışmanın bu kısmında araştırma yapılırken karşılaşılan en büyük güçlük, konferansın resmi ve yazılı oturumları dışında bazen tutanaksız bazen de gizli ve

kişisel görüşmelerin sıklıkla yapılıyor olmasıdır. Karşılaşılan bu güçlük konferansa katılan delegelerin ve/veya gözlemcilerin *Kişisel Anıları* ile ülkeleri arasında gerçekleşen telgraflar aracılığı ile aşılmaya çalışılmıştır.

A. LOZAN KONFERANSI ÖNCESİ GERÇEKLEŞEN OLAYLAR

Bu başlık altında öncelikli olarak Kurtuluş Savaşı ve Zaferinin ruhunu oluşturan Ulusal And yani Misak-ı Milli hakkında genel bilgiler verilmiş, ardından Lozan barış görüşmelerini başlatan Mudanya Mütarekesi hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Misak-ı Milli ve Mudanya Mütarekesi hakkında genel bilgiler verildikten sonra da Birinci BMM’de gerçekleşen Lozan öncesi görüşmelere ve delege seçimlerine değinilmiştir. BMM’de gerçekleşen görüşmeler neticesinde seçilen delege heyetine verilen talimatlar detaylı olarak incelenmiştir. Türk tarafının aldığı bu talimatların aksi bir niteliğe sahip olan İngiliz Muhtırası karşılaştırılarak verilmiş, bununla tarafları nasıl bir barış görüşmesi beklediği hakkında fikir oluşturulmaya çalışılmıştır.

1. Misak-ı Millî ve Mudanya Mütarekesi

Kurtuluş Savaşı ve Zaferi’nin ruhunu oluşturan 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli; azınlıklar, kapitülasyonlar vb. birçok önemli konu hakkında Lozan görüşmelerinde, Türk tarafının mihenk taşıını oluşturmuştur. Misak-ı Milli hakkında bilgiler verilirken, Türk tarafının konferansa hangi isteklerle gittiğiyle alakalı fikir oluşturulması amaçlanmıştır. Tez konusu ile ilgili maddeler özellikle detaylandırılarak verilmiştir. 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi ise, Lozan barış görüşmeleri öncesinde tarafların savaşı bitirmek için hangi talepler doğrultusunda birbirlerine yaklaştığını göstermesi açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Sahip olduğu bu önemden dolayı Mudanya Mütarekesi ve görüşmeleri detaylı olarak bu başlık altında ele alınmıştır.

a. Misak-i Millî

Misak-ı Millî, Kurtuluş Savaşı'nın esaslarını belirleyen ve Türk tarafının hedeflerini tüm dünyaya ilan eden¹ bir belge olması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Misak-ı Millî'nin, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi ile başlayan ve 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşmasıyla (Yürürlüğe girmemiştir) devam eden Osmanlı'yı bölme çabalarına karşı verilmiş, Wilson Prensipleri ile de desteklenen bir metin olduğu söylenmelidir.² Bu denli öneme sahip olması açısından Lozan Konferansı'nı ve Antlaşması'nı incelenmeden önce Misak-ı Millî hakkında bilgi vermenin yerinde olacağı düşünülmüştür.

Misak-ı Millî veya Ulusal Ant, son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından 28 Ocak 1920'de İstanbul'da ilan edilmiştir.³ Aslında Osmanlı Mebusan Meclisi'nden önce Amasya'da, Erzurum'da ve Sivas'ta aynı prensipler belirlenmiş ve ilan edilmiştir.⁴ Altı maddeden oluşmaktadır: Birinci madde; Mondros Mütarekesi sırasında işgal altına alınan Arap çoğunluğunun olduğu bölgelerde, seçim yapılmalı ve halk geleceklerini yapacakları bu seçimle belirlemelidir. Diğer bölgelerdeki Türk ve Müslüman çoğunluk ayrılmaz bir bütündür. İkinci madde; Kars, Ardahan ve Batum için gerekirse yeniden halk oylaması yapılabilir. Üçüncü madde; Yapılacak bir antlaşmaya kadar Batı Trakya'da halkoyuna gidilmelidir. Dördüncü madde; İstanbul ve Marmara Denzinin güvenliği temin edilmelidir. Güvenliğin temin edilmesi durumunda boğazlar dünya ticaret ve ulaşımına açık olabilir. Beşinci madde; Azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman azınlıkların haklarıyla özdeş olacaktır. Altıncı madde; Siyasal, yargısal ve parasal alanlarda gelişmemizi önleyecek ve bağımsızlığımızla çelişen uygulamalar kaldırılmalıdır.⁵

Misak-ı Millî'nin birinci, ikinci ve üçüncü maddelerinin toprak sorunlarıyla ilgili olduğu ve çözüm olarak Kars, Batum, Ardahan, Musul, Kerkük, Süleymaniye,

¹ Rahmi Doğanay, "Misak-ı Millî'ye göre Lozan", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:11/Sayı:2(2001), s.282.

² Serdar Sakin, "Misâk-ı Millî'nin Hazırlanışı ve İlânıyla İlgili Görüşler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:13(2002), s.314.

³ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920 – 1945)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s.15.

⁴ Doğu Ergil, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitapevi, Ankara 1981, s.178.

⁵ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.15-16.

Hatay ve Batı Trakya gibi bölgeler için plebisit yapılmasının benimsendiği görülmektedir. Dördüncü madde ise kapalı bir boğaz rejimi yerine ulaşım ve ticarete açık bir boğaz rejiminin benimsendiği görülmektedir. Beşinci maddede azınlıklar için mütekabiliyet ilkesinin benimsendiği, altıncı maddede ise kapitülasyonların tamamen reddedildiği görülmektedir. Bu prensipler çerçevesinde de Lozan Konferansının şekillendiği ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde incelenecektir.

b. Mudanya Mütarekesi

11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesini geçersiz kılp yeni bir barış görüşmesine kapı açmıştır. Aynı zamanda imzalanan mütarekeyle birlikte Lozan görüşmelerine bir adım daha yaklaşılmıştır. Aşağıda ateşkese giden süreçler, ateşkesin müzakereleri, içeriği ve son olarak da içerdeki ve dışardaki yansımaları ele alınacaktır.

26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan Büyük Taarruz, 30 Ağustos Başkumandan Savaşı ile devam edip 9 Eylül’de İzmir’e girilmesi ile son bulmuştur.⁶ Taarruz öncesi barış görüşmelerini reddeden İtilaf Devletleri harekâtın başlamasıyla İzmir Başkonsolosları aracılığı ile görüşme talebinde bulunmuşlar ve kendilerine görüşmelerin 9 Eylül günü Nif’te yapılabileceği bildirilmiştir. Ancak bu girişim taarruzu durdurmak amacıyla yapıldığı için İzmir’in alınması ile sonuçsuz kalmıştır.⁷ Bunun dışında diğer bir barış girişimi ise Yunanistan’ın 2 Eylül günü İngiltere’ye ateşkes için aracılık talep etmesiyle başlar, 5 Eylül günü, Mustafa Kemal Paşa’nın *Yunan ordusunun kesin bir yenilgi aldığı, ateşkesin yalnızca Trakya için söz konusu olabileceğini* söylemesiyle son bulmuştur.⁸

Yunan Orduları üzerine kazanılan bu zafer, başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerini tedirgin etmiştir. Lloyd George, Türklerin Çanakkale ve İstanbul’daki tarafsız bölgeyi geçerek boğazları ve Trakya’yı alarak Avrupa’ya yayılabileceğini ileri

⁶ Ali Naci Karacan, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.4.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.117.

⁸ Ahmet Emin Yaman, “Mudanya Bırakışması ve Yansımaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 5, Sayı 18(1996), s.189.

sürerek Fransa ve İtalya'yı Çanakkale'ye ordu göndermeleri için ikna etmiştir.⁹ İlerleyen günlerde ise İngiltere Türk ilerleyişini durdurmak amacıyla Fransa ve İtalya ile görüşerek askeri müdahale için destek istemiştir. Ancak bu destek arayışı Fransa ve İtalya tarafından reddedilmiştir.¹⁰ Bunun üzerinde dominyonları ile Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan boğazları savunmak için asker istemiş ve 16 Eylül'de şu resmi tebliğde bulunmuştur:

*"Kemalist kuvvetlerin İstanbul ve Çanakkale'ye yaklaşması ve Ankara Hükümeti tarafından ileri sürülen metalip şayet kabul edilecek olursa en aşağı son harpte Türkiye üzerine kazanılmış olan zaferin bütün semerelerinin kaybını tazammun eder. Avrupa'yı Asya'dan ayıran Ak ve Karadenizleri birleştiren derin tuzlu su yolu birinci derecede ehemmiyete haiz cihan menfaatlerini, Avrupa menfaatlerini ve İngiliz menfaatlerini alakadar eder."*¹¹

Lloyd George bu şekilde savaş yanlısı bir strateji ile devam ederken, İstanbul Yüksek Komiseri Horace Rumbold, 14 Eylül 1922'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a çektiği telgrafta şunları ifade etmektedir:

*"Tezelden bir konferans toplanması önem taşımaktadır. Savaşın tarafların artık birbirleriyle temasları kalmadı. Konferans çağrısı için şimdi en uygun zamandır. Yoksa Mustafa Kemal rahat durmaz. Ordularına "İlk hedefiniz Akdeniz'dir" diyen Mustafa Kemal'in ikinci hedefi Trakya'dır. Konferans olmazsa Trakya'ya geçmeye çalışacaktır. Gecikirsek güç durumda kalırız. Konferansın amacı mütareke, Trakya, Boğazlar ve azınlık sorunları olmalıdır."*¹²

Barış görüşmeleri için ise ilk resmi teklif 23 Eylül günü gerçekleşir. 20 Eylül-23 Eylül günleri arasında Paris'te yapılan, İtilaf Devletleri dışişleri bakanları toplantısının ardından Mustafa Kemal Paşa'ya, askeri harekâtın durdurulması ve sulh konferansının toplanmasıyla ilgili bir nota verilmiştir. Notada tarafsız bölgenin ihlal edilmemesi ve azınlıkların himayesi şartı ile Doğu Trakya'nın bırakılabileceği belirtilmiştir. Ancak bu nota verildiğinde Türk Orduları belirtilen hattı belli noktalardan ihlal etmiştir. 27 Eylül günü İngiltere, General Harrington'a kendisinin tayin edeceği bir süreye kadar Türklerin bîtaraf mıntıkayı terk etmemesi durumunda

⁹ a.g.m., s.190-191.

¹⁰ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s.56.

¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.118.

¹² Bilâl Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s.31.

saldırı izni vermiştir. General Harrington ise uzlaşma yolunu tercih ederek bu yetkisini kullanmamıştır.¹³

23 Eylül'de açıklanan nota 24 Eylül günü Ankara Hükümetinin İstanbul temsilcisi Hamit Beye tebliğ edilmiştir. Ankara Hükümeti verilen bu notaya 29 Eylül günü cevap vermiştir. Ankara Hükümetinin cevabî notasında konferansın Venedik yerine 3 Ekim günü Mudanya'da yapılabileceği ve delege olarak İsmet Paşanın atandığı bildirilmiştir.¹⁴ İsmet Paşanın başkanlık yaptığı delegasyon; Batı Cephesi Kurmaybaşkanı Asım Gündüz, Yarbay Tevfik Bıyıklıoğlu, Binbaşı Seyfi Düzgören ve Kızılay ikinci başkanı Hamit Bey ile iki yazmandan oluşmaktadır.¹⁵ İtilaf Devletlerin delegasyonu ise şu şekildedir: İngiltere adına General Harrington, Fransa adına General Charpy, İtalya adına General Monbelli ve Yunanistan adına General Mazaraki'dir.¹⁶ Fakat hemen belirtmek gerekir ki Yunanistan delegesi konferansa katılmak ve söz söylemekle yetkili değildir: Gelişmeleri limanda takip edecektir.¹⁷ 4 Ekim günü de Yunan delegesi konferansa katılma talebinde bulunacaklar, ancak İsmet Paşa tarafından imza yetkisi olmadığı için uygun bulunmayarak reddedilecektir.¹⁸ Fakat konferansta bulunmamasına rağmen verilecek kararları imza edip uygulayacaktır.¹⁹

Görüşmeler 3 Ekim günü öğleden sonra 3 gibi, Franklin Bouillon'un da gözlemci olarak bulunduğu halde, İsmet Paşa'nın başkanlığında başlamıştır.²⁰ Görüşmeler; Doğu Trakya'daki işgalin son bularak yönetimin Türk tarafına bırakılması, Boğazların(özellikle İstanbul'un) durumu ve ateşkes şartları ekseninde sürmüştür.²¹ Daha konferansın ilk günlerinde(Ateşkes görüşmelerini ancak Doğu

¹³ Ahmet Emin Yaman, *a.g.m.*, s.192-193.

¹⁴ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.58.

¹⁵ *Mudanya Ateşkes Antlaşması ve İsmet Paşa*, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/mudanya-anlasmasi>, (10.06.2014)

¹⁶ Türkan Başyigit, "Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/14(2007), s.180.

¹⁷ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.58.

¹⁸ Ahmet Emin Yaman, *a.g.m.*, s.195.

¹⁹ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.14.

²⁰ *Mudanya Ateşkes Antlaşması ve İsmet Paşa*, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/mudanya-anlasmasi>, (ET: 10.06.2014)

²¹ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.58.

Trakya'nın teslim edilmesi şartı ile kabul edeceğimizi belirtmemize rağmen) vermiş oldukları teminatların aksine İngiltere Doğu Trakya'nın Türk yönetimine ancak barış antlaşması imzalanınca verilebileceğini söylemektedir.²² Bu durum karşısında 6 Ekim 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, General Pellé'ye telgraf çekerek verilen sözlerin tutulmasını istemektedir:

*"İsmet Paşa Hazretlerinden aldığım son bir rapora göre, İngiliz ve İtalyan generallerinin Trakya'yı bize teslim etmekten vazgeçtikleri ve Müttefik askeri işgalini belirsiz bir müddetle devam ettirmek istedikleri anlaşılıyor. Bu nokta bizce çok mühim olup, Türkiye'nin bu suretle Müttefikler elinde kalması 23 Mart tarihli nota hükümlerine ve Mösyö Franklin-Bouillon'un teminatına aykırı görülmektedir... Barışçı emellere ve pek mutedil ve meşru olan milli taleplerimize bu şekilde uzlaşmaz biçimde muamele olunmasına Fransız hükümetinin olur vermeyeceğini ümit ettiğimizden, vaat buyurduğunuz aracılığın fiili neticesini sabırsızlıkla beklerim."*²³

General Pellé'ye gönderilen yukardaki telgrafla bağlantılı olarak da Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya İzmir'de belirlenen esaslara göre Trakya'nın teslim edilmemesi durumunda 6-7 Ekim'de derhal İstanbul'a harekete geçmesi konusunda talimat vermiştir.²⁴ Bu nazik durum 9 Ekim gününe kadar devam etmiştir. General Pellé'nin arabuluculuğuyla önce İtalya daha sonra da İngiltere Türk tarafının şartlarını kabul etmiş, ateşkes 11 Ekim günü Ankara Hükümeti ve İngiltere-Fransa-İtalya delegeleri tarafından imzalanmıştır.²⁵ Yunan delegeleri ise ateşkesin arazi ile ilgili maddelerinin Müttefiklerle aralarında olan antlaşmalara aykırı olmasını gerekçe göstererek ateşkesi imzalamamışlar, ancak daha sonra Yunan Hükümeti ateşkesi onayladığını resmen ilan etmiştir.²⁶

Mudanya Ateşkes Antlaşması 3 ana esas etrafında gerçekleşmiş ve 14 maddeden oluşmaktadır.²⁷ Ateşkes antlaşmasında belirlenen bazı önemli noktalar

²² Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.59.

²³ Bilâl Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.47.

²⁴ *Mudanya Ateşkes Antlaşması ve İsmet Paşa*, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/mudanya-anlasmasi>, (ET: 10.06.2014)

²⁵ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.59.

²⁶ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.23.

²⁷ Ayrıntılı bilgi ve ateşkesin tam metni için bakınız: İsmail Soysal *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920 – 1945)*, s.69-74.

ise şöyledir: a) Türk-Yunan savaşı 14-15 Ekim gecesi bitmiş olacak, Yunan güçleri Doğu Trakya'yı 15 gün içinde terk edecek; Ankara Hükümetine ise 30 gün içerisinde geçecek, b) Türk tarafı Doğu Trakya'da toplamda 8.000 kişilik bir jandarma gücü bulundurabilecek, c) İstanbul ve boğazların yönetimi yapılacak barış görüşmelerinde belirlenecek ve Türk ordusu belirlenen sınırı aşamayacaktır.²⁸

Belirlenen bu ateşkes ile birlikte Türk-Yunan savaşı ve Kurtuluş Savaşı sona ermiş, Mondros ve Sevr Antlaşmalarının geçersizliği İtilaf Devletleri tarafından resmen kabul edilmiştir. Mudanya Ateşkes antlaşması, Lozan görüşmelerinin seyrini belirlemiş ve bunun yanında görüşmelere gönderilecek delegasyonun belirlenmesinde de etkili olmuştur.

2. Delege Seçimleri ve Lozan Öncesi Birinci Meclisin Siyasi Durumu

Müttefik Devletler, Yunanistan ile devam eden savaşın sonlandırılması ve sona eren ancak henüz Türk tarafı ile bir barış antlaşması imzalanmamış Cihan Harbi'nin antlaşması için, Ankara Hükümetine ve İstanbul Hükümetine bir nota vermiştir. Bu notanın İstanbul Hükümetine de bildirilmesi Birinci BMM'de ciddi ve sert tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar yaklaşık altı yüzlük bir devletin ilgisiyle neticelenmiştir. Müttefik Devletlerin, Londra Konferansı'nda olduğu gibi Türk tarafında bir ikilik yaratarak avantaj elde etme çabaları, bu şekilde sonuçsuz bırakılmıştır. Birinci BMM'nin bu sorundan sonra ilk işi ise barış görüşmelerine katılacak delegelerin seçilmesi ve seçilen delegelerin de görüşmelerde izleyeceği yol olmuştur. Delege seçimleri, saltanatın ilgisiyle alakalı görüşmelere nispeten daha sakin geçmiş, Mustafa Kemal'in desteklediği delegeler İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan Bey delege olarak seçilmişlerdir. Seçimlerin de gerçekleşmesinin ardından Vekiller konferansa gidecek delegelere tavsiyelerde bulunmuşlar ve ortak bir ağızdan Misak-ı Milli vurgusu yapmışlardır.

a. Lozan'a Davet, Saltanatın İlgası ve Delege Seçimi

11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Ateşkesinin yürürlüğe girmesinin ardın, 27 Ekim 1922 tarihinde, İtilaf Devletleri(İngiltere, Fransa ve İtalya) kendileri ve Japonya

²⁸ Hüseyin Avni Çavdaroglu, *Öncesi ve Sonrası ile Lozan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.58.

adına Ankara ve İstanbul hükümetlerine doğu sorununu görüşmek ve sonlandırmak için bir nota göndermişlerdir. Notada görüşmelerin yapılacağı şehir olarak da Lozan önerilmektedir. Barış için yapılan bu çağrı aynı zamanda Amerika, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devletlerine de iletilmiştir. Ayrıca Rusya ve Bulgaristan da Boğazlarda uygulanacak rejim ile ilgili görüş bildirmek üzere davet edilmiştir.²⁹

Konferansa Ankara Hükümetinin yanında İstanbul Hükümetinin de çağrılması büyük tepkilere yol açmıştır. Sadrazam Tevfik Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta konferansta birlik olunmasını, iki başlılık yapılmamasını istemiş ancak bu teklifi "Türkiye'nin tek temsilcisinin BMM olduğunun ve 1921 Anayasası ile zaten İstanbul Hükümetinin olmadığı" bildirilmesiyle reddedilmiştir.³⁰ İtilaf Devletlerinin, Türkiye'yi iki ayrı siyasal otoriteyle yönetiliyor gibi göstererek görüşmelerde zayıf düşürmek istemesi ve İstanbul Hükümetinin de konferansa katılmak isteyerek bu oyuna alet olması 623 senelik saltanatın lağvedilmesine neden olmuştur.³¹ Bu sürecin başlangıcını Rıza Nur hatıralarında şu şekilde özetlemektedir:

*"İstanbul Hükümeti de Frenkler tarafından davet edilmiş... Bir Türkiye değil, demek iki Türkiye var... Düşündüm. Meseleyi ciddi bir surette halletmek lazım. Suret-i halli buldum. Millet Meclisi burada ya. Padişahlığı lağvederiz. Bu suretle Padişah da, İstanbul Hükümeti de kalkar. Biz kalırız."*³²

İstanbul ve Ankara Hükümetleri arasındaki temsil sorunu devam ederken bir yandan da Ankara Hükümetini kimlerin temsil edileceği tartışılmaktadır. Meclis'teki genel eğilim Rauf Bey'in heyet başkanı, Yusuf Kemal Bey ile Rıza Nur'un ise diğer heyet üyeleri olacağı yönündedir.³³ Ancak genel eğilimlerin aksine İsmet Paşa başmuharras olarak seçilecektir. Mustafa Kemal, Rauf Bey'in başkanlığı altındaki kurulun ölüm kalım mahiyetinde olan bu işte başarılı olamayacağını, İsmet Paşa'nın ise, Mudanya Konferansı'nda yakından takip ettiğinden, bu iş için daha uygun olacağını düşünmektedir.³⁴

²⁹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.76.

³⁰ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.64.

³¹ Hüseyin Avni Çavdaroğlu, *a.g.e.*, s.66.

³² Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.26.

³³ Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:53(2013), s.70.

³⁴ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk(Söylev) Cilt 1-2*, Çev.: Bedi Yazıcı, Sürayy Sürekli Yayınlar, İstanbul 1995, s.663.

Zaten Rauf Bey'in Hükümet Başkanı olması sebebiyle Heyet Başkanı olması mümkün değildi: Bu protokolün temel ilkesi olan denkliğe aykırı bir durum teşkil ediyordu.³⁵ Bunun yanında İsmet Paşa iyi derece Fransızca bilmemekte, kulakları ağır işitmekte ve bir asker olmasından dolayı diplomasiden anlamamaktadır. Bunlara rağmen Mustafa Kemal tarafından heyet başkanı seçilmesi, aralarındaki emir-komuta zincirinin hiçbir zaman bozulmamış olmasına ve emirleri yorumsuz uygulayan bir asker olmasına bağlanabilir.³⁶ Nihayetinde TBMM'de yapılan oylama sonucu İsmet Paşa 155 kabul, 20 çekimser oy ile Hariciye Vekili³⁷ ve oybirliği ile de konferansa gidecek olan heyetin başkanı seçildi. Daha sonra yapılan oylamada ise Rıza Nur 122, Hasan Bey ise 152 kabul oyu ile delege heyetine seçilmiştir.³⁸

b. Birinci Meclisin Delege Heyetine Tavsiyeleri ve Hükümetin Talimatları

Delege seçimlerinin ardından BMM'de Lozan Konferansına gidecek heyete vekiller tarafından tavsiyelerde bulunulmuştur. Tavsiyeler temelde; Misak-ı Millî'den taviz verilmemesi, Ankara Antlaşması ile Anavatan'dan kopan Antakya'nın tekrar kazanılmaya çalışılması ve Sevr'de olduğu gibi dinî azınlıkların yanında ırkî azınlıkların gündeme getirilmemesi olmuştur.³⁹ Özellikle Meclisteki önemli muhalif seslerden biri olan İzmit Mebusu Sırrı Bey, yaptığı uzun konuşmada Lozan heyetinden şu noktalara dikkat edilmesini istemektedir: *Sevr Antlaşması geçerliliğini yitirmiş olmasına rağmen tekrar gündeme getirilecektir; kesin dille reddedilmelidir. Azınlıklar konusunda mütekabiliyet esas alınmalıdır. Bağımsızlığımız ve diğer devletlerle eşit statüde olduğumuz kabul ettirilmelidir. Anadolu'dan ve Türk'ten ayırlamayacak kadar iç içe olan Antakya geri alınmalıdır. Geçici idareleri ve demografik yapısı dikkate alınmaksızın, Anadolu'nun bir kara uzantısı olan Adalar ve Kıbrıs Adası geri alınmalıdır.*⁴⁰

³⁵ Temuçin Faik Ertan, *a.g.m.*, s.72.

³⁶ Hüseyin Avni Çavdaroglu, *a.g.e.*,s.67.

³⁷ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.74.

³⁸ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*,s.40.

³⁹ Taha Akyol, Sefa Kaplan, *Açık ve Gizli Oturumlarda Lozan Tartışmaları*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s.112.

⁴⁰ *a.g.e.*,s.137-142.

Meclis görüşmeleri genel itibari ile Sırrı Bey'in konuşmasına paralel gerçekleşmiştir. Meclis'teki bu tartışmaların ardından İsmet Paşa'ya Hükümet, Lozan'da izleyeceği yol hakkında bir talimat yazıp vermiştir. Talimat özetle şu şekildedir: 1. *Sınırlar*: Ermeni Yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilecek. Süleymaniye, Kerkük ve Musul istenecek, aksi bir durumda talimat istenecek. Suriye sınırı düzeltilmeye çalışılacak. Ülkemize yakın Adalar istenilecek, olmazsa Ankara'ya sorulacak. Trakya'da 1914 sınırı istenecek, Batı Trakya için ise plebisit istenecek. 2. *Boğazlar*: Yabancı asker kabul edilemez, görüşmeler kesilecek olursa Ankara'ya bilgi verilecek. 3. *Azınlıklar*: Mübadele esası kabul ettirilmelidir. 4. *Kapitülasyonlar*: Kabul edilemez, aksi bir durum olursa görüşmeler kesilir. 5. *Osmanlı Borçları*: Bizden ayrılan devletlerle bölüşülecek, Düyun-u Umumiye kaldırılacak, olmazsa Ankara'ya sorulacak. 6. *Ordu*: Sınırlama kabul edilemez. 7. *Diğer*: Yabancı kuruluşlar Türk kanunlarına uydukları sürece kalabilirler, Osmanlı'dan ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'nin ilgili maddesi geçerli olacak, İslam cemaat ve vakıflarının hakları eski antlaşmalara göre sağlanacaktır.⁴¹

3. Konferans Öncesi İtilaf Devletlerinin Anlaşma Çabaları ve İngiliz Muhtırası

İsmet Paşa 11 Kasım 1922 tarihinde⁴² bir hayli kalabalık danışman, yaver ve korumaları⁴³ ile Lozan'a varmıştır. Diğer devletlerde ise danışmanların onu geçmediği görülmekteyken Paşa'nın bu kadar kalabalık bir ekiple Lozan'a varmasının askeri alışkanlıklarından vazgeçemediği şeklinde yorumlanabilir.⁴⁴

Türk Heyeti Lozan'a varmak üzereyken konferansın 20 Kasım tarihine ertelendiğine dair Havas Ajansından flaş bir haber yayımlanmıştır. Haber'de konferansın 13 Kasım'dan 20 Kasım'a ertelendiği, Ankara Hükümetine bu ertelenmenin bildirildiği, İsmet Paşa'nın zamanında bilgilendirilmesi durumunda Lozan'a gelmeden Paris'e gelebileceği bildirilmektedir.⁴⁵ Ancak Tren Lozan'a varmak

⁴¹ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.67.

⁴² Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.50.

⁴³ *a.g.e.*, s.44-48.

⁴⁴ Hüseyin Avni Çavdaroglu, *a.g.e.*, s.67.68.

⁴⁵ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.96.

üzereydi ve İsmet Paşa'ya resmi bir tebliğ yapılması mümkün olmadı.⁴⁶ Resmi tebliğ, İsmet Paşa'ya Fransa Bern Büyükelçiliği Müsteşarı tarafından yapılmış, kendisini bu süre zarfında Paris'e davet etmiştir.⁴⁷ Davet üzerine İsmet Paşa 14 Kasım günü beraberinde Münir, Tefik ve Atıf Beyler ile Paris'e gitmiş, ertesi gününde de Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Poincare ile görüşmüştür.⁴⁸ İsmet Paşa'nın Paris'te Fransız Başbakanı ile yaptığı görüşme ana hatları ile konferansın gecikmesi, Misak-ı Milli, önceden hazırlanan bir birlikle Türkiye'nin karşısına gelinmesi ve kapitülasyonlar hakkında gerçekleşmiştir.⁴⁹

Konferansın ertelenme sebebi olarak Müttefik (İngiltere-Fransa-İtalya) ülkelerdeki iç politika gerekçe gösterilmesine⁵⁰ rağmen tek nedenin bu olmadığı, temelde de ertelenme sebebinin İtilaf Devletlerinin Konferansta tek ses olma konusunda aralarında anlaşmak istemeleri gösterilebilir.⁵¹ Bu konuda Lord Curzon, Fransa Hükümetine Lozan Konferansı ile ilgili İngiliz Muhtırasını bildirmiştir. İngiliz Muhtırası, İsmet Paşa'ya verilen talimatta olduğu gibi ve onun tam aksi olarak birincil ve ikincil olmak üzere iki kısma ayrılmış; Kapitülasyonlar, Musul, Savaş Tazminatı, Batı Trakya, Ege Adaları, Boğazların Serbestisi ve Müttefik Mezarlıkları gibi hayatı konuları ihtiva etmektedir.⁵²

Konferans öncesi meydana gelen bu gelişmeler, Ankara Hükümetinin 14 maddelik talimatıyla İngiliz Hükümetinin 11 maddelik talimatı arasında çetin bir mücadelenin gerçekleşeceği ve konferansın da bu doğrultuda bir yol izleyeceğini göstermektedir.

⁴⁶ a.g.e.,s.97.

⁴⁷ Hakan Uzun, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922 - 20 Kasım 1922)", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:53(2013), s.337.

⁴⁸ Fatih Tuğluoğlu, "Ali Naci Karacan'ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:53(2013), s.292.

⁴⁹ Hakan Uzun, a.g.m., s.342.

⁵⁰ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.93.

⁵¹ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 81.

⁵² a.g.e.,s.111-114.

B. LOZAN KONFERANSI

'Lozan Konferansı' alt başlığında; konferansın açılışı, ülke delegelerinin analizi, konferansın çalışma şekli ve son olarak oluşturulan komisyon ve alt-komisyonların faaliyetleri yer almaktadır. Konferansın açılışını konu edinen başlıkta görüşmelerin rotasını ve hararetini temsil etmesi açısından; İsviçre Konfederasyon Başkanı *M. Haab'ın* açış konuşmasına ve İngiliz heyet başkanı Lord Curzon ve Türk heyet başkanı İsmet Paşa arasında gerçekleşen konuşmalara yer verilmiştir. Ülke delegelerinin analizi, barış görüşmelerini gerçekleştirecek ve yönlendirecek olan kişilerin; karakterleri, öncelikleri, ulaşmak istedikleri hedefleri hakkında bilgi vermek amacıyla yer almıştır. Barış görüşmelerinin büyük bir bölümünün kapalı kapılar altında ve çoğunlukla ikili gerçekleştiği düşünülürse delege analizinin ne kadar gerekli olduğu görülecektir. Ayrıca İngiliz delege başkanı Lord Curzon'un konferans boyunca takındığı tavrı dikkate alırsak, analizin ehemmiyeti daha net anlaşılabacaktır.

Konferansın ilk ve en önemli konusu, ele alınacak sorunların nasıl müzakere edileceği olmuştur. Bunun için konferansın teşkilatlanması dâhil olmak üzere, hangi konuların, hangi şartlar altında nasıl değerlendirileceğiyle ilgili tüzük düzenlenmiştir. Bunun ardında tüzük gereği kurulan komisyonlara her biri Müttefik devletlerin delegelerinden olmak üzere birer başkan atanmıştır. Bu konunun değerlendirilmesi, daha teşkilatlanma aşamasında, Türkiye'nin aleyhine bir takım kararlar alındığı ve itirazların umursanmadığını göstermektedir. Konferansta üç ana komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Bunlar; Ülke ve Askerlik Sorunları, Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi ve son olarak Maliye ve İktisat Sorunları'dır. Bunlar konferansın ikinci devresinde sırasıyla Birinci komisyon, İkinci komisyon ve Üçüncü komisyon olarak isimlendirilmiştir. Birinci komisyon genel itibarı ile Trakya sınırı, Ege adaları, İstanbul ve Çanakkale boğazları ve Türk-Rum mübadelesi vb. sorunları ele almıştır. İkinci komisyon; Genel af, Ermeni yurdu, Adlî kapitülasyonlar ve azınlık imtiyazları, Rum Patrikhanesi ve Uyruluk gibi konuları ele almıştır. Üçüncü komisyon ise daha çok Osmanlı borçları, ticari imtiyazlar, gümrükler vb. konuları ele almıştır. Ancak pratikte konu bölüşümü bu şekilde olmamıştır. Bazen bir konu Birinci komisyonun konusu değilken, Birinci komisyonda değerlendirilmiş bazen de Birinci komisyonda

görülmeye başlanan bir konu ikinci komisyonun alt komisyonlarına havale edilmiştir. Bu pratik durum da kimi zaman yazım güçlükleri ortaya çıkarmıştır. Bunlar ilgili başlıklarda belirtilmiştir.

1. Konferansın Açılışı

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922 tarihinde, Mont Benon Gazinosunda, Cihan Harbini sonlandıran büyük toplantıların dördüncüsü ve sonuncusu olarak resmen başlamıştır.⁵³ Açış konuşmasını İsviçre Konfederasyonu Başkanı *M. Haab* gerçekleştirmiştir: Açış konuşması özetle şu şekildedir;

“...İsviçre Konfederasyonu adına, yüce topluluğunuza, sıcak ve dostça duygularla, hoş geldiniz derim.

...Ülkelerin ve halkların kaderini ellerinizde tutmaktasınız. Göreviniz hem nâzik hem de çok büyüktür. Sorumluluğunuzun ne kadar büyük olduğunu da bilmekteyiz. Çözümlmek zorunda olduğunuz çetin sorunların kökleri geçmiş yüzyıllara derin bir şekilde gömülüdür. Tarih bize, bu sorunların, her zaman eski dünyanın kaderini etkilemiş olduğunu öğretmektedir. Halkların birbirlerine sıkı sıkıya bağımlı oldukları günümüzde, ekonomik, malî ya da entelektüel alanlarda, bir üyenin sürekli hasta oluşu, bütün uluslar ailesini sarsar.

...Hükümetlerinizin akıllı politikası, kıyıcı savaşırlara bir son verdirdikten sonra, taraflardan birine olduğu kadar ötekine de, varlığı ve yaşaması için gerekli koşulları sağlayacak ve gerçekleşmek üzere olan bir barışmaya engel çıkartmayacak bir durum yaratmaya yönelmiştir.

...Dünkü düşmanların inançlarına kaynak olan ve uygarlıklarını besleyen iki büyük din, insanlara en büyük erdemlerin uyum zihniyeti ve barış sevgisi olduğunu gösteren yüce düşüncede birleşmektedir.

...Dünyaya barış ve bütün iyi niyetli insanlara esenlikler!”⁵⁴

M. Haab’ın konuşmasının ardından davetçi ülkeler adına Lord Curzon yaklaşık on dakika süren ve Konfederasyon Başkanına, Lozan şehrine teşekkür eden bir konuşma yaptı.⁵⁵ Lord Curzon’un konuşmasının ardından başka bir konuşma yapılması planlanmamasına rağmen, Türk tarafının konuşmamasının eşitlik ilkesine

⁵³ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.68.

⁵⁴ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969, s.1-3.

⁵⁵ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.75.

aykırı olduğu düşüncesi ile İsmet Paşa'da kürsüde yerini aldı.⁵⁶ Konuşması Türkiye'nin 1918-1922 yılları arasında yaşadıklarının özeti şeklinde gerçekleşmiştir.⁵⁷ Protokol kurallarına aykırı gerçekleşen bu konuşma Türk resmi tarihçiliğinde övgüyle söz edilse de Türk tarafı dışında olumlu karşılandığı söylenemez.⁵⁸ Josef Grew günlüğünde açılışı ve İsmet Paşa'nın bu tutumunu şu şekilde aktarmakta ve değerlendirmektedir:

*"Konferans Başkanı Habb, Fransızca olarak verdiği güzel bir söylevle toplantıyı açtı, delegelere 'İsviçre'ye hoş geldiniz' dedi. Lord Curzon kendisine cevap verdi. Başka söylev verilmeyecekti. Fakat Curzon'dan sonra İsmet Paşa ayağa kalktı, tehdit ve çatma havası taşıyan bir konuşma yaptı... Konuşması kötü etki yaptı. Mussolini'nin yüzünde son derece vahşi bir ifade belirmişti; İsmet'in boğazına atılmak ister gibi bakıyordu."*⁵⁹

İsmet Paşa'nın konuşması bittikten sonra konferans başkanı oturumu ertesi gün toplanılmak üzere tatil etmiştir.

2. Ülke Delegelerinin Analizi

Konferansa; Amerika Birleşik Devletleri adına *gözlemciler olarak* MM. Child ve Grew, *tam yetkili olarak* İngiliz İmparatorluğu adına Marki Curzon of Kedleston ve Sir Horace Rumbold, Fransa adına MM. Barrère ve Bompard, Yunanistan adına MM. Veniselos ve Caclamano, İtalya adına Marki Garroni ve M. Lago, Japonya adına Baron Hayashi ve M. Otchiai, Romanya adına MM. Duca ve Diamandy, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı adına MM. Nintchitch ve Rakitch katılmışlardır.⁶⁰ Ayrıca Boğazlar rejimi hakkında görüş bildirmek üzere Rusya adına Tchitcherine (Çiçerin), Boğazlar ve Batı Trakya hakkında görüş bildirmek üzere de Bulgaristan adına Stambolisky hazır bulunmuşlardır.⁶¹

Konferansa katılan ülke sayısı fazla olmasına rağmen genel olarak görüşmeler İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Türkiye arasında gerçekleşmiştir.

⁵⁶ *Lozan Antlaşması ve İsmet Paşa*, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/lozan-antlasmasi>, (01.06.2014).

⁵⁷ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.114.

⁵⁸ *a.g.e.*, s.116.

⁵⁹ Rıza Nur; Joseph C. Grew, *Lozan Barış Konferansının Perde Arkası*, der. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2013, s.313.

⁶⁰ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.5.

⁶¹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.78.

Konferansa hayati önem veren ve en yüksek temsilcilerini gönderen ülkeler ise Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'dır.⁶²

Lord Curzon, Lloyd George hükümetini siyasi bir mücadelenin ardından devirmiş ve Hindistan Kral vekilliğinde bulunmuş olmasının yanında, İngiliz Kraliyet ailesinden daha eski ve asil olmanın verdiği gururla konferansta yerini almıştır.⁶³ Kısacası Lord Curzon, tam anlamıyla o dönemdeki Büyük Britanya İmparatorluğunun ruhunu yansıtmaktadır. İngiltere'nin ve dış ilişkilerin en yetkili isminin temsilci olarak Lozan'da yerini alması aslında en büyük savaşın İngiltere ve Türkiye arasında gerçekleşeceğini göstermektedir.⁶⁴

Konferansta birincil derece alakadar diğer taraf olan Yunanistan'ın baş delegesi Veniselos ise birçok uluslararası konferansta ülkesini temsil etmiş, iyice derece Fransızca bilen usta bir avukattır.⁶⁵ Bunlara ek olarak Yunanistan temsilcisi, diğer delegelerden farklı olarak Yunan Hükümeti ve Kral'ına danışmadan karar alma yetkisine sahiptir.⁶⁶

Diğer önemli iki devlet olan Fransa ve İtalya içinse konferans, Türkiye-İngiltere-Yunanistan üçlüsü kadar önem arz etmiyordu. Fransa ile Türkiye 1921 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile toprak sorununu çözümlemiş, İtalya'nın ise herhangi bir talebi kalmamıştır. Yalnız iki devlet için önemli olan kapitülasyonlar konusu kalmıştır.⁶⁷

3. Konferansın Teşkilatlanması

Görüşmelerin yapıldı ilk oturum 21 Kasım 1922 tarihinde Ouchy'de Lemman gölü kıyısında tarihi bir otelde Lord Curzon'un geçici başkanlığında gerçekleşmiştir.⁶⁸ İtilaf Devletleri konferans çalışma planı hazırlamış ve bir gün öncesinden de Türk tarafına tebliğ etmişlerdir.⁶⁹

⁶² Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.120.

⁶³ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.80.

⁶⁴ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.77.

⁶⁵ Hüseyin Avni Çavdaroğlu, *a.g.e.*, s.74.

⁶⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.121.

⁶⁷ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.77.

⁶⁸ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.83-84.

⁶⁹ Rıza Nur, *Lozan Hatıratı*, s.39.

Konferansın ilk konusu konuşulacak diller olmuş; Fransızca, İtalyanca ve İngilizce konferansın resmi dilleri olmuştur. Herkesin Fransızca bilmesinden kaynaklı olarak sadece İngilizce ve İtalyanca yapılan konuşmalar tercüme edilecektir. Daha sonra konferansın başlığı görüşülmüş, “Doğu İşlerine İlişkin Konferans” olan isim İsmet Paşa’nın isteği üzerine “Yakın Doğu İşlerine İlişkin Lausanne Konferansı” olarak değiştirilmesi uygun bulunmuştur. Buna ek olarak İsmet Paşa, Boğazlarla ilgili olan Devletlerin de konferansa çağrılmasını bunun dışında herhangi bir devlet veya heyet ile görüşmeye yetkili olmadığını belirtmiştir. Bu itirazlar üzerine Lord Curzon, içtüzük maddesinin İsmet Paşa’nın isteklerini karşıladığını, herhangi bir değişiklik yapmanın lüzumsuz olduğunu dile getirmiştir. Ardından Konferans Genel Sekterliği seçimine geçilmiş ve Fransız M. Massigli bu göreve uygun görülmüştür.⁷⁰

İsmet Paşa’nın konferansın daha ilk oturumunda her şeye itiraz etmesini ve İtilaf Devletlerinin Türkiye’ye karşı aldığı tavrı, Joseph Grew günlüğünde şu şekilde değerlendirmektedir:

“Büyük Devletler tarafından hazırlanmış olan ve kadife kelimeler, fakat ezici yöntemler içeren konferans iç tüzüğüne ilişkin maddeler üzerine İsmet Paşa’nın yaptığı itirazlar reddediliyordu... Kendisi muzaffer bir devleti temsil ediyor, fakat yenilmiş bir düşman gözüyle bakılıyor, delegasyonunun ise, konferanstaki varlığının farkına bile varılmak istenmiyor... Her itirazdan sonra Lord Curzon aldırış etmeksizin öteki maddeye geçiyordu.”⁷¹

İç tüzüğün beşinci maddesi konferansın temelde nasıl teşkilatlanacağı ve çalışacağını belirlemesi açısından önemlidir. İç tüzüğün beşinci maddesine göre: *Konferansta görüşmelere konu olacak bütün sorunların incelenmesiyle üç Komisyonu görevlendirmeyi öngörmektedir. Komisyon başkanları çağırılan devletlerden seçilmelidir. Komisyonlar, alt-komisyonlar ve uzmanlar komiteleri kurabilirler. Genel oturumlar seyrek olup, komisyonların sunduğu raporları ele alıp incelemek uygun görüldüğünde yapılacaktır.*⁷²

Netice itibari ile konferansın üç ana komisyon (1- Ülke ve Askerlik İşleri, 2- Yabancılar Uygulanacak Rejim, 3- Maliye ve İktisat Sorunları; Konferansın ikinci

⁷⁰ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.6-8.

⁷¹ Rıza Nur, Joseph C. Grew, *A.g.e.*,s.314-315.

⁷² Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.8.

devresinde bu komisyonların ismi birinci, ikinci ve üçüncü olarak değiştirilmiştir.) etrafından çalışması, bu komisyonların gerek duyulduğunda bir alt komisyon oluşturarak çalışmalarını sürdürebilmesi kararlaştırılmıştır.⁷³ Komisyon başkanları da, Ülke ve Askerlik İşleri Komisyonu için Lord Curzon, Yabancılar uygulanacak Rejim Komisyonu için Marki Garroni, Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu için de MM. Barrère'dir.⁷⁴ Ayrıca Konferans Genel Sekreterliği de düzenli olarak ülkelerin mutabık kaldıkları noktaların yazılı olarak bildirilmesinden, görüşülecek konuların toplantı öncesi hazırlanarak ülke temsilcilerine iletilmesinden sorumlu tutulmuştur.⁷⁵

4. Komisyonların ve Alt Komisyonların Faaliyetleri

İç tüzük gereği çalışmaya başlayan komisyonlar ve onlara bağlı alt komisyonlar 20 Kasım'da çalışmaya başlamış, 4 Şubat'ta da görüşmelere ara verilmesinin ardında 23 Nisan günü görüşmeler tekrar başlamış ve nihayetinde 24 Temmuz'da da antlaşmanın imzalanmasıyla görüşmeler sona ermiştir.⁷⁶

a. Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu

Komisyonların ilki olan Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonunun başkanlığını İngiltere adına Lord Curzon üstlenmiştir. Trakya, Musul, Adalar ve Boğazlar gibi konuların bu komisyonda yer alması komisyonu diğerlerinden daha önemli kılmaktadır.⁷⁷ Komisyonun bu kadar önemli ve doğrudan İngiltere'yi ilgilendiriyor olmasıyla, Lord Curzon'un komisyonun başkanlığını üstlenmesi arasından doğrudan bir bağlantı olduğu, inkâr edilemez bir gerçektir. Komisyon toplantıları incelendiğinde İngiltere'nin dışında bir fikir beyan edan taraf olmadığı

⁷³ Çağrı Erhan, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.13.

⁷⁴ Hüseyin Avni Çavdaroglu, *a.g.e.*, s.71.

⁷⁵ İç tüzüğün tam metni için bakınız; Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.12-14.

⁷⁶ Çağrı Erhan, *a.g.b.*, s.12.

⁷⁷ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.90.

gibi, Fransızlar ve İtalyanlar başta olmak üzere diğer devletler de *beyan edilen* fikirleri küçük takviyelerle desteklemişlerdir.⁷⁸

(1) Trakya Sınırı

22 Kasım'da toplanan Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonunda, Lord Curzon'un isteğiyle Trakya sınırı görüşülmeye başlanmıştır. İsmet Paşa'nın Trakya sınırı ile ilgili görüşü: Karadeniz'den Meriç ağzına kadar Trakya sınırının, 29 Nisan 1913 tarihli İstanbul Antlaşmasının ilgili maddesindeki sınır olması ve Batı Trakya için plebisit yapılmasıdır.⁷⁹ İtilaf Devletlerinin bu konuyla ilgili görüşleri genel itibari ile: Trakya sınırının Meriç'in sağına geçemeyeceği, sınırın Meriç Nehri olarak belirlenmesi gerektiği; sınırlarda tarafsız bölge oluşturulması, Şimendiferlerin uluslararası yönetime bırakılması ve son olarak da halk oylamasının kabul edilemeyeceği şeklindedir.⁸⁰

Trakya sınırı görüşülürken İtilaf devletlerinin temel endişesi, Türklerin Meriç'in sağına geçerek Avrupa'ya yönelmesidir.⁸¹ Rıza Nur, Mudanya Konferansı'nda kesin bir dille Karaağaç'ın Edirne'nin bir mahallesi olarak görüldüğünün belirtilmesine rağmen⁸² yazılı olarak teyit edilmemesini ve Lozan'da Türk tarafının karşısına getirilmesini, Mondros Mütarekesi'ndeki gibi bir oyuna getirilme olarak değerlendirmektedir.⁸³ Ayrıca iki taraf da Trakya sınırı ile ilgili görüş beyan ederken bir takım istatistiklerden yararlanmışlardır. Trakya'nın demografik yapısı ile ilgili istatistikler Tablo 1'de yer almaktadır.

⁷⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.122.

⁷⁹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.20.

⁸⁰ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.98.

⁸¹ Rıza Nur, Joseph C. Grew, *a.g.e.*, s.98.

⁸² Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.46.

⁸³ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.66-67.

Tablo: 1 Türk (1914 Yılı rakamları) ve Yunan (1918 Yılı rakamları) taraflarının Trakya İstatistikleri

	Türk İstatistikleri					Yunan İstatistikleri		
	Türkler	Rumlar	Bulgarlar	Yahudiler	Ermeniler	Türkler	Rumlar	Bulgarlar
Dedeoğlu	11,744	4,800	10,227	253	449	10,670	7,371	11,358
Sofulu	14,736	11,542	5,490	0	0	32,140	17,880	5,380
Gümülcine	59,967	8,834	9,997	1,007	360	50,000	9,160	10,550
İskeçe	42,671	8,728	552	220	114	22,000	10,275	1,695
TOPLAM	129,120	33,910	26,266	1,480	923	114,810	44,686	28,983

Kaynak: Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeleri*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.54,61.

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere hem Türk hem de Yunan kaynaklarına göre Türkler bölgede çoğunluğu oluşturmaktadır. Ayrıca bölge emlakının yüzde 84’ü de Türklere aittir.⁸⁴ Yukarıdaki istatistikler ışığında İtilaf Devletlerinin Batı Trakya için neden plebisit istemedikleri gayet net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁸⁵ Bu durum ile ilgili ise Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı temsilcisi Nintchitch, birçok yerde azınlıkların çoğunluğu teşkil edebileceğini, Batı Trakya’daki azınlıkların hakları için Yunanistan’ın gereken teminatı verdiğini ve halk oylamasına gerek olmadığını dile getirmiştir.⁸⁶

Sonuç olarak, Rıza Nur’a göre *pek de ısrar edilmeden, haklı olduğumuz* Batı Trakya için halk oylaması kabul ettirilememiştir.⁸⁷ Bunun yerine Batı Trakya Türkleri, İstanbul Rumlarına karşılık mübadele dışı tutulmuştur. Sınır olarak ise Karaağaç ve civarı bizde kalmak suretiyle Meriç nehri sınır kabul edilmiş; Türk, Bulgar ve Yunan arazisinin 30 kilometrelik kısmı askersizleştirilmiştir.⁸⁸

(2) Ege Adaları

Adalara dair Türk tezi; küçük ve yakın adalarla, İmroz, Bozcaada ve Semadirek adalarının Türkiye’ye bırakılması, diğer adaların ise askerden arındırılıp silahsızlaştırılmasıdır.⁸⁹ Yakın adaların istenmesi de İsmet Paşa’ya verilen talimatta

⁸⁴ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.141.

⁸⁵ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.67.

⁸⁶ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*,s.101.

⁸⁷ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.67.

⁸⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*,s.123-124.

⁸⁹ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*,s.104.

yer alan bir husustu.⁹⁰ Zaten Büyük Millet Meclisindeki genel görüş de Türkiye'ye yakın adaların Anadolu'nun bir parçası, bir kara uzantısı olduğu şeklindedir.⁹¹ İsmet Paşa da Komisyon toplantısında savunmasını bu şekilde gerçekleştirmiş ve adaların birçoğunun Türk karasularında yer aldığını dile getirmiştir.⁹²

Yunanistan delegesi Veniselos ise adaları, uzun bir süreden beri Yunan egemenliğinde olan ve henüz uluslararası antlaşmalara konu olmamış adalar olarak iki kategoriye ayırmıştır. Ayrıca Veniselos, Türk tarafının ikinci kategoride yer alan adaları da egemenliğine almak istediğini ancak bu adaların salt Rum nüfusu olduğunu dile getirmiştir. İmroz, Bozcaada, İstanköy ve Rodos gibi adalarda ise çok az Türk nüfusu olduğunu, tamamına yakınının Rum olduğunu da dile getirmiştir. Bunlara ek olarak Veniselos, adaların silahsızlaştırılabileceğini, gerçekleşen Yunan harekâtının da adalar değil Yunanistan üzerinden yapıldığını hatırlatarak endişelerin yersiz olduğunu ve son yaşanan olaylardan dolayı bu denli büyük bir Rum nüfusunu Türkiye'nin kabul etmesinin doğru olmayacağını dile getirmiştir.⁹³

Rıza Nur ise *Lozan Hatıraları*'nda adalar hakkında gerçekleşen görüşmeleri şu şekilde değerlendirmektedir:

*" Ahali ekseriyetle Rum. Vakıa Anadolu sahilleri için kaçakçılık ve eşkıyalık, iktisadi vaziyet cihetiyle adalar mühimdirler. Hatta Anadolu'ya tecavüz için mükemmel üssü'l-harekât olabilir. Fakat Türkiye'de onları ne almak ne de sonra muhafaza etmek kuvveti var. Denizaşırı. Muhafazalar büyük masraf ister. Yalnız Çanakkale Boğazı'nın ağzını tıkayan bir iki adayı almalıyız ve alabilirsek kâr... Yunan veya İtalyan kimin elinde olursa olsun bizde olmayınca kimde olursa olsun... Sade buraları gayri askeri yapabilirsek fenimelmatlûp."*⁹⁴

Görüşmelerin ilerleyen safhalarında adaların tek olarak değerlendirilemeyeceği, teşkil ettikleri öneme göre farklı değerlendirilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede Ege Denizinde yer alan adalar üç grupta değerlendirilmiştir: a) Rodos ve civarındaki adalar(12 Adalar olarak anılır), b) Anadolu önü adaları olarak bilinen Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya gibi adalar, c) Son

⁹⁰ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.67.

⁹¹ Taha Akyol, Sefa Kaplan, *a.g.e.*,s.141.

⁹² Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.97.

⁹³ *a.g.e.*,s.98.

⁹⁴ Rıza Nur, *a.g.e.*,s.71.

olarak Boğaz önü adaları olan Limni, Semadirek, Bozcaada, Gökçeada ve Tavşan(Merkep) adaları. Bu gruplanmada *b* ve *c* gruplarında yer alan adaların Boğazlar ile beraber görüşülmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁵

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Meis Adası herhangi bir grup içerisinde özellikle belirtilmemiştir. İsmet Paşa da Meis Adasının Türkiye'ye iade edilmesini, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramadan önceki ilk kısmında istememiştir. Bu ada Batılı Devletlerce Rodos ve civarındaki adalar şeklinde formüle edilerek 'on iki ada imiş gibi' gösterilmiştir. Görüşmelerin kesintiye uğraması üzerine Ankara'ya dönen Heyete Meis adası hatırlatılmış ve alınması istenmiştir. Ancak Lozan görüşmelerinin ikinci yarısında iletilen bu talebe Batılı Devletler, verilen antlaşma taslak metnine yapılan itirazlar içerisinde bu adanın yer almadığını, görüşmelerin de kesintiye uğramadan hemen önceki uzlaşlar üzerine kurulu olduğunu dile getirerek reddetmiştir.⁹⁶ Bunun dışında adalar konusunda ciddi tartışmalar yaşanmamış, genel olarak önceki antlaşmalar esas alınmıştır.⁹⁷ Müzakereler sonucunda Gökçeada ve Bozcaada adaları Türk tarafına iade edilmiş ve Yunanistan Midilli, Sakız ve Nikarya adalarında deniz üssü ve istihkâm yapmamayı ve askeri bazı tahdidatı kabul etmiştir.⁹⁸ Rodos ve Meis adaları ile *on iki ada* olarak bilinen Menteşe adaları İtalya'ya bırakılmıştır.⁹⁹

(3) Boğazlarda Uygulanacak Rejim

Boğazlarda uygulanacak rejim konferansın en zor konularının başında yer almaktadır. Boğazların stratejik öneminin yanında birbirinden oldukça farklı tezlerin İngiltere, Rusya ve Türkiye tarafından savunuluyor olması, müzakereleri daha da nazik bir duruma sokmaktadır. Buna otoritesinin Çiçerin tarafından sarsılması endişesini taşıyan Lord Curzon'u da ekleyecek olursak görüşmelerin oldukça gergin

⁹⁵ Aydoğan Özman, "Lozan Andlaşmalarında Ege Adalarının Hukuki Statüsü", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 43, Sayı 3, s.200.

⁹⁶ Fuat İnce, "Lozan Barış Antlaşması ve Ege Adaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 53, s.119.

⁹⁷ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.142.

⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.124.

⁹⁹ Rıza Nur, *a.g.e.*, s.71.

geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Boğazlarla ilgili, İsmet Paşa'nın Ankara Hükümetinden aldığı talimat, Boğazlar bölgesinden tüm yabancı işgal kuvvetlerinin kesin surette çıkarılmasını gerektirmektedir. Konuyla ilgili İngiltere'nin genel görüşü Boğazların bütün gemilerin geçişine, geliş-gidişine açık olmasıdır. İngiltere'nin aksine Rusya, Boğazların yabancı savaş gemilerine (Sovyetlere tehdit oluşturacağı düşüncesiyle) kapalı olmasını savunmaktadır.¹⁰¹

Boğazlarla ilgili gerçekleşen ilk toplantıda görüş beyan etmesi istenen İsmet Paşa, Misak-ı Milli'nin ilgili maddesini hatırlatmıştır. Ancak bu açıklama Lord Curzon tarafından yeterli bulunmamıştır. İsmet Paşa'nın ardından görüş bildiren Çiçerin, uzun bir konuşmanın ardından Misak-ı Milli'nin boğazlarla ilgili dördüncü maddesini "Ticaret gemilerine açık ve savaş gemilerine kapalı" olması gerektiği şeklinde yorumlamıştır.¹⁰²

Yapılan konuşmalarla ilgili İngiliz Dışişlerine bir değerlendirme telgrafı çeken Lord Curzon, durumu şu şekilde yazmaktadır:

*"Oturumun yarattığı izlenim şu oldu: Türkiye, açıkça ve hiç gerek yokken, kendisini alçaltarak Rusya'ya bağımlı bir duruma soktu; Rusya da Karadeniz'i tahkim edilmiş bir Rus gölüne dönüştürmeyi ve Türkiye'yi de kendisine tâbi duruma sokmayı amaçlayan gülünç bir plan ortaya attı."*¹⁰³

İsmet Paşa da Hükümet'e gönderdiği raporda görüşmeyi ve gerçekleştirmek istediği stratejiyi şu şekilde açıklamaktadır:

*"Birinci Komisyon Boğazlar sorununu görüşmeye başladı. Genel bir konuşma yaptık. Ayrıntıya girmedik. Ruslar, Boğazların savaş gemilerine kapatılmasını istediler... Biz, önce bütün görüşmeleri dinleyip incelemek istediğimizi açıkladık. Bizi yalnız bırakmak istiyorlar. Müttefiklerle Ruslar arasında asıl sorun, Boğazların savaş gemilerine açık veya kapalı olmasıdır. Tahkimatsız ve savunmasız Boğazlar olabileceğini açıklamamız en önemli bir siyasi aşama olacaktır. Bu noktayı kolay ve çabuk ifade etmek niyetinde değiliz."*¹⁰⁴

¹⁰⁰ Ali Naci Karacan, a.g.e.,s.129.

¹⁰¹ Bilal Şimşir, *Lozan ve Sonrasında Sınırlar ve Boğazlar*, Bilal Şimşir'in Pembe Köşk'te verdiği konferans metni, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/dr-bilal-n-simsirin-konferansi>, (06.07.2014).

¹⁰² Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.129-133.

¹⁰³ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.247.

¹⁰⁴ a.g.e.,s.246.

İngiltere, Boğazlarda uygulanacak rejimle ilgili görüşlerini ilk toplantıdan iki gün sonra açıklamıştır. İngiltere'nin görüşünü şu şekilde özetleyebiliriz: a) Savaşta ve barışta tüm sivil gemilere boğazlar açık olacak, b) Savaşta taraf değilse tüm savaş gemilerine açık olacak, c) Savaşta tarafsız sadece düşman gemilerine kapalı olacak, d) Boğazların her iki yakası da silahsızlaştırılacak, e) Boğazların yönetimi Türkiye'nin başkanlığında uluslararası bir komisyona verilecektir.¹⁰⁵ Amerikan temsilcisi Child de Coğrafi öneminden dolayı Boğazlarda sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin söz sahibi olamayacağını dile getirerek Boğazların uluslararası bir rejime tabi tutulmasını istemiştir.¹⁰⁶ Bu bakımdan İngiliz tezini destekler durumdadır. Aslında İngiltere bu teziyle, Ege Adalarının Yunanistan'a bırakılmasıyla gerçekleşen bölge güvenliğini, Boğazların uluslararası bir rejime tâbi tutularak pekiştirmek istemektedir.¹⁰⁷

Görüldüğü üzere Rusya'nın sunduğu proje Türk egemenliğine dayanırken, İngiltere'nin nezdinde Müttefiklerin sunduğu proje ise Türk egemenliğini sarsmaktadır. Konferansın kaderi bir nevi İngiliz çıkarlarıyla paralel gittiğinden, Türkiye stratejik davranmak ve halledilmemiş diğer sorunların halledilmesi için, Rusya'nın değil, İngiltere'nin lehinde karar vermiştir.¹⁰⁸

(4) Suriye ve Irak Sınırları

Hatay'ı dışında tutarsak, Suriye sınırlarımız Fransa ile 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara antlaşması ile şekillenmiştir. İmzalanan antlaşmada İskenderun yani Hatay bölgesi için özel bir yönetim şekli benimseneceği ve Türkçe'nin resmi niteliğe sahip olacağı kararlaştırılmıştır. Antlaşmanın ilgili maddesi yapılan yeni antlaşmalarla da teyit edilmiştir.¹⁰⁹ Misak-ı Millî kapsamına giren Hatay'ın bırakılması Fransa'nın desteğini alarak Avrupa'ya açılabilme ve İngiltere'yi yalnız bırakma çabası olarak gösterilebilir.¹¹⁰ Ancak Hatay'ın tamamen gözden

¹⁰⁵ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.140-141.

¹⁰⁶ Rıza Nur; Joseph C. Grew, *a.g.e.*, s.323.

¹⁰⁷ Şarika Gedikli Berber, "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 14 Sayı 2, s.621.

¹⁰⁸ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.146-147.

¹⁰⁹ Bilal Şimşir, *Lozan ve Sonrasında Sınırlar ve Boğazlar*, Bilal Şimşir'in Pembe Köşk'te verdiği konferans metni, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/dr-bilal-n-simsirin-konferansi>, (06.07.2014).

¹¹⁰ Ercan Karakoç, "Atatürk'ün Hatay Davası", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 50, s.110.

çıkarılmadığı da Mustafa Kemal'in çeşitli yerlerde verdiği demeçlerden anlaşılmaktadır.¹¹¹ Lozan Konferansında da Suriye sınırı gündeme gelmiş ancak Fransızlar Ankara antlaşmasının hâlâ geçerli olduğunu hatırlatarak konuyu kapatmışlardır.¹¹²

Irak sınırı diğer bir deyişle Musul sorunu konferans gündemine resmi olarak 23 Ocak günü getirilmiştir. Aslında Musul sorunu konferans gündemine 27 Kasım günü getirilmesi planlanmış ancak İsmet Paşa'nın isteği üzerine özel görüşmelerde halledilmesi istenmiştir. Özel görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine Lord Curzon tarafından genel oturumlarda görüşülmesi kararlaştırılmıştır.¹¹³ Musul'dan vazgeçilmemesi konusunda hem Atatürk hem de BMM ilk başlarda oldukça emin bir tavır sergilemişlerdir. Hatta bu konuda olası savaş durumları da değerlendirilmiş ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye başkanlığına bir plan dahi hazırlattırılmıştır.¹¹⁴

İngilizler açısından Musul, esas itibari ile bir petrol sorunuydu. Bunu hem savaş öncesinde hem de savaş sonrasında İngiliz resmi makamlarının vermiş oldukları demeçlerde görmekteyiz.¹¹⁵ Her ne kadar Lord Curzon konferansta, *"İngiliz Hükümetinin, Musul'u elinde tutma isteğine ilişkin davranışını petrol konusunun etkilediği sanılmakta ve bunun böyle olduğu iddia edilmektedir."* şeklinde konuşsa da, bu sadece diplomatik bir taktik olmaktan öteye gitmemektedir. Türkiye'nin Musul tezini ise esas itibari ile Misak-ı Millî belirlemektedir.¹¹⁶ Bunu, Mustafa Kemal Le Journal gazetesine verdiği demeçte şu sözlerle ifade etmektedir: *"Musul vilayetinin milli sınırlarımız içinde olduğunu defalarca ilan ettik. Lozan'da şu anda karşımızda yer almış olanlar bunu pekâlâ bilirler."*¹¹⁷ Türk tarafının temel kaygısı

¹¹¹ Hatay Barosu Stajyer Avukatları, "Atatürk ve Hatay", *Hukuk Gündemi*, Atatürk Özel Sayısı 2013, s.111.

¹¹² Rıza Nur, *a.g.e.*, s.86.

¹¹³ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.342-343.

¹¹⁴ *Atatürk'ün Musul Politikasının Özeti*, Çankaya Üniversitesi, http://hist202.cankaya.edu.tr/uploads/files/Ataturkun_Musul_politikasininin_ozeti_%20Semih%20Yalcin.pdf, (14.7.2014).

¹¹⁵ Bilal Şimşir, *Lozan ve Sonrasında Sınırlar ve Boğazlar*, Bilal Şimşir'in Pembe Köşk'te verdiği konferans metni, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/dr-bilal-n-simsirin-konferansi>, (06.07.2014).

¹¹⁶ Hikmet Uluğbay, "Musul Sorunu", *"*, 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.83-84.

¹¹⁷ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.324.

petrol olmasa da, petrol imtiyazı ile hem İngilizlerle¹¹⁸ hem de Amerikalılarla pazarlıklar yapılmıştır.¹¹⁹

Görüşmeler içerisinde, İsmet Paşa Musul'un neden Türkiye'ye bırakılması gerektiği konusunda istatistiklerin de yer aldığı uzun bir konuşma yapmıştır. İsmet Paşa verdiği istatistiklerde çoğunluğun Kürt ve Türk olduğunu, Kürtlerin ise Türklerden ayrılmaz bir bütün olduğu belirtmiştir. Bir halkoylamasına gidilmesi durumunda dahi mandayı kabul eden bir çoğunluğun olmayacağını da dile getirmiştir. Bunlara ek olarak bölgedeki işgalin ve mandanın hiçbir hukuki geçerliliğinin olmadığını, İngilizlerin antlaşmaya aykırı olarak bölgeye asker çıkardığını bildirmiştir.¹²⁰ İsmet Paşa'nın beyan ettiği istekler üzerine Lord Curzon, Kürtlerin plebisitten anlamadığını gerekçe göstererek halkoylamasını reddetmiş ve Musul'un İngiliz mandasında olduğunu tekrar etmiştir. Ayrıca Lord Curzon, Türk tarafının uzlaşmaması durumunda Milletler Cemiyeti'nin vermiş olduğu yetkiyi yani savaş yetkisini kullanacağını dile getirmiştir.¹²¹ Görüşmeler iki tarafında isteklerinden vazgeçmemesi dolayısıyla sonuçlanamamış ve görüşmelere ara verilmiştir. Ara verilmeden önce Müttefik devletler İngiliz tezini destekler bir karar alarak, Musul'un antlaşma dışında bırakılmasını, Türklerin ve İngilizlerin bu sorunu kendi aralarında halletmelerini, halledemezler ise Milletler Cemiyetine götürülmesini teklif etmişlerdir.¹²²

Görüldüğü üzere İngiltere, Türkiye'ye oranla Musul konusunda daha tutucu ve katı bir tutum sergilemektedir. İngiltere Musul için savaşı göze alabileceğini açıkça göstermiştir. Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa gibi Milli Mücadele yer almış birçok önemli komutan, İngiltere ile savaşa girilemeyeceğini, girilmesi durumunda Trakya'ya asker yığmış olan Yunanistan'ın tekrar işgale kalkışacağını¹²³ düşünerek savaşı göze alamamaktadır. Bunun neticesinde Türkiye Musul konusunda İngiliz

¹¹⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10 Sayı 18, 2007, s.133-134.

¹¹⁹ Rıza Nur; Joseph C. Grew, *a.g.e.*, s.331.

¹²⁰ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.198-199.

¹²¹ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.162-163.

¹²² Bilal Şimşir, *Lozan ve Sonrasında Sınırlar ve Boğazlar*, Bilal Şimşir'in Pembe Köşk'te verdiği konferans metni, İnönü Vakfı, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/dr-bilal-n-simsirin-konferansi>, (06.07.2014).

¹²³ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.175.

tezini kabul ederek görüşmelere devam etme kararı almıştır. Yani Musul sorunu antlaşma dışında İngiliz ve Türk tarafları arasında bir yıl içerisinde çözümlenecek, aksi durumda Milletler Cemiyetine götürülecektir.¹²⁴

(5) Türk-Rum Nüfus Mübadelesi

Türk tarafının azınlıklara dair görüşü yine İsmet Paşa'ya verilen 14 maddelik talimatta yer almış ve mübadele esası kabul edilmiştir. Mübadele edilecek azınlık talimatta net bir şekilde ifade edilmemiştir. Konuyla ilgili gönderilen telgraflardan da anlaşıldığı üzere, BMM İcra Heyeti Başkanı Rauf Bey başta olmak üzere BMM üyeleri, Ermenilerin de Rumlarla beraber mübadele edilmesini istemektedir. Ancak İsmet Paşa'nın bu konuyla ilgili görüşü Ermenilerin mübadeleye dâhil edilmesinin mümkün olmadığı, Rumların açıkça zikredilebileceği yönündedir. Yine İsmet Paşa, Türk Ortodokslarının ihraç edilmesinin doğru olmayacağı görüşüne sahiptir. Ankara Hükümeti adına Rauf Bey ise Ermenilerin mübadele kapsamına alınmasında ısrarcı olmuş, fakat Türk Ortodokslarının ayrıcalık talebinde bulunmamaları şartıyla kalabileceklerini belirtmiştir.¹²⁵

Lord Curzon'un deyimiyle '*savaş tutsaklarının mübadelesiyle doğrudan doğruya ilgili ve geciktirilmeye gelmez bir sorun*' olan Türk-Yunan nüfus mübadelesi Lozan Konferansı'nda 1 Aralık 1922 tarihinde gündeme gelmiştir.¹²⁶ Görüşmelerde, bölgedeki azınlıkların durumunu incelemesi için Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen Norveçli Dr. Friedtjof Nansen hazır bulunmuş ve yapmış olduğu araştırmaların sonucunu delegelerle paylaşmıştır. Dr. Nansen'a göre, Anadolu'daki Rumlarla, Yunanistan'daki Türkler mübadele edilmelidir. İstanbul'daki Rumlara müteakib Batı Trakya'daki Türkler mübadele dışı tutulmadır.¹²⁷

İsmet Paşa, toplantıda ortaya atılan iddialara ve mübadeleyle ilgili birkaç itirazda bulunmuştur. İsmet Paşa, ilk olarak yoğun bir nüfus göçünü kaldırabilecek hanenin mevcut olmadığını çünkü Yunan ordusunun bölgeyi tahrip ettiğini dile

¹²⁴ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.178.

¹²⁵ Engin Berber, "Mübadeleye Bugünden Bakmak", *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.146.

¹²⁶ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.114-115.

¹²⁷ Ömer Budak, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 26, s.135.

getirmiştir. İkinci olarak da İsmet Paşa, birinci komisyonda sadece Türk-Yunan savaş esirlerinin mübadelesinin konuşulmasını; sivil halkın mübadelesinin diğer komisyonda görüşülmesini talep etmiştir. Ancak bu itirazı Lord Curzon tarafından kabul edilmemiştir. Lord Curzon, ikisinin birbirinden ayrılmaz derece bağlı ve önemli bir konu olduğunu ve hemen görüşülmesi gerektiğini dile getirmiştir.¹²⁸

Uzun süren görüşmelerin ardından, Türkiye ve Yunanistan arasında hemen uygulanmak üzere esir mübadelesi ve antlaşmanın imzalanmasından sonra uygulanmak üzere de sivil halkın mübadelesi kabul edilmiştir. Bu çerçevede savaş esirlerinin mübadelesine 30 Ocak 1923 tarihinde, sivil halkın mübadelesine ise antlaşmanın her iki tarafında da onayladığı tarih olan 23 Ağustos 1923'te başlanmıştır.¹²⁹ Sivil ahalinin mübadelesinde esas olarak Rum olmak Ortodoks olmakla eşdeğer görülmüştür. Yani II. Mehmet ile başlayıp Tanzimat Fermanına kadar süren uygulamaya paralel olarak *Rum Milleti* görülen tüm Ortodokslar mübadele edilmiştir. Bu bağlamda Türkçe bilmeyen Arnavutlar Müslüman oldukları için Türkiye'ye, Türk Ortodoks Kilisesi mensupları Rumca bilmedikleri ve Türk olduklarını iddia etmelerine rağmen Yunanistan'a gönderilmiştir.¹³⁰

b. Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu

Lord Curzon'un girişimleriyle birinci komisyonda görüşülmeye başlanan ve aslında ikinci komisyonun konusu olan Ermeni Yurdu ve Nüfus Mübadelesi konuları, bu birinci komisyonun alt komisyonlarında ayrıntılanmış ve sonuçlanmıştır. Birinci komisyonun genel oturumunda gündeme geldiğinden, Nüfus Mübadelesi ayrıca bu bölümde değerlendirilmeyecektir. Ancak sahip olduğu önemden dolayı birinci komisyonda görüşülmeye başlanmış dahi olsa Ermeni Yurdu Meselesi bu bölümde yer alacaktır.

¹²⁸ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.119-121.

¹²⁹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.88.

¹³⁰ Rıza Nur, *a.g.e.*, s.147.

(1) Genel Af

31 Ocak 1923 tarihinde toplanan ve ‘Yabancılar Uygulanacak Rejim Komisyonu’ ile ‘Maliye Sorunları Komisyonun’ ortak oturumunda Müttefik Devletler, Türk Heyetine Genel Affa dair bir tasarı sunmuşlardır.¹³¹

İsmet Paşa, verilen tasarıya ve Müttefik Devletlerinin tasarıya dair yapmış oldukları konuşmalara cevaben, devletine silah kullananların başka ülkelerde de affedilmediğini, Türk tarafından da böyle bir şey yapmasının beklenemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Türk Devletinin ihtilalcilere, asayiş düşmanlarına kapısını kapamak zorunda olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa, genel affın kitle halinde bir geri dönüş olmadığını, zaten bunu ülkenin ekonomik durumunun da kaldıramayacağını da sözlerine eklemiştir.¹³² Rıza Nur ise, 2 Mart 1923 tarihinde gerçekleşen gizli celsedeki meclis konuşmasında genel af ile ilgili sunulan teklif hakkında benzer değerlendirmeleri yapmış ve karşı projelerini açıklamıştır.¹³³

İsmet Paşa’nın oturumda belirttiği hususlar ve Rıza Nur’un meclisteki konuşmasına paralel olarak genel af sorunu çözümlenmiş ve antlaşmada yer almıştır. Böylece göç eden Ermenilerin ülkeye geri dönmesine izin verilmemiş ve 150 kişilik bir liste genel affın dışında tutulmuştur.

(2) Ermeni Yurdu

Ermeni meselesi 12 Aralık 1922 tarihinde Lord Curzon’un başkanlığında toplanan Birinci Komisyonunda “Azınlıkların korunması” başlığı altında gündeme gelmiştir. Bu konu aslında İtalya’nın başkanlığını üstlendiği ikinci komisyonun konusuydu. Lord Curzon Müttefik Devletlerin görüşünü önceden hazırladığı uzun bir metni okuyarak açıklamıştır.¹³⁴

Lord Curzon’un toplantıda dile getirdiği, aslında tüm Müttefik Devletlerin ortak arzusu olan Ermeni Yurdu, İsmet Paşa’ya verilen 14 maddelik talimatta söz konusu bile dilemeyecek, edilirse Ankara Hükümetine sorulmadan konferansın

¹³¹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 2)*, s.31.

¹³² Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.506.

¹³³ Taha Akyol, Sefa Kaplan, *a.g.e.*, s.445-446.

¹³⁴ Ramazan Tosun, *Cumhuriyet ve Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s.40.

kesileceği maddeler içinde yer almaktadır. Ermeni Yurdu meselesi Türkiye için bir toprak bütünlüğü meselesidir. Lord Curzon'un toplantıda yaptığı konuşma ve İsmet Paşa'nın almış olduğu kesin talimat düşünüldüğünde, iki tarafın da görüşlerinin birbirinden oldukça uzak olduğu görülmektedir. Bu da görüşmelerin ne kadar çetin geçtiğinin bir göstergesidir.¹³⁵

Özetle Müttefikler; Doğu illerini terk eden Ermenilerin yerlerine geri dönmelerini, dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermenilerin tespit edilen bölgede iskân edilmeleri, yeri ve yönetim şekli Milletler Cemiyeti tarafından tespit edilen bir Ermeni Yurdu kurulmasını istemektedir.¹³⁶ İsmet Paşa ise Türk tarafının bu konuyla ilgili görüşünü; silahlı komitelerin ortadan kalkması durumunda Türkiye'de kalkmak isteyen Ermenilerin Türk vatandaşları ile kardeşçe yaşayabileceğini ve Türkiye'de bir Ermeni Yurdunun söz konusu olamayacağını net bir şekilde ifade etmiştir.¹³⁷

Türk tarafının, bu meseledeki kesin tavrı ve Milletler Cemiyetinin azınlıklarla ilgili standartlarını benimseyeceğini dile getirmesi¹³⁸ neticesinde, başta Amerika olmak üzere Müttefik devletler taleplerinden vazgeçmişlerdir.

(3) Adli Kapitülasyonlar ve Azınlık İmtiyazları

Adli kapitülasyonlar konusu 2 Aralık 1922 tarihinde Marki Garroni başkanlığında toplanan ikinci komisyonda görüşülmeye başlanmıştır. Garroni, kapitülasyonları öven ve küçük düzeltmelerle devam etmesini talep eden bir de açılış konuşması yapmıştır. Garroni'nin yaptığı konuşma Müttefiklerin kapitülasyonlardan vazgeçmediğini sadece isim değiştirerek, mevcut düzenin yeni şartlarda devamını temin etmek istediğini göstermektedir.¹³⁹ Bu konuyla ilgili Rıza Nur hatıralarında şu şekilde söz etmektedir:

¹³⁵ Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2 Sayı 2, s.214.

¹³⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.127-128.

¹³⁷ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.156.

¹³⁸ Mehmet Sait Dilek, "Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2011 Sayı 19-20, s.22-23.

¹³⁹ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.122.

“Bunlar zaten eskiden beri Avrupa’nın ve Hristiyanların en mühim davası; ‘Sizin kanunlarınız dindir. Dininiz Müslüman, Müslümanlık ile Hristiyanları idare edemezsiniz.’ der. Bunda tabii hakları var. Vakıa Avrupa kanunlarında da kısmen Hristiyanlık tesir ve ahkâmı varsa da bizimkine nispetle hadd-i asgaridedir. Bakıyorum, yine bu esas üzerine hareket ediyorlar. Ben daha evvelden ağızlarını tıkmak için Türkiye’nin din ve hükümeti ayırıp lâik devlet olduğunu, bir kanun-u medeni yapacağını ve bunu da bu esas üzerine pek yakında yapacağını ve Avrupa’dan aynen alacağını söylüyorum.”¹⁴⁰

Türk tarafının kararlı tavrından ve verdikleri teminatlardan dolayı, Müttefik Devletler Azınlık ayrıcalıklarından vazgeçmişlerdir. Fakat bu sefer de, anlaşmaya varılan hükümlerin gerçekten uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesini talep etmektedirler. Bu denetimin de Milletler Cemiyeti aracılığıyla veya özel bir organ vasıtasıyla gerçekleştirilmesini istemektedirler. Ancak bu öneri de İsmet Paşa tarafından, egemenliğe aykırı bulunarak reddedilmiştir.¹⁴¹

Zorlu müzakereler neticesinde, azınlıkların eski özel imtiyazları kaldırıldı ve uluslararası hukukla tanınan azınlık hakları kabul edildi.¹⁴² Medeni Hukuk konusunda da; Rum, Ermeni ve Yahudilere kendi hukuklarını oluşturma hakkı tanınmıştır. Fakat Lozan Antlaşmasına ek olarak yapılan ve 7 yıl süreyle yürürlükte kalacak olan; İkamet ve Selahiyeti Adliye Hakkında Mukavelenin 16. Maddesi yabancıların kişi hallerine ilişkin uyuşmazlıkların, tarafların istemesi durumunda ülkelerinde bulunan milli mahkemelerin yetkisine tabii tutulmuştur.¹⁴³

(4) Rum Patrikhanesi’nin İhracı Meselesi

Rum Patrikhanesi, konferans gündemine 12 Aralık 1922 tarihinde gelmiştir. Müttefik Devletler başta İngiltere, İtalya ve Fransa olmak üzere Azınlıklarla alakalı görüşlerini sırasıyla dile getirmişler ve İsmet Paşa da uzun bir konuşma yaparak, Müttefik Devletlere cevap vermiştir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.166.

¹⁴¹ Bilal Şimşir, “Lozan’a Göre Azınlıklar”, s.187.

¹⁴² Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.317.

¹⁴³ Nevin Ünal Özkorkut, “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti’nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 53 Sayı 2, s.94.

¹⁴⁴ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.179-187.

İsmet Paşa konuşmasında, Patrikhane'nin sahip olduğu olağan üstü yetkilerin dönemin şartları doğrultusunda verilmiş olduğunu açıklamıştır. Fakat Patrikhane'nin veya azınlıkların sahip oldukları imtiyazlarla ilgili bilgi 'Adlî Kapitülasyonlar ve Azınlık İmtiyazları' başlığında verildiğinden burada Patrikhane'nin İstanbul'dan çıkarılması girişimi hakkında bilgi verilecektir.

Patrikhane'nin ve ona bağlı kurumların İstanbul'dan çıkarılması teklifi ilk olarak 13 Aralık günü, Türk tarafının karşı projesinde yer almıştır.¹⁴⁵ Veniselos da bu teklif üzerine şahsın hukukunun ve aile hukukunun, Patrikhane'nin yetkisinde olduğunu, çıkarılmasının mümkün olmadığını ve Türk yasalarının da İslami hukuka göre yapıldığından Patrikhane'nin yargılama yetkisinin devam etmesini istemiştir.¹⁴⁶

Aslında Türk heyetine, Patrikhane'nin ihracıyla alakalı herhangi bir talimat verilmemiştir. Patrikhane'nin ihracı meselesi Rıza Nur tarafından, pazarlık konusu yapabilmek maksadıyla gündeme getirilmiş ve gerçekte Rıza Nur, Patrikhane'nin ihracını ziyadesiyle zararlı görmüştür.¹⁴⁷ Uzun ve tartışmalı görüşmelerin ardından da Patrikhane'nin, siyasi ve yargısal hiçbir yetkisi olmadan, sadece dini bir sıfatla İstanbul'da kalması kararlaştırıldı.¹⁴⁸

(5) Uyrukluk Meselesi ve Kutsal Emanetler

Yeni Türkiye'nin sınırları belirlenirken, dışarda kalan ve bir zamanlar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan insanların uyruğunun ne olacağı bir sorun olarak Lozan konferansının gündemine gelmiş ve bunun için bir alt komisyon kurulmasına karar verilmiştir.

Konuyla ilgili İkinci komisyonun bir alt komisyonu olan Uyrukluk-Arkeolojik Araştırmalar komisyonu 26 Aralık 1922 tarihinde, M. Montagna'nın başkanlığında toplanmıştır. Görüşülen maddelerin belli başlı olanları şu şekildedir: *1-Türkiye'den ayrılan ülkelerde yerleşmiş (établis) Türk uyrukları, bu ülke hangi Devlete bırakılmışsa, o Devletin uyruğu olacaklardır. 2-Ayrılan ülkede oturanların çoğunluğu ile soy bakımından ayrı olan kimseler, kendi soylarının çoğunlukta olduğu bir ülkeyi*

¹⁴⁵ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s.157.

¹⁴⁶ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.155.

¹⁴⁷ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.133.

¹⁴⁸ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.157.

*seçebilirler. Maddeler görüşülürken herhangi bir güçlkle karşılaşılmaş, küçük düzeltmelerle kabul edilmişlerdir.*¹⁴⁹

25 Ocak 1923 tarihinde yapılan görüşmelerde ise M. Ryan, Yahudilerle ilgili ilginç bir maddenin antlaşmaya konulmasını teklif etti. Madde şu şekildedir: *‘Osmanlı uyrukluğunda olmayan ve işbu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinde Filistin’de yerleşmiş bulunan Yahudilerin, kanunda belirtilecek olan şekil ve şartlar uyarınca bir bildiri düzenleyerek, Filistin uyrukluğunu edinme hakları olacaktır.’* Bu teklif üzerine Şükrü Bey, Arap ülkelerinin kendi kaderlerini kendilerinin saptamaları haklarının Misak-ı Millî çerçevesince tanındığını, Filistin Devletini bağlayacak böyle bir maddeyi Türkiye’nin kabul etmeyeceğini belirtmiştir.¹⁵⁰

Yukarıda bahsedilen görüşmelerin ardından İngiliz temsilcisi, 1917 yılında Hz. Muhammed’in kabrinden, Fahri Paşa tarafından alınan ve İstanbul’a götürülen hazinelerin iadesini istemiştir. M. Ryan, bu maddeyi isteme sebebini, Hicaz Kralının hazineleri geri istemesinden ve büyük bir İslam Devleti olarak kendi Müslüman uyruklarının bu yöndeki arzusundan dolayı açıklamaktadır. Fransız temsilci de bu görüşe katıldığını ve ülkesinin de büyük bir İslam Devleti olduğunu dile getirmiştir.¹⁵¹ Bu görüşler üzerine Türk temsilcisi Şükrü Bey, konunun yalnız din düzeyinde değerlendirilmesini memnuniyetle karşıladığını belirterek aşağıdaki bildiriyi konferansa okumuştur:

“Söz konusu eşya, bütün İslam topluluğunun malı olan kutsal kalıntılardır ve bunların Şeriat kurallarıyla yönetilmeleri gerekir.

Kutsal nitelikte olan eşyanın aynı kutsal nitelikteki bir yere girişi ya da böyle bir yerden çıkışı, din kurallarına bağlıdır.

Bu gibi yer değiştirmelerin zorunluluğu ve din kurallarına uygunluğu, ancak İslam bilginlerince değerlendirilebilir ve Müslümanların Halifesince yapılabilir.

*Bu yüzden, din açısından, sorunda ilgili olmayanların bu soruna karışmaya hiçbir hakları yoktur; öte yandan, bizim de, salt dinsel nitelikteki bir sorunda herhangi bir yüküm altına girmeye ne hakkımız ne de yetkimiz vardır.*¹⁵²

¹⁴⁹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 2)*, s.188-192.

¹⁵⁰ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 2)*, s.202.

¹⁵¹ a.g.e.,s.203-204.

¹⁵² a.g.e.,

Müslümanların Halifesi, Kutsal Yerler' in hizmetçisi ve koruyucusu sıfatlarını da taşımaktadır. Halife'nin Kutsal Yerler ve Kutsal Makamlar üzerindeki dinsel haklarını kaldırmak gücümüz dışında kalmaktadır.

Özet olarak, Müslümanların din konularına ilişkin her sorunun çözümü de yalnız Müslümanlara düşmektedir.

Dinsel sorunları siyasal sorunlara karışmamayı gerektiren bütün nedenleri, Devletlerin göz önünde tutacaklarını ummaktayız.”¹⁵³

Anlaşılağı üzere, Müttetik Devletlerin, büyük bir İslam Devleti olduklarını iddia etmeleri, Kutsal Emanetleri Türkiye'nin elinden almak istemeleri ve bunu siyasal bir antlaşmada Türkiye'ye teyit ettirmek istemeleri hiç kuşkusuz Türkiye'nin Müslüman ülkeler üzerindeki Halifelik yetkilerini kısıtlamak ve dolaylı yoldan da gayri müslim azınlıklar üzerinden yapamadıkları müdahaleyi, Müslümanlar üzerinden gerçekleştirmek istemelerindendir. Sonuç olarak Türk heyetinin kararlı tavrından dolayı Müttetik devletler, tekliflerini kabul ettirememişlerdir.

c. Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu

Lozan görüşmelerinde Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu; Osmanlı dış borçlarının ayrılan devletlerarasında nasıl paylaşılacağı, borçların nasıl ve hangi para cinsinden ödeneceğı, yabancı şirketlere verilen imtiyazlar, yabancılara uygulanan vergi tarifeleri ve Müttetiklerin istedikleri savaş tazminatı ile Türklerin Yunanistan'dan istedikleri savaş tazminatı üzerinden çalışmalarını sürdürmüştür. İngilizlerin doğrudan ilgilendiğı bazı şirket imtiyazlarını hariç tutarsak, İngiltere'yi ilgilendiren birçok önemli sorunun halledilmesi dolayısıyla en çetin mücadele, Fransa ile Osmanlı dış borçlarının nasıl ve hangi para birimi üzerinden ödeneceğı konusunda gerçekleşmiştir. Bunun yanında Fransa'nın komisyon başkanı olması da görüşmeleri güçleştiren ayrı bir etkidir.

Osmanlı dış borçları dışında komisyonun yukarıda belirtilen konu başlıkları tezin içeriğı açısından ayrıntı ve çok fazla teknik bilgi içerdiğinden 'Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu' başlığı altında sadece Osmanlı dış borçları hakkında bilgi verilecektir.

¹⁵³ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 2)*, s.204.

(1) Osmanlı Dış Borçlarının Tarihi Gelişimi

Değişen dünya ekonomik yapısı, Osmanlı'yı bu düzenine entegre olmaya zorlamış ve bu süreç giderek Osmanlı Ekonomisini dış borçlarla varlığını sürür hale getirmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti ilk dış borcunu 1840'lı yıllarda Fransız Bankerlerden temin etmiştir.¹⁵⁴ Dış borçlanmayı tetikleyen en büyük etken ise 16. yüzyıldan sonra Batılı Devletlerle imzalanan ticaret antlaşmaları ve bunun sonucunda 17. yüzyıldan itibaren kronikleşen dış ticaret açıklarıdır.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin dış borçları 19. yüzyılın son çeyreğinde iki katı bir artış göstermiştir. Bu artışla beraber Osmanlı'nın gelirleri borçları karşılayamaz duruma gelmiştir. Öyle ki 1874 yılında devletin toplam geliri 22,5 milyon sterlin ve ihracat geliri ise 19 milyon sterlinken, kısa vadeli dış borçlanma 16 milyon sterline ulaşmıştır. Bu durum karşısında dış borçların tahsili için, devletin en önemli gelir kaynakları olan tütün, şeker, tuz, içki ve ipek gibi malların vergileri Galata Bankerlerine bırakılmıştır.

1881 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borcu 252.801.885 altın Osmanlı lirasını bulmuş ve bu durum karşısında alacaklılar ile yapılan müzakereler neticesinde 20 Aralık 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ilan edilmiş ve Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Kurulan bu idare 14 kalemlik malın vergisini tekeline almış ve giderek imtiyazlı bir hale gelmiştir.¹⁵⁶ Ancak borçları kapaması için kurulan idarenin etkin çalışamaması ve ortaya çıkan diğer şartlar karşısında 1914 yılında Osmanlı dış borcu toplamda 152.265.915 lirayı bulmuştur.¹⁵⁷ Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı'nın müttefiki Almanya'dan aldığı dış borç ise 235.053.344 lirayı bulmuştur.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Serdar Öztürk, Fatih Yıldırım, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 10 Sayı 2, s.147.

¹⁵⁵ Adem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914", *Maliye Finans Yazıları*, Yıl 23 Sayı 84, s.18.

¹⁵⁶ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 19 Sayı 2, s.147-148.

¹⁵⁷ Metin Kopar, Murat Yolun, "18. Ve 19. Yüzyıllarında Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış", *History Studies International Journal of History*, Cilt 4/1, s.353.

¹⁵⁸ Murat Çandır, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010, s.87.

(2) Lozan Görüşmelerinde Osmanlı Dış Borçları

Bir üst başlıkta detayları ile belirtilen büyük bir borçlanmayla Lozan görüşmelerine giden İsmet Paşa, 27 Kasım Pazartesi günü yapılan, Üçüncü Komisyonun ilk görüşmelerinde Türk tarafının Osmanlı dış borçları ile ilgili temel görüşlerini dile getirmiştir.

Dile getirilen görüşler özetle şu şekildedir: *a-* Osmanlı dış borçları, İmparatorluk topraklarından pay alanlarla bölüşülecektir. *b-* Bu bölüşüme çeşitli zamanlarda Osmanlı'dan ayrılan devletler de dâhil edilecektir. *c-* Osmanlı borçları ile ilgili Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığıyla bağdaşmayan hiçbir düzenleme kabul edilmeyecektir.¹⁵⁹

Türkiye'nin, Osmanlı dış borçları ile ilgili konferansa sunmuş olduğu teze ilk itiraz Yunanistan temsilcisi Veniselos tarafından gelmiştir. Yunan temsilci, İsmet Paşa'nın, *"Osmanlı borçlarının ayrılan devletlerarasında bölüşülmesi gerektiği"* sözüyle ne kastettiğini açıkça ifade etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ardından Veniselos itirazını şu şekilde temellendirmiştir: *"Bu tezin dayanağı kendisine ülke katan Devletin, yenik Devleti gelir kaynaklarının bir bölümünden ve bu Devletin alacaklarını da sağlancalarının bir bölümünden yoksun bırakmasıdır. Böyle olunca, önce Balkan Devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğunun gelir kaynaklarının bir parçasını aldıklarını söylemenin doğru olup olmadığını, ikinci olarak, Türk topraklarının Balkan Devletlerine bırakılmış olması yüzünden, Türkiye'nin alacaklarının birtakım zararlara uğramış olup olmadıklarını, üçüncü olarak da, işgal edilmiş illerin, Türkiye'nin yapmış olduğu çeşitli borçlanmalarla kendisine sağlanan yararlara katılıp katılmadıklarını incelemek yerinde olacaktır."*

Müttefikler adına tezini temellendiren Veniselos daha sonra örneklerle tezini daha da genişletmiş, 'Selanik-Manastır' ve 'Selanik Dedeoğlu Bağlantısı' gibi demiryollarının şirketlerce meydana getirildiğini dile getirmiştir. Bu örneklerle ek olarak Selanik limanının özel girişimcilerin teşebbüsleriyle gerçekleştiğini, hayırseverlerin de gelir elde etmek için birçok kurum kurduğunu da dile getirmiştir.

¹⁵⁹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 3)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969, s.1,3.

Sonuç olarak Veniselos, Osmanlı dış borçlarının temel karakteristiğini şu şekilde özetlemektedir: *“Bağdat ve Soma-Bandırma demiryolları gibi, Küçük Asya’da bayındırlık işleri gerçekleştirmek amacıyla yapılan iki ya da üç borçlanma dışında, Osmanlı Devletinin, malî sıkıntılar altında yaptığı bütün öteki borçlanmalar, ne yararlı ne de üretimi arttırıcı nitelikte oluşmuşlardır. Bastırılması gerekmiş karışıklıklar, ayaklanmalar ya da savaşlar yüzünden ortaya çıkan bütçe açığını kapatmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğunun girdiği borçlanmalar, işgal altındaki illere en küçük bir yarar bile sağlamamıştır; girilmiş borçlanmalardan hiç biri, bu illerden yana ekonomik yararlar sağlayacak harcamalara ayrılmamıştır; bu borçlanmalardan hiç biri, bilimin, edebiyatın, san’atın desteklenmesi için kullanılmamıştır.”*¹⁶⁰ Örneklerini sayısal değerlerle de kuvvetlendiren Veniselos, Balkan ülkelerinden alınan vergilerin bölge ülkeleri için harcanmadığını da iddia etmiştir.¹⁶¹

İsmet Paşa ise, Veniselos’un öne sürmüş olduğu kanıtların savaş sorumluluğu konusunda doğru olmadığını dile getirmiştir. Sorumluluğun doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için iki yönünün göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade eden İsmet Paşa; bu iki yönün savaşı uzatmış olmak ve barış için ortaya çıkan fırsatları değerlendirmemiş olmak şeklinde dile getirmiştir.¹⁶² İsmet Paşa’nın bu ve devam eden ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Osmanlı dış borçları konusunda Türk tarafının amacı Yunan tahribatı için istenen tazminatı bir koz olarak elde bulundurmak ve bu şekilde Osmanlı borçlarını istenilen düzeye indirmektir.

Taraflar karşılıklı görüşlerini ifade ettikten sonra Üçüncü Komisyon başkanı Fransız Barrère, Osmanlı borçları ve Duyun-u Umumiye İdaresi hakkında görüşlerini ifade etmeye başlamıştır. Fransız temsilcinin ifadeleri, Türk tarafının konuyla ilgili benimsediği ekonomik bağımsızlık fikirleri ile taban tabana zıt bir durumdadır.

Barrère, statüsünün Muharrem Kararnamesi ile belirlenen ve devletlerce tanınan Duyun-u Umumiye’nin bütün yetki ve güvencelerinin devam etmesiyle ilgili Müttefik devletlerinin hiçbir tartışmayı kabul etmeyeceğini açıkça ifade etmiştir.

¹⁶⁰ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 3)*, s.8.

¹⁶¹ A.g.e.,s.9.

¹⁶² A.g.e.,s.14.

Ayrıca söz konusu olan statü ve çıkarların özel şahısları da kapsayan bir nitelikte olduğunu sözlerine eklemiştir. Türkiye'nin ekonomik gelişmesinin de göz önünde tutulacağını, bunun borçları ödeme konusunda Türkiye için gerekli olduğunu da sözlerine eklemiştir. Daha sonra Osmanlı dış borçlarının bölüşümü hakkında da görüş bildiren Fransız temsilci, prensipte Osmanlı dış borçlarının ayrılan devletlere, genel gelire yaptıkları katkı göz önüne alınarak hesaplanmasını benimsemiş ancak bu payın antlaşmada yer almasının gerekli olmadığını belirtmiştir.¹⁶³

Müttefik devletlerin aylarca süren görüşmelerini özetlemek gerekirse, talepleri, *tavizleri ve indirimleri* şu şekilde özetlenebilir: *a-* Kapitülasyonlar birden kaldırılmayacak, beş yıllık bir geçiş süreci benimsenecek, İstanbul, İzmir gibi ticari merkezlerde yabancı hâkim ağırlıklı istinaf mahkemeleri kurulacak.¹⁶⁴ *b-* 1914 yılı 140 milyon olan dış borcu 87 milyona indirilecek. *c-* İşgal masrafı olarak istenen 50 milyon liradan vazgeçilecek. *d-* Türkiye'nin Almanya'ya olan 62.5 milyonluk borcu silinecek.¹⁶⁵

Tablo: 2 Osmanlı Dış Borçlarının Bölüşümü

ÜLKELER	BORÇ TUTARI
TÜRKİYE	84.597.495
İTALYA	243.200
YUNANİSTAN	11.054.534
DİĞER BALKAN ÜLKELERİNİN TOPLAMI	8.845.184
SURİYE-LÜBNAN	11.108.858
IRAK	6.772.142
DİĞER ARAP ÜLKELERİ	6.983.677
TOPLAM	129.605.090

Kaynak: Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", s.152.

Lozan Konferansının en son sonuçlanan konularından biri olan Osmanlı Borçları meselesinde, Senetler ve Turkish Petroleum şirketi ile ilgili antlaşmada

¹⁶³ A.g.e.,s.17.

¹⁶⁴ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.180.

¹⁶⁵ A.g.e.,s.183.

herhangi bir hüküm yer almamasına, borçların tasfiyesinin alacaklılarla Türkiye arasında gerçekleştirilmesine karar verilmiştir.¹⁶⁶

Antlaşmasının tüm taraf devletlerarasında imzalanmasının ardından Türkiye'ye kalan dış borç toplamda 161.303.833 altın lira olmuştur. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra Paris'te yapılan toplantıda Osmanlı Dış borçları toplamda 16 devlet arasında bölüşülmüş, bu bölüşümden % 73,59'luk bir oranla en yüksek pay Türkiye Cumhuriyeti'ne düşmüştür.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Ali Naci Karacan, *Lozan*, s.501.

¹⁶⁷ Murat Şeker, "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 8 Sayı 2, s.131.

İKİNCİ BÖLÜM: LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDA AZINLIKLARA İLİŞKİN HÜKÜMLER

Birinci bölümde, Lozan Konferansı başlamadan önce, Konferansı şekillendiren (Mudanya Mütarekesi, delege seçimleri, meclis görüşmeleri, saltanatın kaldırılması vs.) bir takım siyasi ve sosyal olaylardan bahsedilmiştir. Bu olaylar neticesinde şekillenen Konferans, ana ve tali komisyonlar olarak iki ana başlıklara ayrılmış ve komisyonlarda incelenen temel konular irdelenmiştir.

İkinci bölümde ise Lozan Konferansı'nda görüşülen ve Osmanlı Millet Sistemi'nin vermiş olduğu bakış açısı ile şekillenen azınlıklar, esas konuyu oluşturmakta ve bu çerçevede değerlendirilmektedir. Ayrıntılı olarak verilen başlıklardan da anlaşılacağı üzere Rum ve Ortodoks olmak birbirinden ayrılmaz bir bütünü temsil ederken, Ermeniler mezhepsel ayrımlarına bakılmaksızın Hristiyan bir cemaat olarak görülmüştür. Yahudilerle ilgili Batılı Devletlerin özel bir talebi olmamasına rağmen çalışmanın tezini kuvvetlendirecek şekilde, onlar da Millet Sistemine paralel olarak İslam Milletinden ayrı olarak görülmüştür.

Gayrimüslim azınlıklarla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan konular incelenmeden önce, Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı, Osmanlı Millet Sistemi'nin sağlamış olduğu perspektiften araştırılmalıdır. Bu bakımdan Osmanlı toplumsal yapısının kaynağı olan, İslam Hukukundaki "*Zimmî*" kavramının tanımı, kaynağı ve kapsamı verildikten sonra, Osmanlı Devleti'nin kendine has bir "*Zimmîlik*" müessesesi olan "*Millet*" sistemi, "*Zimmîlikte*" olduğu gibi tanım, kaynak ve kapsam yönünden incelenmiştir. Bunun yanında bu iki kavram arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından, Konferans görüşmelerinde ve neticesinde oluşan Lozan Antlaşması'nda azınlıklarla ilgili görüşmeler ve kararlar, görüşüldükleri komisyonlardan bağımsız olarak ilgili oldukları (genelde gayrimüslim azınlıklara göre -Ermeni, Rum-Ortodoks ve Yahudi- özelde ise medeni haklar, eğitim-

öğretim hakkı, mübadele, vakıf malları, ticari imtiyazlar ve Ermeni Yurdu meselesi gibi) konular etrafında değerlendirilmiştir.

Özetlemek gerekirse bu bölümde, Lozan Antlaşması merkezinden, gayrimüslim azınlıkları ilgilendiren belli başlı önemli konular; öncesi ve sonrası ile Millet Sistemi'nin sağlamış olduğu pencereden karşılaştırılarak verilmeye çalışılmıştır. Böylece gayrimüslim azınlıklara dair oluşacak fikrin sübjektif ve temelsiz oluşmasının önüne geçilmesi amaçlanmış, azınlık algısının hangi tarihi arka planla oluştuğu gösterilmiştir.

A. ZİMMÎLİK VE MİLLET SİSTEMİ

İslam Hukukunda Müslimlerle gayrimüslimler arasındaki kamusal ilişkiler, Medine Vesikası ile başlayan daha sonra da “*zimmî*” kavramıyla kurumlaşan bir seyir izlemektedir. Osmanlı Devleti'nde ise Müslimlerle gayrimüslimler arasındaki kamusal ilişkiler, “*Zimmîlik*” kavramının Galata Ahidnamesi ile başlayan ve Osmanlı-İslam sentezi ile şekillenen “*Millet*” kavramıyla devam etmiştir. Bu başlıkta bahsedilen iki kavramın tarihi gelişimi ve bu iki kavram arasındaki ilişkiler azınlık perspektifinde karşılaştırmalı olarak yer almaktadır.

1. Medine Vesikası ve Zimmîlik

Medine Vesikası, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra orada yaşayan Yahudi ve müşriklerle imzalamış oldukları ve onlara tam bir din, yargı ve yönetim özerkliği tanıdığı sözleşmedir.¹⁶⁸ Daha sonra oluşan zimmî statüsü ile Medine Vesikasıyla tanınan statünün farklı olduğu unutulmamalıdır. Medine Vesikasında Yahudiler bir ümmet içerisinde değerlendirildiği için herhangi bir güç kullanımı olmadığı gibi İslam Devleti himayesinde yaşamak gibi bir durum da söz konusu değildir. Buradaki durum İslam'ın henüz yeni yeni şekilleniyor olmasının bir sonucudur. Medine Vesikası imzalandığında henüz Yahudi ve müşriklerle ilgili hüküm veren bir ayet inmemiştir.¹⁶⁹ Ayrıca Hz. Muhammed de Yahudilerin

¹⁶⁸ Taha Akyol, *Medine'den Lozan'a*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996, s. 13.

¹⁶⁹ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.10

sözleşmeyi bozmalarından sonra, hiçbir gayrimüslim ile “sözleşme” imzalamamıştır.¹⁷⁰

Medine Vesikasının ihlal edilmesinin ve gayrimüslimlerle ilgili hüküm ayetlerinin inmesinin ardından oluşan İslam Hukukunda halk iki ana gruba ayrılır. Bunlar vatandaşlık hak ve görevleri olan Müslümanlarla, onlardan farklı siyasi ve hukuki hakları olan zimmîlerdir. *Dar’ül Harb’de yaşarken, kendilerine cihad açılacak ehlikitap topluluklar cihad öncesi haraç ve cizye ödeyerek İslam egemenliğini yaşayırlarsa zimmî olurlar.*¹⁷¹ Devlet, İslam Hukuku gereği, zimmî halkın mallarını ve canlarını, hiçbir ayırım gözetmeksizin, Müslüman halkın malını ve canını nasıl koruyorsa öyle koruması gerekir.¹⁷² Zaten zimmet kelimesi sözlük anlamıyla *ahd ve eman* anlamına gelmektedir. İlk dönemler için zimmet uygulamasının amacı mal ve para toplayarak devletin zenginleşmesidir. Batı yazınının söylediği üzere bir Araplaştırma politikası değildir.¹⁷³ Ayrıca zimmî statüsü İslam’a mahsus ve İslam Hukukunda uygulama alanı bulan bir durumdur değildir: Müslümanların zimmî statüsüne benzer bir statüde olduğu durumlar da olmuştur.¹⁷⁴

İslam Devletinde zimmîlerin haklarından ve sorumluluklarından da kısaca bahsetmek gerekir. Bir zimmî, İslam Devletinin egemenliğini kabul edip, cizye ve haraç ödeyerek; inanç, ibadet ve eğitim konusunda her türlü özerkliğe sahip olur. Bunların yanında diğer vatandaşlar gibi mal ve can güvenliğine haiz olurken ihtiyaç olması durumunda da yeni mabedler inşa edebilmektedir.¹⁷⁵

Fakat İslam Hukukunda bir yerin sulhen veya anveten(savaş) fethedilmesiyle oluşan, siyasa farkı da unutulmamalıdır. Yukarıda bahsedilen haklar sulhen fethedilen bir yerde yaşayan Ehl-i kitaba tanınan haklardır. Anveten fethedilen yerdeki mabedler, yani kilise ve havralar Camiye dönüştürülmektedir.¹⁷⁶ Bunların yanında bazı istisnai uygulamalar da söz konusudur. Örneğin Osmanlı

¹⁷⁰ Taha Akyol, *Medine’den Lozan’a*, s. 14.

¹⁷¹ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1996, s.7.

¹⁷² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 19.

¹⁷³ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, s. 11.

¹⁷⁴ Taha Akyol, *Medine’den Lozan’a*, 15.

¹⁷⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s.20-22.

¹⁷⁶ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, s. 72.

Devleti, fethedeceği yerlere İslam egemenliğini kabul edip, cizye ödeme şartı koşmadan da, o yörenin gayrimüslimlerini zımmî statüsüne göre yönetmiştir.¹⁷⁷

2. Galata Ahidnamesi ve Millet Sistemi

Kökenlerini Medine Vesikası ve ardından oluşan zimmet müessesinden alan Millet sistemi; Osmanlı Devletinin toplumu dinsel ve/veya mezhepsel ayrımlar doğrultusunda örgütlemesi şeklinde tanımlanabilir. Zaten *millet* kelimesi din, mezhep veya bir dine/mezhebe mensup kişileri anlatmak için de kullanılmaktadır.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri tek bir zımmî uygulamaya tâbi tutmayıp mensup olunan mezheplerine göre de gruplandırmıştır. Bu gruplandırma yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere hukuki temellere de haizdir. Devletin bu mezhepsel gruplandırması kimi yazarlara göre bir *iltizam* sistemidir. Her milletbaşı mesul olduğu milletin ödemesi gerek cizye ve haraç gibi vergileri toplayarak devlete ödemekle yükümlüdür. Milletbaşlarının atama beratları yıllık belli bir meblağa karşılığında yapılmaktadır. Bu doğrultuda, onların bir mültezim olarak görüldüğü ve bu sistemin de “Ruhani İltizam” sistemi olduğu yönünde görüşler de mevcuttur.¹⁷⁹

Osmanlı Millet sisteminin kurumsal bir niteliğe kavuşması ve gelecekteki uygulamaların da temelini teşkil eden bir duruma gelmesi Galata bölgesindeki gayrimüslimlerle yapılan *Galata Ahidnamesi* ile gerçekleşmiştir. Bunların yanında adı geçen ahidname ile gayrimüslimler ticari işlerde de devlet tarafından görevlendirilmeye başlanmıştır.¹⁸⁰

Galata Ahidnamesi, Galata halkını temsilen gelen Babalan Pravizin ve Markizoh Frenku’ya bağlılıklarını bildirmeleri üzerine Fatih Sultan Mehmed tarafından verilmiştir. Ahidname özetle şu şekilde hükümler içermektedir: *a) Ayin ve esasları eskiden olduğu gibi devam edecek, b) Can ve mal güvenliği teminat altında olacak, c) Seyahat özgürlüğü sağlanacak, d) Harac vermeleri şartı ile devlet koruması temin edilecek, e) Çan çalmamak ve yeni kilise inşa etmemek şartı ile mevcut kiliseler*

¹⁷⁷ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.9.

¹⁷⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s.17.

¹⁷⁹ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, s.46,s.60.

¹⁸⁰ Haktan Bırsel, *Lozan’dan AB Sürecine Türkiye’nin Azınlık Politikaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 91.

*kalacak, f) Eski gümrük uygulamaları devam edecek ve son olarak da g) Evlerine asker dokunmayacak ve angaryalardan beri olacaklardır.*¹⁸¹

Daha sonra buna benzer imtiyazlar, Rum, Ermeni ve Yahudi gruplara da verilmiştir. Bu imtiyazların verilmesinde Fatih Sultan Mehmed'in, askeri ve bürokratik Türk halkın yanında, gayrimüslim sanat ve bilim insanlarının da İstanbul'da kalmalarını istemesi yer almaktadır.¹⁸² Rumlara yukarıda adı geçen gruplara göre bir öncelik de tanınmıştır. Bu önceliğin sebebi; İstanbul'un fethinden önce Katolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi'nin birleşme kararı almış olması ve Fatih Sultan Mehmed'in Bizanslı danışmanlarının da tavsiyesi üzerine, bu birleşmeye karşı gelen II. Gennadios Sholarios'u Ortodoks Kilisesi'nin başına getirerek buna engel olmak istemesidir.¹⁸³

3. Azınlıklar Haklar ve Millet Sistemi

Devlet idaresinde görev alan ve yürütücü konumunda olan kişiler, siyasalarını uygularken kavramlara yükledikleri anlamlar ve zihinlerinde o durumla ilgili mevcut olan algılarına göre hareket etmektedirler. Dolayısıyla yasal metinlerde yer alan kavramları o dönemin şartları içerisinde yorumlamamak oldukça yanlış bir tutumdur. Özellikle Lozan Konferansı'nda Türk Heyeti tarafından dile getirilen itirazlar ve alınacak kararlardan etkilenecek kişiler olarak belli gayrimüslim cemaatlerin görülüyor olması antlaşma metninde yer alan kavramları nasıl yorumlamamız gerektiği hakkında bize fikir vermektedir. Zaten antlaşma sonrası uygulama da çalışmanın tezini doğrularak nitelikte gelişmiştir. Bu bağlamda kavramlar tarihi arka planlarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

Genel itibarı ile çoğunluğun yanında sayıca az olmak şeklinde tanımlanan azınlık kavramı üzerinde bir uzlaşıdan söz etmek mümkün değildir. Bu dar anlamının yanında çeşitli sosyo-politik, kültürel, ekonomik ve yasal zeminler üzerinde daha

¹⁸¹ Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, ed. Cahit Külekçi, Akademi Matbaası, İstanbul 2008, s.14-15.

¹⁸² A.g.e., s.12.

¹⁸³ Hasan Duran, Hakan Arıdemir, "Rum Azınlık Özelinde Türkiye'de Uygulanan Azınlık Rejimi", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Sayı 4(2005), s.2.

geniş azınlık tanımları yapılabilmektedir.¹⁸⁴ Yapılan tanımlamalar genel olarak iki ana başlıkta toplanabilir: *geniş (sosyolojik)* ve *dar (hukuksal)* tanımlamalar. Bu tanımlamaların ardından bir de “Azınlık Kimliği” kavramı ortaya çıkmaktadır. Azınlık Kimliği de genel olarak üç kategoride toplanmaktadır: a. Bireysel-Grupsal Kimlik b. Objektif-Sübjektif Kimlik c. Alt-Üst Kimlik.¹⁸⁵ Konumuz açısından bizi ilgilendiren Bireysel-Grupsal Kimlik kısmıdır. Çünkü Millet sisteminde azınlıklara tanınan bir takım hakların niteliği bu ayırım üzerinde şekillenmektedir. Batı aydınlanma düşüncesi ile ortaya çıkan birey vurgusu, insanlara tanınan hakları bireysel ve kolektif olarak ikiye ayırmıştır. Aydınlanma felsefesi bireyi siyasal ve kültürel tüm bağlardan bağımsız bir olarak görür ve bireyin kendisine bir takım haklar tanır. Bunun karşısında kolektif haklar ise bireyin bir grubun içinde kurgulanan haklarından söz eder. Bireysel haklar anlayışında tek tek bireylere haklar tanınırken, kolektif haklar anlayışında bireyin mensup olduğu grubun tüzel kişiliğine bir takım haklar tanınır.¹⁸⁶

Hoşgörü ve çokkültürlülük üzerine çalışmaları ile tanınan Will Kymlicka’nın ‘*Two Models of Pluralism and Tolerance*’ adlı makalesi yukarıdaki bahsedilen grup hakları konusunu Osmanlı Millet Sistemi özelinde incelemektedir. Kymlicka’ya göre Osmanlı Millet Sistemi, dini kimlikler üzerine kurulu ve onlara kendi kendilerini yönetme hakkı veren bir hoşgörü modelidir. Grup hakları modeli içerisinde yer alan Millet Sistemi, her bir cemaatin tüzel kişiliğini tanıması ve onlara ‘gruplarını’ koruyucu bir takım haklar vermesi gruplar arası geçişkenliği de önlemektedir. Kymlicka, bu anlamı ile de Millet Sistemi’nin etkin bir teokratik federasyon olarak görülebileceğini belirtmektedir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki temelde grupların tüzel kişiliklerine haklar verilse de bireysel hakların tamamen olmadığını da söylemek doğru değildir.¹⁸⁷ Osmanlı Millet Sistemi’ni konu edinen bir diğer

¹⁸⁴ Bayram Ali Soner, *Minority Rights Regime in Turkey and European Regional Organizations*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s.13.

¹⁸⁵ Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.26,28.

¹⁸⁶ Bayram Ali Soner, “Osmanlı-Türk Siyasal Geleneğinde Bireysel ve Kolektif Haklar Mefhumu”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Sayı 32, Yıl 2012, s.156-157.

¹⁸⁷ Will Kymlicka, “Two Models of Pluralism and Tolerance”, *Analyse & Kritik*, Sayı 13, Yıl 1992, s.35.

akademisyen olan Karen Barkey ise ne modernitenin, toplumun sekülerleştiği ve dinin giderek ortadan kaldırıldığı düşüncesini¹⁸⁸ ne de Huntington'ın '*Medeniyetler Çatışması*' tezinin öne sürdüğü gibi dinler arası bir çatışmanın var olduğunu kabul eder. Özellikle Osmanlı Millet Sistemi'nin *Medeniyetler Çatışması* tezini çürüttüğünü dile getirmektedir. Barkey'e göre Osmanlı örneği tarihte farklı dinlerin huzur ve hoşgörü içerisinde yaşamalarına olanak sağlayan bir örnekte teşkil etmektedir.¹⁸⁹ Ayrıca Karen, Millet Sistemi'nin toplumda yaygın olan din ve inançların vergilendirme, yönetme, isyanları öngörme ve engelleme gibi bir takım pratik kaygılar etrafında ortaya çıktığını da ifade etmekte ve Millet Sistemi'ni kısaca *ayrık (her millet ayrı ayrı örgütlenmiştir), eşit olmayan (milletler arası bir hiyerarşi söz konusudur) ve muhafazalı (gayrimüslim milletler arası geçiş ve müdahaleler devlet tarafından engellenmektedir)* olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁰

Yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı üzere grup hakları ve dinler arası hoşgörünün tesisinde, Osmanlı Devleti'nde 400 yılı aşkın süredir huzuru ve düzeni sağlayan Millet Sistemi örnek verilmekte ve buna paralel fakat bireysel hak ve hürriyetleri de temin eden model arayışlarına girilmektedir. Ayrıca İngiltere'deki Müslümanların da millet sistemindeki gibi cemaat olarak örgütlendikleri¹⁹¹ ve günümüzde farklı dini inançlara ve etnik kökene sahip toplulukların uyumlu bir şekilde yaşamaları için Osmanlı Millet Sistemi'ni model alan demokrasi teorilerinin de kurgulandığı görülmektedir.¹⁹²

B. PATRİK PATRİKHANE VE RUMLAR

Lozan Konferansı'nda ve Antlaşması'nda Rumların ve Patrikhanenin yeni yeni hak ve yetkileri ele alınmadan önce onların geçmişte sahip oldukları yetkileri, hakları ve demografik durumları tespit edilmelidir. Ancak bu tespit doğru bir şekilde

¹⁸⁸ Karen Barkey, "Islam and Toleration: Studying the Ottoman Imperial Model." *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Sayı: 19, Yıl 2005, s.6.

¹⁸⁹ A.g.e., s.17.

¹⁹⁰ A.g.e., s.16.

¹⁹¹ Sami Zubaida, "Islam in Europe", *Critical Quarterly*, Cilt 45, Yıl 2003, s.89-90.

¹⁹² Sammy Smooha, "Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies", *Nations and Nationalism*, Cilt 8, Sayı 4, Yıl 2002, s.423-431.

yapıldıktan sonra konferansta tartışılan ve anlaşmayla oluşan yeni durum anlaşılabilir.

1. Lozan Öncesi Rumlar ve Patrikhane

Osmanlı Devleti'nde Patrikhane ve Rumların ilk ve en önemli olayları İstanbul'un fethedilmesiyle başlamıştır. İstanbul fethedilmeden önce istifa eden patriğin yerine yeni bir patrik seçilmemiş, bu makam Fatih Sultan Mehmed'in kiliselerin birleşmesine karşı çıkan bir Ruhanîyi Patrik olarak ilan etmesiyle tekrar faal duruma gelmiştir. Fatih, Katolik Papa karşısında bir dini güç oluşturmak istediği için, Patrik'e ferman, asa ve üç tuğlu paşa rütbesi vererek milletbaşı tayin etmiştir. Bu şekilde Rumlar Osmanlı tebaası haline gelmiş ve Patrik de devlete karşı Rumlar adına sorumlu olmuştur.¹⁹³

Osmanlı Devleti'nde en büyük gayrimüslim nüfus Ortodokslardan oluşmaktadır. Yoğun olarak İstanbul ve Balkan bölgelerinde yaşamaktadırlar.¹⁹⁴ Fener Rum Patrik'inin Ortodoks halk üzerinde ruhani ve idari yetki alanı oldukça geniştir. Evlilik ve miras gibi önemli şahsın hukukuna ait konularda yargılama yetkisine sahiptir.¹⁹⁵ Bunların yanında Osmanlı Devleti'nde Rumlar kendi mahalli idarelerini, vergi toplama düzenlerini ve eğitim müesseselerini kurma özgürlüğüne de sahiptirler.¹⁹⁶ Fener Rum Mektebi, Heybeliada Ruhban Okulu, Kuruçeşme Akademisi, Ayvalık Akademisi ve İzmir Jimnazyumu gibi eğitim kurumları Rumların belli başlı önemli okulları olarak sayılabilir. Bunların finansmanı kilisenin topladığı vergilerden, cemaat vakıflarından ve cemaat üyelerinin yaptığı bağışlardan sağlanmaktadır.¹⁹⁷

Devlet idaresi alanında ise Fenerli Rum beyleri Divan-ı Hümayun tercümanlığı ve Eflak-Boğdan beylikleri gibi önemli bir takım görevleri

¹⁹³ Emruhan Yalçın, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerçekler", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:50 2012, s.486.

¹⁹⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.51-52.

¹⁹⁵ Hasan Duran, v.d., "Rum Azınlık Özelinde Türkiye'de Uygulanan Azınlık Rejimi", s. 2.

¹⁹⁶ Mehmet Deri, *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s.29.

¹⁹⁷ A.g.e., s.63-65.

üstlenmişlerdir.¹⁹⁸ Yukarıda bahsi geçen görevlerin dışında da birçok Rum tebaanın bulunduğu önemli misyonlar olmuştur: Stavrakis Aristarhis ve Spiridon Mavroyenis (Marko Paşa) Kanun-i Esasi'nin hazırlama komisyonunda yer almış, Aleksandros Mavroyenis Viyana'da ve Konstantinos Muruzis Atina'da büyükelçi olarak çalışmıştır.¹⁹⁹ Kanun-i Esasi'nin ilanıyla başlayan meşruti-monarşide de Rum kökenli vekiller mecliste yer almışlardır. Seçim ve vekil sayıları ise şöyledir: 1908 seçimlerinde 26, 1912 seçimlerinde 15 ve 1914 seçimlerinde de 13 vekil seçilmiştir.²⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde ticari hayat genellikle gayrimüslimlerin elindeydi. Özellikle batı dillerini bilmeleri dolayısıyla Rumlar, ticarete etkin bir rol oynamaktadır. Rumlar, Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesinde ve Avrupa sermayesinin de ülkeye girişinde önemli bir yere sahiptir. Örneğin 1912 yılında İstanbul'da 40 özel bankanın arasında Türklere ait hiçbir banka yokken 12 özel banka Rumlara ait ve I. Cihan Harbi öncesi oluşan ülke geneli sermayenin %15'i Türklere aitken %50'si Rumlara aittir.²⁰¹

Tablo: 3 Osmanlı nüfus sayımlarına göre Rumların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki nüfus rakamları

	1893	1897	1906	1914
AYDIN	196,558	229,598	285,105	299,096
EDİRNE	267,220	288,968	340,908	224,459
SELANİK	277,237	294,624	263,881	-
İSTANBUL	188,012	161,867	176,442	205,375
TRABZON	155,039	181,044	215,474	161,574
MANASTIR	227,766	272,205	286,005	-
YANYA	286,304	287,812	286,592	-
TOPLAM	1,598,136	1,716,118	1,854,407	890,504

Kaynak: Kemal Karpaz, *Osmanlı Nüfusu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010. İlgili eserin "İstatistik Ekleri" bölümünden yararlanılmıştır.

¹⁹⁸ M. Süreyya Şahin, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 1995, s.344.

¹⁹⁹ Hasan Duran, v.d., "Rum Azınlık Özelinde Türkiye'de Uygulanan Azınlık Rejimi", s.5.

²⁰⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.162.

²⁰¹ Fatih Akın, *Türkiye'de Azınlık Politikaları*, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 30-32.

Son olarak Osmanlı Devleti'ndeki Rum nüfus sayılarına da değinmekte yarar vardır. Zira gerek Lozan Konferansı'ndaki görüşmeleri gerekse de Mübadeleyi doğru bir şekilde ele almak için Rumların Osmanlı Devleti'ndeki nüfus sayısını bilmemiz gerekir. Osmanlı nüfusuyla ilgili birçok kaynak olmasına rağmen en doğru kayıtlar Osmanlı Devleti'nin tutmuş olduğu kayıtlardır.²⁰² 1881/2-1893 Osmanlı sayımları ilk kez Rum nüfusu doğru ve kapsamlı bir şekilde vermiştir. Bu sayıma göre Rum nüfusun tek bir bölgede toplanmadığı ancak yoğun olarak Yanya, Ege Adaları, Edirne, Selanik, Manastır, İstanbul ve Trabzon gibi vilayetlerde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu sayım için toplam Rum nüfus 2.332.191 kişiyken, 1895 sayımında sayı 2.377.343'tür. Yanya, Epir, Makedonya, Trakya ve adaların kaybedilmesinin ardından yapılan 1914 sayımlarındaki Rum nüfus ise 1.729.657'dir. 1914 yılında Rum nüfusunun yaklaşık yarısı Edirne, İstanbul, İzmir, Trabzon, Samsun ve Karesi gibi ticaretin yoğun olarak yapıldığı yerlerde toplanmıştır.²⁰³

2. Patrik ve Patrikhane'nin Statüsü

Lozan Konferansı'nda en çok tartışılan ve infial uyandıran konuların başında Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ve Patrik'in İstanbul'dan ihracı meselesi gelmektedir. Birinci bölümde bahsedildiği üzere Lozan Heyeti'ne verilen talimatta, azınlıklarla ilgili mübadele esası öngörülmüş, ancak Patrik ve Patrikhane ile ilgili herhangi bir talimat verilmemişti. Konferans görüşmelerinde de daha önceden böyle bir teklif veya görüşme gerçekleşmemiştir. Lozan Heyeti üyelerinden olan Sağlık Bakanı Rıza Nur, Patrikhane'yi azınlıklarla ilgili görüşmelerde bir pazarlık unsuru olarak gündeme getirmiş, beklediğinden fazla infial uyandırmıştır.²⁰⁴ Rıza Nur, 2 Mart 1923 tarihinde gerçekleşen BMM'nin Gizli Oturumunda, bu konuya değinmiş, vekilleri bilgilendirmiştir. Konuşmasında; *"...Patrikhane meselesi, bu da ulvi bir mesele oldu. Büyük münakaşalara mucip oldu. Yüce Heyet bilir ki, burada Yüce Heyet'in, hatta hükümetin hatırına bir Patrikhane meselesi gelmemiştir. Bunu biz*

²⁰² Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s.3.

²⁰³ H. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.131.

²⁰⁴ Halil Şimşek, *Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s.206-207.

*ortaya çıkardık. Bazen bir şey istemediğimiz halde, bize lüzumu olmadığı halde mahsus icat ettik ki, onunla da bir şey alalım...” şeklinde bu durumu açıkça ifade etmiştir.*²⁰⁵

Patrikhane'nin İstanbul'dan çıkarılması teklifi, ilk olarak 31 Aralık 1922 tarihinde gerçekleşen Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonunda gündeme gelmiştir. Bir önceki gün İsmet Paşa'nın, II. Mehmed'in hoşgörüsü ve Patriğe tanıdığı yetkiler hakkında yapmış olduğu konuşmanın ardından gündeme getirilen bu konu Lord Curzon'u çok şaşırtmıştır.²⁰⁶ Alt-Komisyon Başkanı M. Montagna'nın, Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a sunduğu 8 Ocak 1923 tarihli raporda da bu durum oldukça ilginç bir şekilde dile getirilmektedir. Tutanaklardan aynen aktarmak gerekirse şu şekildedir:

*“...Türk Temsilci Heyeti aşağıdaki **kural-dışı** durumları ve şartları öne sürdü:*

*...(e) **Evrensel** Patrikliğin, bütün organları ve kurullarıyla birlikte, İstanbul'dan uzaklaştırılması. Türk Temsilci Heyeti, bu hükümlerden bir kısmından vazgeçmeğe, bir kısmını da değiştirmeye razı edilmiştir; fakat son nokta üzerinde, başka bir deyimle, **Evrensel** Patrikliğin İstanbul'dan çıkartılması konusunda direnmekten vazgeçmemiştir. Yunan Temsilci Heyeti ise, aşağıda kısaca belirteceğim nedenlere dayanarak, bu son şartın kabulüne kesin olarak karşı çıkmıştır...”*²⁰⁷

Tutanaklardan alınan bölümde de belirtildiği üzere Yunan Heyeti, Patrikhane'nin çıkarılmasına belli gerekçelerle karşı çıkmıştır. Yunan tarafını temsilen Konferansta yer alan Veniselos, Patriğin ve Patrikhane'nin faaliyet alanlarında düzenleme yapılabileceğini, bunun Kilise Kanununa aykırı olmayacağını dile getirmiştir. Buna ek olarak Veniselos'a göre idari alandaki yetkiler Sultan II. Mehmet tarafından verilmiş aslî olmayan yetkilerdir. Fakat Kilise'nin İstanbul'dan çıkarılmasının Kilise Kanuna aykırı olduğu; Patriğin İstanbul'u terk etmesi durumunda Fener Rum Ortodoks Kilisesi'nin ruhani liderini kaybedeceği dile getirilmiştir.²⁰⁸ Bunun üzerine Fransa Temsilci Heyeti bir formül öne sürmüştür:

“İstanbul'da bir Patriğin kalması; bu Patriğin, yönetim yönünden ve siyasal yönden Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, vb. Ortodoks kiliseleriyle ilişkileri olmadığı

²⁰⁵ Taha Akyol, vd., *a.g.e.*, s.413.

²⁰⁶ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.213.

²⁰⁷ *A.g.e.*, s.336.

²⁰⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.214.

gibi, bağımsız olan İstanbul Kilisesiyle de ilişkisi olmaması. Patriğin, Ortodoksların dinsel başı olması sıfatıyla, sınırlı yetkileri olacaktır. Patrik, Türk Hükümetince uygun bulunacak adaylar çizelgesinden seçilecektir; öte yandan, Patriğin, ruhanî konulardaki çalışmaların ötesine geçip geçmediğini denetlemeye, Türk Hükümetinin yetkisi olacaktır.”²⁰⁹

Konferanstaki heyetler arasında bu tartışmalar geçerken BBM’de de hararetli tartışmalar devam etmektedir. 4 Ocak 1923 tarihinde gerçekleşen meclis görüşmelerinde birçok vekil Misak-ı Milli çerçevesinde, Patrikhane ile ilgili de görüşler beyan etmişlerdir. Örnek olması açısından Konya mebusu Refik Bey’in konuşması aktarılmaya değerdir. Refik Bey, Misak-ı Milli ve azınlıklarla ilgili uzun bir konuşmasında Patrikhane’yle alakalı şu sözleri dile getirmiştir:

“Gönül arzu ederdi ki... Patrikhane teşkilatının İstanbul’dan kaldırılmasını... Avrupa diplomatları bize teklif etmiş olsınlar. Onlar Patrikhane ile dinî düşünceler altında meşgul olmak istiyorlarsa her vakit ve daima tekrar olunduğu gibi alsınlar, götürsünler. Atina’da, Aynoraz’da, herhangi istedikleri bir yerde devam ettirsinler ve yaşıtsınlar. Onların açıktan açığa maksatları fitne ve fesat ocağı olan Patrikhane’yi İstanbul’da tutmak ve gelecekte hükümetin, milletin meşgul olduğu bir vaziyetten istifade ederek dün olduğu gibi, öbür gün de, bugün de hükümetin zaaflarından istifade ederek milletin mukaddes değerine hücum etmektir.”²¹⁰

Sonuç olarak Fener Ortodoks Rum Patrikhanesi’nin, konferansta tarafların vermiş oldukları sözlü teminat doğrultusunda siyasi, idari ve yargısal yetkilerden uzak, yalnız ruhani niteliğe haiz bir kurum olarak İstanbul’da kalması kararlaştırılmıştır.²¹¹ Patrikhane’nin yargısal yetkilerinin kaldırılması, devletin yargı yetkisinin ayırım yapılmaksızın tüm vatandaşlar için geçerli olduğu anlamına gelmektedir. Artık *çok-hukuklu* sistemden mütekabiliyet esasına dayılı bir azınlık anlayışına geçilmiştir. Patrikhane ile ilgili alınan kararları özetlemek gerekirse; “(a) İstanbul’da kalması anlaşma hükümleri ile gerçekleşmemiş, Türk tarafının tek taraflı inisiyatifi ile olmuştur. (b) Bir Türk kuruluşudur. Mensupları Türk vatandaşdır ve her türlü Türk kanunlarına tâbidir. (c) Patrikhane’nin sadece ruhanî yetkileri kalmıştır. (d)

²⁰⁹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.338.

²¹⁰ Taha Akyol, *Açık ve Gizli Oturumlarda Lozan Tartışmaları*, s.301-302.

²¹¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s.214.

*Rum vatandaşlarla devlet arasında sözcülük ve aracılık gibi işlevler üstlenemez.*²¹² Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, Ekümenik Patrikhane'den, yerel bir Patrikhane'ye dönüşmüştür.

3. Nüfus Mübadelesi

Mübadele kelimesi, en genel sözlük anlamıyla “bir şeyin diğeri ile değiştirilmesi” anlamına gelmektedir.²¹³ Terim olarak ise birçok anlama gelmekle beraber (Osmanlı Devleti'nde Karlofça ve Pasarofça anlaşmasıyla uygulanmaya başlanan savaş esirlerinin mübadelesi gibi), konumuz ile ilgili anlamı ahali değişimidir. Çünkü savaş esirlerinde olduğu gibi mübadelesi yapılan kişiler ülkenin vatandaşı olmadığı için azınlık olarak değerlendirilemez, yabancı olarak değerlendirilir.²¹⁴

Ahali mübadelesi ilk olarak Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyılda Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları sonucu gündeme gelmiştir.²¹⁵ İlk Bulgaristan'la uygulanmıştır. Osmanlı Devleti ve Bulgar Devleti arasında gerçekleşen savaşta, cephe gerisinde yaşayan ve karşı devletle etnik bağları bulunan halkın sebep olduğu zorluklar, nüfus mübadelesini zorunlu kılmıştır. 29 Eylül 1913'te de bu doğrultuda elli bine yakın kişi mübadele edilmiştir.²¹⁶

Yukarıda anlatılan benzer durumlar, Rum kökenli Osmanlı tebaası ile Türk kökenli Yunan halkı arasında da vuku bulmuştur. Yaşanan bu olaylar da kendiliğinden bir nüfus değişimine sebep olmuştur. Bilhassa İzmir ve Balıkesir yörelerinde yaşayan çok sayıda Rum, Yunanistan'a göç etmeye başlamıştır. Mudanya Mütarekesiyle de Doğu Trakya ve Anadolu'da yaşayan Rumların eklenmesiyle göç edenlerin sayısı daha da artmıştır. Bu durum hem Osmanlı Devleti hem de Yunanistan için ciddi ekonomik sorunlar meydana getirmiştir. Bundan dolayı

²¹² Salim Gökçen, “Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri”, *Atatürk Dergisi*, sayı 5/1 (2006), s.191-192.

²¹³ İlber Ortaylı, “Mübadele”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.424.

²¹⁴ Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, s.26.

²¹⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.237.

²¹⁶ Halil Şimşek, *Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu*, s.230.

iki ülke de mübadeleye ılımlı bakmaktaydılar.²¹⁷ Lozan Konferansı'ndan önce de Türk Heyeti'ne Misak-ı Milli'nin genişletilmiş bir benzeri olan 14 maddelik bir talimat verilmiştir. Bu talimatlarda azınlıklarla ilgili maddede mübadele esası kabul edilmiştir.²¹⁸

Mübadele konusu resmi olarak 1 Aralık 1922 tarihinde, Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nda, komisyon başkanı Lord Curzon tarafından getirilmiştir. Lord Curzon, mübadelenin iki taraf için de geciktirilemeyecek derece önemli olduğunu, halkın yaşam şartlarını doğrudan etkilediğini belirterek konuyu açmıştır. Curzon'un oturumda yaptığı konuşmadan da anlaşılacağı üzere mübadele, resmi oturumlarda ilk defa görüşülmeye başlanmış olmasına rağmen, bununla ilgili daha önceden resmi olmayan ikili görüşmelerin ve hazırlıkların yapıldığı görülmektedir.²¹⁹ Genel anlamda mübadele, özelde ise ahali mübadelesi sadece Türk ve Rum halkı arasında gerçekleştirilmek üzere gündeme getirilmiştir. Ancak Ermenistan ile gerçekleştirilecek bir mübadeleden söz edilmemektedir. Bu durumun gözden kaçmış veya unutulmuş olması düşünülemez. Zira Rauf Bey, Ermenilerin de Rumlarla beraber mübadele edilmesini İsmet Paşa'ya telgrafla birkaç defa bildirmiştir. Ancak İsmet Paşa Ermenistan ile yapılacak bir nüfus değişiminden kaçınmıştır. Bu durum iki temel endişeden kaynaklanmaktadır: Birincisi müttefik devletlerle doğu sınırını konu edinmemek, ikincisi ise Moskova Anlaşmasını tartışmaya açmamaktır.²²⁰

Konferans görüşmelerinde mübadele, genel itibari ile iki temel üzerinde tartışılmış; *mübadele zorunlu mu olmalıdır, yoksa isteğe bağlı mı? ve kimler mübadele kapsamında değerlendirilecektir?* Lord Curzon, mübadelenin zorunlu olması gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşünü şu şekilde gerekçelendirmektedir: *"Gönüllü (isteğe bağlı) mübadeleye karar verilirse, bunun uygulanmasının tamamlanması aylar gerektirecektir; oysa her şeyden önce istenen, Türk nüfusun gelecek yılın başında toprakları işleyebilmek üzere Trakya'ya getirilebilmesidir; ikinci*

²¹⁷ Tansel Topbaş, *Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s.64.

²¹⁸ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.12.

²¹⁹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.114-115.

²²⁰ Nazmi Üste, "Wilson Prensipleri'nin Osmanlı İmparatorluğu sonrası Anadolu'da Ulus-Devlet İnşaa Çabalarına Etkisi Bağlamında Lozan Mübadelesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 18 Özel Sayı 2014, s.44.

olarak, Yunanistan'a her yandan yığılmakta olan göçmenlerin bu ülkede yerleşmelerini sağlamak gerekmektedir.”²²¹ Lord Curzon'un aktarılan konuşmasından da anlaşılacağı üzere mübadele, hem üretimin hem de barınmanın sağlanabilmesi için zorunlu olmalıdır. Kimlerin mübadele kapsamında değerlendirileceği konusuna gelince, Yunanistan mümkün olduğunca az kişinin mübadele kapsamına alınması taraftarıdır. Daha öncesinden oldukça fazla göçmen alan Yunanistan, mübadeleyi istemekle beraber ekonomik kargaşa ortamı oluşturmayacak düzeyde gerçekleşmesini istemektedir. Bu doğrultuda mübadele dışı tutulan İstanbul'un sınırları Pendik'e kadar genişletilmeye çalışılmıştır.²²²

Türk tarafının bu tartışmalar ile ilgili tavrı ise, genel itirazlarda bulunarak elde edilecek faydayı ve mübadele edilecek Rum sayısını artırmaktır. Türk Heyetinin görüşmelerdeki bu tavrı kendilerine verilen talimatta da yer almaktadır. Aslında mübadeleyle amaçlanan nüfusu etnik olarak homojenleştirerek bir ulus inşa etmektir. Bu anlaşma daha sonra ulus inşa etmek isteyen devletlere, örnek de teşkil etmiştir.²²³

Esas üzerinde tüm tarafların en az itilafli(talimatlarda yer almadığı ve bir pazarlık konusu olarak sonradan gündeme getirilen Patrikhane ve mensuplarının da mübadele edilmesi dışında tutulursa) olduğu konu olan ahali mübadelesi, oluşan mutabakat sonrasında, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan sözleşmeyle resmileşmiştir. 'Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol' Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Yunan Hükümeti arasında gerçekleşmiş ve Lozan Konferansı'nın ilk kesinleşmiş ve imzalanmış belgesidir.²²⁴ Özetle sözleşme hükümleri aşağıdaki gibidir:

- a- Türkiye'deki Rum Ortodoks dininden olanlarla, Yunanistan'daki Müslüman dininden olanlar, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadele edilecektir.(Md. 1)
- b- İstanbul'da oturanlarla, Batı Trakya'da oturanlar bu mübadelenin dışında tutulacaktır.(Md. 2)

²²¹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.123.

²²² Halil Şimşek, *Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu*, s.247-248.

²²³ Aytül Tamer, Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", *Nüfusbilim Dergisi*, Sayı:26 Yıl:2004, s.76.

²²⁴ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920 – 1945)*, s.185.

- c- İstanbul sınırı 1912 belediye sınırı kabul edilip 30 Ekim 1918 yılından önce oturanlar yerleşik kabul edilecektir.(Md. 2)
- d- Mübadele işlemini yürütmek için Karma Komisyon oluşturulacak ve bu komisyon 4 Yunan, 4 Türk ve 3 savaşa katılmamış devletlerden seçilen üyelerden oluşacaktır.(Md. 11)
- e- Başkanı savaşa katılmamış devletlerarasından seçilen üyeler arasında değiştirilecektir.(Md. 11)²²⁵

Yukarıda belirtildiği üzere mübadeleye ilişkin sözleşme, Lozan Barış Antlaşmasından önce imzalanmıştır. İmroz ve Gökçe Adaları'nın henüz Türkiye'ye bırakılması kararlaştırılmadığı için sözleşmede yer almamıştır. Fakat daha sonra imzalanan anlaşmada bu iki ada Türkiye'ye bırakılmış, herhangi bir itilaf çıkmaması için de mübadele dışı bırakıldığı açıkça belirtilmiştir. Kısacası İstanbul ve Batı Trakya halkının mübadele dışı bırakıldığı sözleşmeyle tespit edilmiş iken Gökçe ve Bozca Adaları'nın mübadele kapsamı dışında kalacağı Lozan Barış anlaşmasıyla kararlaştırılmıştır.²²⁶

Sözleşme gereği oluşturulan Karma Komisyon, 11 alt komisyon ile 17 Eylül 1923 tarihinde çalışmaya başlamıştır.²²⁷ Birçok zorluklarla karşılaşılmına rağmen nüfuslar karşılıklı olarak yer değiştirilmiştir.

1912 yılında Anadolu'da yaşayan(Doğu Trakya ve İstanbul dâhil değildir.) toplam Rum sayısı 1.229.491 kişidir: Toprakların el değiştirmesinden kaynaklı nüfus düşü 313.491 kişiyken, yaklaşık 66.000 kişi de Yunanistan dışında farklı bir ülkeye göç etmiştir. Geriye kalan yaklaşık 850.000 kişi ise Lozan Antlaşması gereği Yunanistan'a göç ettirilmiştir.²²⁸ 1928 yılı Yunanistan nüfus sayımına göre, Yunanistan'a Türkiye'den gelen göçmen sayısı 809.123 kişidir. Ancak bu sayının içerisinde yaklaşık 35.000 Ermeni nüfus da yer almaktadır. Kısacası Yunanistan'a Türkiye'den gelen toplam Rum nüfus yaklaşık 774.123 kişidir.²²⁹ Ortaya çıkan bu sayı, Türkiye'den gelip 1928 Yunanistan nüfus sayımında kaydedilenleri içermektedir. Bu sayımdan önce birçok Rum, Amerika ve Mısır gibi ülkelere ya

²²⁵ A.g.e.,s.185-191.

²²⁶ A.g.e.,s.98.

²²⁷ Bülent Kara, "Dramatik Bir Huzur Mücadelesi: Mübadele", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5 Yıl:2005, s.191.

²²⁸ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.141.

²²⁹ A.g.e.,s.138.

doğrudan ya da Yunanistan üzerinden irtica etmişlerdir. Bundan kaynaklı mübadele edilen Rumların kesin bir sayısını söylemek güçtür.²³⁰

Tablo:4 Türkiye’de Mübadillerin yoğun olarak yerleştirildikleri yerlerden bazıları

İl	Bursa	Edirne	İstanbul	İzmir	Kırklareli	Tekirdağ
Sayı	34,543	49,441	36,487	31,502	33,119	33,728

İl	Balıkesir	Kocaeli	Samsun	Manisa	Çanakkale	Niğde
Sayı	37,174	27,687	22,668	13,829	11,638	15,702

Kaynak: Gökçe Bayındır Goularas, 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması, s.132.

1923 ila 1927 yılları arasında Yunanistan’dan Türkiye’ye gelen göçmen sayısı, Türk istatistiklerine göre 456.720 kişidir. Bu kişiler, yeni kurulan Mübadele İskân ve İmar Vekâleti’nin daha önceden belirlemiş olduğu bölgelere yerleştirilmiştir. Belirlenen bölgeler genellikle mübadele edilen Rumlardan geriye kalan yerleşimlerin olduğu yerlerdir. Bu doğrultuda en yoğun iskân bölgesi Marmara bölgesidir. Mübadillerin yarısından fazlası bu bölgeye yerleştirilmiştir. Diğer bölgelerdeki oran % 10 civarındadır.²³¹ İmar ve İskân Vekâlet’ine mübadiller için 1923-1927 yılları arasında toplam 28.018.352 lira bütçeden ayrılmış, bu miktarın yalnız 16.871.876 lirası sarf edilmiştir. Görüldüğü üzere mübadele ciddi bir takım idari tedbirleri beraberinde getiren, önemli sosyal ve siyasal olgudur.

C. ERMENİLER VE ERMENİ YURDU MESELESİ

Ermeniler, Türklerden önce de Anadolu’da yaşayan bir topluluktur. Yüz yıllardır, Müslümanlarla sorunsuz bir şekilde yaşamış, birçok alanda Türk kültürü ile benzeşmişlerdir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin tarihi de İstanbul’un fethiyle başlamıştır. Osmanlı’da Ermeni tebaanın geçmişini vermemiz, Lozan görüşmelerinde ve anlaşmasında kararlaştırılan hükümlerin anlaşılması için oldukça önemlidir.

²³⁰ A.g.e.,s.140.

²³¹ Gökçe Bayındır Goularas, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması”, *Alternatif Politika*, Cilt:4 Sayı:2, s.131.

1. Lozan Öncesi Ermeniler

Çoğu Ermeni'nin Osmanlı yönetimi altına girmesi 16. ve 17. yüzyıllara denk gelir. İstanbul'un fethinden önce İstanbul Ermenileri Sis Katolikosluğu'na bağlıydı. Daha sonra II. Mehmet bir Ermeni Patrikliği tesis etmiş ve patrik olarak da Bursa Patriği Yovakim'i (veya Ovakim) tayin etmiştir. Fatih, Patrik Ovakim'i *milletbaşı* olarak tanıdığını dile getirmiş, Osmanlı Devleti ile Ermeni cemaati arasındaki irtibatı sağlamakta görevlendirmiştir.²³²

Ermenilerin daha önceki devletlerin yönetimi altında sahip olamadıkları bu tür bir özerk örgütlenme ve ibadet hürriyeti, onların Osmanlı Devletine bağlılıklarını sağlamış ve "millet-i sâdika" olarak adlandırılmışlardır. Ermenilerin sadık millet ve tebaanın asli unsuru olarak görülmelerinin nedeni, Osmanlı'dan önce de Türk ve Ermeni toplumlarının etkileşim içinde olmalarıdır. Ermenilere karşı duyulan bu denli güven onların her türlü imkâna sahip olmalarına sebep ve denebilir ki millet bilinçlerinin oluşmasında da etkili olmuştur. Ayrıca İstanbul'da bir Ermeni kilisesi oluşturularak, Anadolu'nun birçok yerinden Ermeni ailelerinin buraya getirilmesi, Ermenilerin toplumdaki statülerinin daha da artmasıyla sonuçlanmıştır.²³³

Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen Ermeni aileler, İstanbul'un altı ayrı semtine yerleştirildiklerinden "altı cemaat" olarak da anıldığı söylenmektedir. Nejat Göyünç, 'Osmanlı İdaresinde Ermeniler' adlı eserinde, Helmuth von Moltke'nin Osmanlı Ermenilerinden şöyle bahsettiğini aktarır: *"Bu Ermenilere, hakikatte, Hristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk âdetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır."* Aktarılan ifadelerin de gösterdiği üzere, Ermenilerin Türk âdetlerini benimsemeleri ve iyi Türkçe bilmeleri, onların birçok üst

²³² M.Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)", *Millet ve Nihal*, Sayı:6 (2), s.112.

²³³ Nebi Gümüş, "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği", *Millet ve Nihal*, Sayı:6(2), s.169-170.

düzyer devlet memuriyetlerinde görev almalarını sağlamıştır. Devlet işlerinin yanında ticaret ve zanaat alanlarında da Ermenileri görmek mümkündür.²³⁴

Daha sonraki dönemlerde yukarıda aktarılan, Türk-Ermeni uyumu devam etmemiştir. Türk ve Ermeni toplumları arasında ayrışmalar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu ayrışmanın 19. yüzyılın ortalarında başladığı söylenebilir. 1856 yılında Islahat fermanının ilanıyla tüm Osmanlı tebaasının eşitliği benimsenmiştir. Böylece toplumun genelinde gayrimüslim vatandaşları özelinde ise Ermeni vatandaşları arasında milli bilinç uyanışı şiddetlenmiştir. Bunun ardından Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla Ermeniler uluslararası bir boyut kazanmıştır. Antlaşma maddelerinin neden olduğu sonuçlarla de Ermeni ayaklanmaları artmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca o dönemin verdiği küresel konjonktür gereği de bağımsız Ermeni devleti kurma düşüncesi, Ermeni toplumunun geneline yayılmıştır.²³⁵

Ermeniler hedeflerine ulaşabilmek için özellikle II. Meşrutiyet döneminde birçok siyasi faaliyete girişmişlerdir. 1908 seçimlerinde Ermeni Patrikhanesi'nin öncülüğünde, Rumlarla işbirliğine girilmiş; 1912 yılında ise birlikte hareket edilememiş ancak Patrikhane nihai karar merci olma konumunu korumuştur. 1914 seçimlerindeyse Ermeniler, Osmanlı Devleti ile pazarlık etmiş, nüfusları oranınca mebus verilmesi istenmiş, ancak bu teklifleri reddedilmiştir.²³⁶ Siyaset alanında bu tür faaliyetler yürütülürken, söylemlerini sağlam bir zemine oturtabilmek için de yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde huzursuzluklar, asayiş olayları ve isyanlar çıkarmışlardır. Zaten bu dönemde kurulan Ermeni komitelerinin temel gayesi de buydu; hem o bölgedeki Müslüman nüfusu azaltmak hem de bu tür olaylarla Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlamak.²³⁷

Osmanlı Devletinin Cihan Harbine iştirak etmesiyle, Ermeni Komitelerinin ve Patrikhane'nin faaliyetleri daha da şiddetlenmiştir. Meclise vekil gönderen

²³⁴ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s.50.

²³⁵ Servet Avşar, "Ermeni Sorunu ve Türkiye", <http://www.historyoftruth.com/ebook/sbd-2-06.pdf> (28.2.2015), s.60.

²³⁶ Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3(2003), s.141.

²³⁷ Sâmiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007, s.53.

Ermenilerin savaşta Osmanlı saflarında yer almaları gerekirken, Patrikhane ve Komitelerin çağrısı üzerine orduya katılmamışlar, katılanlar da firar etmişlerdir. Bununla da yetinmeyip, Müttefik devletlerle bir olup Osmanlı'ya ve Müslüman halka silah doğrultmuşlardır.²³⁸ Dahası meclisteki Ermeni asıllı vekillerin bir kısmı da Rusya'ya kaçarak düşman tarafında yer almışlardır. Bu ve buna benzer olaylardan dolayı Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ermeni mebus Varteks Efendi'den bu tür olayların önüne geçilmesi için gerekenlerin yapılmasını istemiş, ancak sonuç alınamamıştır. Zeytun, Van, Çatak ve Bitlis'te isyanlar baş göstermiş, tansiyon daha da yükselmiştir. Bunun üzerine Talat Bey, 24 Nisan 1915 tarihinde, tüm Ermeni komitelerinin kapatılmasını ve mensuplarının tutuklanmasını emretmiştir. ²³⁹ Enver Paşa'nın 2 Mayıs'ta gönderdiği yazı üzerine de savaş hattındaki Ermenilerin ülkenin güney kesimlerine sevk edilmesi de facto olarak uygulanmaya başlamıştır. Uygulamanın Meclis-i Vükelâ'da kararlaştırılarak resmileşmesi 31 Mayıs 1915 tarihinde gerçekleşmiştir.²⁴⁰ Tehcir, Osmanlı Devleti'ne has değil, Rusya'nın da Nisan ayından beri gerçekleştirdiği bir uygulamadır. Tehcir kararının gerekçesi özetle şu şekilde dile getirilmiştir: *"Savaş alanlarına komşu olan yerlerdeki Ermenilerden bir kısmının Osmanlı sınırlarını devletin düşmanlarına karşı korumakla meşgul bulunan Ordunun hareketlerini zorlaştırmak; askeri mühimmat ve erzak naklini güçleştirmek; düşmanla işbirliği yaparak ve özellikle de düşman saflarına katılarak memleket içinde askeri kuvvetlere ve masum ahaliye silahlı olarak hücum etmek; Osmanlı kasaba ve şehirlerine musallat olarak adam öldürmek ve yağmalamak ve düşmanın deniz kuvvetlerine erzak tedarik ederek askeri alanları onlara göstermek gibi suçları işledikleri bir gerçektir."*²⁴¹ Bu gerekçelerin aksine tehcirin sebebini, Ermenilerin bölgede yoğun olmalarından dolayı mecliste önemli sayıda temsilci bulundurmaları olarak gören araştırmacılar da mevcuttur. Araştırmacılara göre bu durum İttihat ve Terakki Partisi tarafından bir tehlike olarak algılanmış ve ülkenin etnik haritasını

²³⁸ A.g.e.,s.76.

²³⁹ Nevzat Artuç, "1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7(1), s.55.

²⁴⁰ A.g.e.,s.56.

²⁴¹ Ahmet Akgündüz, "Ermeni Meselesine Yaklaşım Hatalarımız; Tehcir ve Soykırım Kavramları Işığında 1915 Tarihli Kararnâme", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 63, s.2813.

değiştirecek şekilde, Ermeniler ve diğer azınlıklar yoğun oldukları bölgelerden ‘ebedi’ olarak Anadolu’nun dışına çıkarılmış, yerlerine Müslümanlar yerleştirilmiştir.²⁴² Ülkenin etnik haritasının değiştirilmesi ve ulus-devlet inşasının kolaylaştırılması yönünde üretilen bu tezler oldukça güç yorumlardır. Tehcir edilen birçok Ermeni, 1919 Aralık ayı itibari ile eskiden yaşamış oldukları yerlere geri dönmüşlerdir.²⁴³

Özetlemek gerekirse, bin yıla yakın bir süre boyunca Ermeni ve Müslümanlar aynı coğrafya üzerinde yaşamış ve birbirlerine komşu olmuşlardır. Osmanlı yönetiminde kendilerine bağımsız bir kilise tahsis edilerek, dinlerini özgürce yaşamaları ve ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri sağlanmıştır. Türk diline, gelenek ve göreneklerine uyum sağlayıp, Osmanlı toplumunun aslî bir unsur haline gelmiş ve devletin birçok üst düzey memuriyetlerinde görev almışlardır. Ancak artan milliyetçilik akımları üzerine Batılı devletler tarafından, Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahale aracı olarak kullanılmışlardır. Yukarda anlatılan tüm bu olaylarla beraber, Lozan konferansına gidilmiş, Ermenilerle alakalı siyasalar bu doğrultuda belirlenmiştir.

2. Ermeni Yurdu Meselesi

Batılı devletlerin, son iki yüz yılda Osmanlı Devleti ile gerçekleştirdiği birçok savaşın nedenleri arasında ‘azınlıkların himayesi’ önemli bir yer tutmaktadır. Bu azınlıklardan bilhassa Ermeniler, birinci sırada yer almaktadır.²⁴⁴ Türk tarafı da Ermeniler ve Ermeni Yurdu meseleleri ile ilgili oldukça hassas bir durumdadır. Lozan Konferansı’na gitmeden önce BMM Hükümeti tarafından, murahhaslara verilen talimatlar içerisinde, doğu sınırıyla ilgili “*Ermeni Yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir*” şeklinde kesin ifadeler yer almaktadır.²⁴⁵

Ermenilerin Anadolu coğrafyasında toprak edinme arzusu, I. Dünya Savaşı’ndan önce ‘Büyük Ermenistan’ idealiyle başlamış, Kurtuluş Savaşı’nın

²⁴² Haktan Bırsel, *Türkiye’nin Azınlık Politikaları*, s.121.

²⁴³ Hikmet Özdemir, “Ermenilerin Uyraklık Sorunu”, 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.107.

²⁴⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s.206.

²⁴⁵ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.12.

başarıyla sonuçlanmasıyla imzalanan Mudanya Mütarekesi ile ‘Ocak’ veya ‘Yurdu’ söylemine dönüşmüştür.²⁴⁶ Ermeni Yurdu konusu Konferans gündemine ilk olarak 12 Aralık 1922 tarihinde Lord Curzon’un başkanlığındaki oturumda gelmiştir. Müttefik Devletler adına hazırlanmış bir bildiri okuyan Lord Curzon, genel olarak azınlıklarla ilgili şu sözleri dile getirmiştir: *“Müttefikler savaşa sürüklendikleri zaman, götüktikleri amaçlardan birisi, Küçük Asya’da pek çok sayıda bulunan Hristiyan azınlıkların korunması ve mümkünse, bunların kurtarılmasıydı. Özellikle Ermenistan’a ilişkin olarak bu amaç güdülmekteydi. Bu konuda verilmiş ve sık sık yenilenmiş olan sözler herkesçe bilinmektedir. Bu konuda verilmiş sözlerin, elli yıl önce Berlin Andlaşması’yla başladığı söylenebilir.”*²⁴⁷ İfadelerden de anlaşılacağı üzere azınlıklar batılı devletlerin, Osmanlı’ya karşı savaş nedenleri olmuş ve Ermeni Yurdu meselesi ‘Ermenistan’ şeklinde formüle edilmiştir.

Lord Curzon’un bildirisinin Ermeni Yurdu’yla ilgili bölümü ise şu şekilde devam etmiştir:

“Şimdi, bir Ulusal Ermeni Yurdu [Foyer National Arménien, Armanian national home] kurulmasına ilişkin olarak, gerek Ermenilerce, gerekse dünyanın her yanındaki dostlarınca öne sürülmüş olan ve herkesçe bilinen isteğe değinmek zorundayım. Bu kadar güçlü kişiliği, trajik de olsa böylesine dikkat çekici bir tarihi ve böylesine belirli bir ulusal duygusu olan bir halkın, kendi toprağında oturmak özleminde bulunmasını doğal saymak gerekir. Bu halkın, Erivan Cumhuriyetinde zaten böyle bir ülkesi olduğu söylenecek olursa, buna, söz konusu bölgenin yoksul, nüfusunun kalabalık olduğu ve orada yürürlükteki rejimden Ermenilerden pek çoğunun tiksindiği karşılığı verilmelidir.

*İşte böylece, sık sık öne sürülmüş olduğu gibi, Türkiye, Asya’daki ülkesinin bir yerinde –ister Kuzey-Doğu vilâyetlerinde, ister Kilikya’nın Güney-Doğusu ile Suriye sınırlarında- Ermeniler için, bunların diledikleri bir toplanma merkezi bulmalıdır.”*²⁴⁸

Müttefik Devletlerin sözcülüğünü yapan Lord Curzon, yukarıdaki ifadelerde açık bir şekilde Ermeni Yurdu talebinde bulunmakla kalmamış, nerde ve nasıl bir yurt da istediklerini gerekçeleriyle beraber dile getirmiştir. Müttefiklerin bu şekilde beyanda bulunmasında, Konferansa gelen Ermeni heyetlerinin etkisi büyüktür.

²⁴⁶ Erdal İter, “Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:27-28, s.316.

²⁴⁷ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.180.

²⁴⁸ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.183.

Lozan Konferansı'nın başlangıcından itibaren Ermeni Heyetleri hem müttefik devletlere hem de Türk tarafına ziyaretlerde bulunarak yurt taleplerini dile getirmişler.²⁴⁹

Gelen heyetlerin başlarında Ermeni Cumhuriyeti Heyeti'ni temsilen Aharonyan ve Hadisyan, Ermeni Milli Heyeti'ni temsilen de Noradunkyan ve Leon Paşalyan bulunmaktadır. Ermeniler, bu *milli* meselede hizipleşmenin önüne geçerek birlikte hareket etmişlerdir. Sevr'in Ermenilerle ilgili maddelerini kabul ettirmek isteyen bu heyetler, Müttehit Ermeni Heyeti adıyla Lozan Konferansı'na ortak bir bildiri de sunmuşlardır: (a)Ermeniler savaşta Müttefikler yanında yer alarak iyi bir muharip ve müttefik olduklarını göstermiştir. (b) Bu ittifak sonucunda birçok kurban vermişler, 1.250.000 kişi Türkler tarafından katledilmiştir. (c) Ermeni meselesinin halli Ortadoğu barışını etkileyecektir. (d) Türkiye toprakları üzerinde bir Ermeni devletinin kurulması birçok uluslararası anlaşmada yer almış, Milletler Cemiyeti'nde de kabul edilmiştir.²⁵⁰

Tablo: 5 Anadolu'dan göç eden yaklaşık Ermeni nüfusu ve göç ettikleri ülkeler

ÜLKE	SSCB	FRANSA	K. AMERİKA	ARAP ÜLKELERİ
SIĞINMACI	400.000	30.000	35.000	125.000

ÜLKE	İRAN	BALKAN ÜLKELERİ	SURİYE	DİĞERLERİ
SIĞINMACI	50.000	67.000	100.000	3.500

Kaynak: Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.134, tablo 7.6

Ermeni heyetlerinin bu ortak bildirisinde yer alan nüfus sayıları abartılı niteliktedir. Konuyla ilgili araştırma yapan nüfusbilimci Prof. McCarthy, hem Ermeni verilerini hem Batılı devletlerin(Rusya dâhil) verilerini hem de Osmanlı ve Türk verilerini kıyaslayarak Ermeni nüfusu hakkında oldukça tutarlı veriler toplamıştır. McCarthy'ye göre Anadolu'dan yaklaşık 810.000 Ermeni göç etmiş ve yaklaşık 70.000 Ermeni Türkiye topraklarında kalmıştır. Savaş sonrası oluşan telefata ise neredeyse 600.000 Ermeni'dir. Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere yukarda

²⁴⁹ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:2 Sayı:3, s.130

²⁵⁰ A.g.e.,s.131.

hem müttefiklerin hem de Ermenilerin ifade ettikleri gibi 1.250.000 kişilik bir telefata söz konusu değildir.²⁵¹

Görüleceği üzere Lord Curzon'un yukarıda Müttefik Devletler adına yapmış olduğu bildiri ile Ermeni Heyetinin Konferansa sunduğu bildiri arasında oldukça yakın ifadeler yer almaktadır. Zaten Lozan Konferansı'nda birçok konuda Türk tarafının savunduğu tezle, karşısında yer alanların tezleri taban tabana zıt olmuş, Türk tarafına karşı çoğu zaman ağız birliği yapılmıştır. Ermeni Yurdu meselesi hakkında konferansta dile getirilen bu taleplere İsmet Paşa'nın cevabı oldukça manidardır. Müttefiklerin ve Ermeni Heyetlerinin konferanstaki beyanları, Ermenilerin mazlum ve mağdur olduğu temel tezine dayanmaktaydı.

İsmet Paşa da yaptığı konuşmada, mağdur olan tarafın Türk tarafı olduğunu, Ermeni çetelerinin hiç de mazlum olmadığını ifade etmiştir. Özellikle Cihan Harbinde sadece azınlıkların değil, tüm halkın acı ve ıstırap çektiğini hatırlatmıştır. İsmet Paşa, Ermeni meselesinin, ülke dışında örgütlenen ve batılı devletlerce desteklenen komitelerin ortadan kalkmasıyla böyle bir sorunun kalmayacağını, Ermeni ve Türk vatandaşların kardeşçe yaşayabileceklerini ifade etmiştir. Bunlara ek olarak Türkiye'nin herhangi bir yerinde Ermeni vatandaşlar için toplanma merkezi şeklinde bir uygulamanın mümkün olmadığını da dile getirmiştir.²⁵²

Bu şekilde başlayan Ermeni Yurdu meselesi giderek hararetlenmeye başlamıştır. Zira Türk tarafına verilen talimat kesindi; Ermeni Yurdu meselesi mevzu bahis dahi olamazdı. Lozan görüşmelerine hatıralarında yer veren Türk Heyeti'nin murahhaslarından Dr. Rıza Nur, bu meselenin dallanıp budaklandığını, batılı devletler tarafından yoğun tazyike maruz kaldıklarını ve meselenin ancak bir oldu-bittiyle halledilebileceğine kanaat getirdiğini aktarmaktadır.²⁵³ 17 Ocak 1923 tarihinde, Azınlıklar Alt Komisyonu'nda İtalyan temsilci Montagna Ermeni Meselesiyle alakalı bir bildiri okumaya başlayınca, Rıza Nur'un bahsettiği oldu-

²⁵¹ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.137.

²⁵² Ali Naci Karacan, *Lozan*, s.156.

²⁵³ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.117.

bittinin gerçekleşmesi için uygun ortam oluşmuştur.²⁵⁴ Montagna'nın konuşması bitince Rıza Nur söz almış ve aşağıdaki konuşmayı yaptıktan sonra diğer temsilcilere cevap hakkını tanımadan oturumu terk etmiştir:

“İtilâf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Te'dip ile sâri hastalık açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mes'uliyeti bize değil, İtilâf Devletleri'ne aittir. Ermenilere mükâfat lazımsa siz verin!.. El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl vermeliymiş. Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?!. Siz Bunlara istiklâllerini, yurtlarını verin, biz de Ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız keenlemyekûndür. Bu şart dâhilinde burda duramayız. Celseyi terk ediyoruz.”²⁵⁵

Ermeni Yurdu meselesinin konferansta görüşülmesi yönündeki teşebbüs ve Türk Heyetinin bu durum karşısında aldıkları tavır, BMM'nin açık oturumunda da gündeme gelmiştir. Hükümet adına Konferans görüşmeleri hakkında mebuslara bilgi veren Rauf Bey, Osmanlı devletinin azınlıklara hoş görü ile yaklaştığının en büyük örneği olan eski Hariciye Nâzırı Noradunkyan'ın Ermeni Yurdu talebi ile konferansta dinlenmek istediğini, ancak Türk heyetinin net tutumundan dolayı dinlenmediğini dile getirmiştir.²⁵⁶

Ermenilerle ilgili belirtilmesi gereken önemli başka bir konu daha var. Bilindiği üzere Türk Temsilci Heyetine verilen talimatta, azınlıkların mübadelesi esas olup, Ermeni Yurdu'nun söz konusu bile olamayacağı maddeleri yer almaktaydı. Yani talimatta yer alan mübadele sadece Rumlara özel bir madde olmayıp, diğer azınlıklar için de geçerliydi. Hatta İsmet Paşa'ya Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele edileceği İngiliz ve Amerikan temsilcileri tarafından ikili görüşmelerde sorulmuştur. İlk başta BMM Hükümeti, Ermenilerin de Rumlar gibi mübadele edilmesi yönünde bir siyasa yürütse de; İsmet Paşa'nın dünya kamuoyunun Türkler aleyhine döneceği

²⁵⁴ A.g.e.,s.118.

²⁵⁵ A.g.e.,s.119.

²⁵⁶ Taha Akyol, vd., a.g.e.,s.254.

konusunda Hükümeti ikna etmesi üzerine Ermenilerin mübadele edilmesi teklifi konferans gündeme gelmemiştir.²⁵⁷

Anlatılanları özetlemek gerekirse; Müttefik Devletler Ermenilere karşı verdikleri sözleri yerine getirmek için mücadele etmiş, ancak başarılı olamamışlardır. Ermenilerin haklarını savunmaları içtenlikle gerçekleşen bir durum olmaktan öte, konferansa gelen Ermeni Heyetleri ve kamuoyu baskısından kaynaklanmaktadır. Hiçbir batılı ülke, kurulması planlanan Ermeni Yurdu'nun muhtemel maliyetini yüklenmek istememektedir. Anadolu'da Ermeni nüfusunun kalmaması da Müttefik Devletlerin, Ermeni Yurdu meselesindeki isteksizliklerinin nedenlerindendir. Sonuç olarak, Ermeni Yurdu ve Ermenilerle ilgili herhangi bir özel madde anlaşma metninde yer almamıştır. Yalnız Anadolu'dan irtica edip daha sonra Türk uyruğuna geçmek isteyenler için iki yıl içerisinde başvuru hakkı tanınmıştır.²⁵⁸

D. YAHUDİLER

Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler gibi devletin kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı millet sisteminde yer alan gayrimüslim cemaatlerdendir. Ancak Yahudiler diğer cemaatlerin aksine farklı dini hiyerarşik yapıya sahip bir topluluktur. Bunun yanında çeşitli gruplara ait Yahudi topluluklarının oluşu diğer cemaatler gibi değerlendirilmesinde ve yönetilmesinde bir takım zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Yahudiler bu örgütsel özelliklerinin yanında, Osmanlı Devleti ve toplumu ile olan ilişkilerinde de diğer cemaatlerin aksine bir tutum içerisindedirler. Rum ve Ermeni cemaatleri Osmanlı Devletine karşı daha fazla özerklik alanı oluşturabilmek için ayaklanıp, Batılı Devletlerden kendileri lehine Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesi için talepte bulunurken, Yahudi toplumu kendilerine verilen haklardan memnuniyet duymuşlardır. Bu çerçevede Yahudi toplumunun, Lozan öncesi sosyal, medeni ve ekonomik durumları incelenecek ardından Lozan sürecinde ve Lozan sonrası oluşan durum ele alınmıştır.

²⁵⁷ Mehmet Sait Dilek, "Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri", s.11.

²⁵⁸ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", s.133.

1. Lozan Öncesi Yahudiler

İslam hukukunda Hristiyanlık gibi Yahudilik de zimmet akdinin sınırları içerisine girmektedir. Ancak Yahudilik, İslam ve Hristiyanlıktan farklı bir konumdadır. Yahudilik vahye dayalı olması ve tek Tanrıya inanması bakımından milli dinlerden, tüm toplumlara değil de yalnızca Yahudi toplumuna ait olması bakımından da diğer semavi dinlerden farklılık arz etmektedir. Osmanlı Devleti, bir cemaat oluşturabilecek sayıda Yahudi'ye Bursa'nın fethedilmesiyle ulaşmıştır. Devletin Yahudi tebaası ya bu şekilde fetihler sonucu orada yaşayan toplulukların sınırlara dâhil edilmesi ya da bulundukları topraklarda zulüm görmeleri sonucu göç etmeleri/ettirilmeleriyle artış göstermiştir.²⁵⁹

Osmanlı Yahudilerinde iki tür liderlik vardır; din adamlarının oluşturduğu ruhban liderliği ve Osmanlı sosyoekonomik hayatında çeşitli mesleklerde başarı elde etmiş olan sivil liderlik. Ruhban sınıfının liderliği bağlı bulundukları bölgelere göre değişmekte, sivillerin liderliği ise başkentte saray ve çevresinde etkin olmaktadır. Kısacası Yahudi toplumu dini yönden Rumlarda olduğu gibi tek bir otoriteye bağlı bulunmamaktadır.²⁶⁰ Osmanlı tebaası Yahudiler temelde iki ana gruba ayrılır. Bunlar Rabbaniler ve Karaylardır. Rabbaniler de dilleri, gelenek ve göreneklerine göre birçok alt kola ayrılmaktadır. Osmanlı millet sistemi haricinde, Yahudi cemaatinin kendi içinde de dini bir örgütlenmesi mevcuttur. Her Yahudi grubun sinagogu ve bu sinagogun başında hahamı bulunmaktadır. *Kahal* olarak adlandırılan bu yapı içerisinde her bir Yahudi cemaati, Osmanlı devleti ile olan ilişkilerini sürdürmektedir.²⁶¹ Yukarıda değinilen Rabbaniler, Osmanlı Devleti'ndeki en kalabalık Yahudi topluluğunu oluşturmaktadır. Rabbanilerin içerisinde yer alan ve İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne sığınan Sefaradlar hem sayıca hem de kültür ve eğitim açısından diğer Yahudi topluluklarına nispeten daha üstün konumdadır. Hem bu özellikleri hem de Endülüs döneminde Müslümanlarla yaşama pratiği olan bu

²⁵⁹ Şarika Gedikli Berber, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne Uyum Süreci: (Moiz Kohen Örneği)", *Turkish Studies*, Sayı:7/4, s.1780.

²⁶⁰ Muharrem Özkaynak, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 9 Sayı 2, s.283.

²⁶¹ Ülkühan Olgun, "Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda Yahudi Cemaati", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, s.77.

Yahudi topluluğu kısa sürede Osmanlı toplumuna uyum göstermiş, toplum ve yönetim içerisinde önemli mevkilere gelmişlerdir.²⁶² Osmanlı entelektüel gelişimi konusunda en büyük katkıları ise matbaayı getirmiş olmalarıdır. Osmanlı topraklarına sığınmalarından çok kısa bir süre sonra, 1493'te İstanbul'da İbrani matbaası kurulmuştur. Bu matbaanın kurulmasıyla Yahudi edebiyatına birçok önemli eser kazandırılmıştır. Bahsedilenlere ek olarak Sefarad Yahudileri, yüksek vasıflara haiz olması münasebetiyle diplomatlık, kâtiplik, mali danışmanlık, mültezimlik gibi birçok nitelikli işlerde Osmanlı hizmetinde yer almışlardır.²⁶³

Osmanlı Yahudi toplumunun cemaat örgütlenmesi bakımından dönüm noktası İstanbul Fethi'dir. İstanbul'un fethedilmesinin ardından Fatih Sultan Mehmet başkenti İstanbul'a taşımış ve Edirne'de olduğu gibi şehri Osmanlı Devleti'nin başkenti olacak şekilde iskân ve imar etmeye başlamıştır. Başkentin taşınmasıyla beraber nitelikli insan gücü olarak Yahudiler de diğer topluluklar gibi İstanbul'a göç ettirilmiştir. Kırktan fazla şehirden göç ettirilen Yahudiler, Bizans dönemindeki gibi hahambaşı Moses Capsali'nin önderliğinde otonom bir yönetime kavuşmuşlardır. Bu dini ve sosyal özerklik bağlamında cemaatten cizye-i rav alınmaya başlanmıştır. Ayrıca Sultan, Moses Capsali'ye Divan'a girme hakkı da tanımıştır.²⁶⁴

Yukarıda da bahsedildiği üzere Yahudilerin farklı ritüellere ve dini yorumlara sahip olmaları, kendi içlerinde bölünmelere ve tek elde yönetilememelerine sebep olmuştur. Bundan kaynaklı olarak Moses Capsali ve ardından gelen Mizrahi dönemlerinde, kısmen homojen olan Yahudi toplumu tek bir elden Osmanlı idaresi altına girmiş, devletle olan ilişkileri bu iki hahambaşı tarafından görülmüştür. Ancak özellikle İspanya'dan gelen yoğun Yahudi göçü, Yahudilerin tek elden yönetilmelerini güçleştirmiştir. Başta göçle gelen Seferad Yahudileri olmak üzere Romaniot bir haham tarafından yönetilmek istemeyen Yahudiler kendi istekleri ile bu kurumu kaldırtmışlardır. Hahambaşılığın

²⁶² Şarika Gedikli Berber, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne Uyum Süreci: (Mozi Kohen Örneği)", s.1782.

²⁶³ Nisya Ishman Allovi, "Türk Yahudiler", (Ed. Kemal H. Karpat ve Yetkin Yıldırım), *Osmanlı Hoşgörüsü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.183.

²⁶⁴ Muharrem Özkaynak, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti", s.281.

kaldırılmasıyla Yahudiler devletle olan ilişkilerini doğrudan yürütmeye başlamışlardır.²⁶⁵ Bu durum 1835 yılında Abraham Levi'nin hahambaşı olarak atanmasına kadar devam etmiştir.²⁶⁶

Yahudilerin iç örgütlenmesi ve cemaat yapısıyla ilgili bu bilgilerin ardından, onların toplumla ve siyasal hayatla ilişkileri üzerinde durmakta fayda vardır. Osmanlı Devleti, önceki paragraflarda da yer almış olduğu gibi çeşitli zamanlarda zulme uğrayan birçok Yahudi'nin irtica ettiği bir ülke konumuna gelmiştir. Özellikle 1492 yılında İspanya'dan Portekiz'e sürülüp, 1496 yılında da Portekiz'den sürülen Yahudilere kapılarını açan Osmanlı Devleti, Yahudiler tarafından minnetle anılmakta, Osmanlı sultanları övgüyle İbranî kaynaklarda zikredilmektedir. Birçok batı menşei kaynak da Yahudiler için, Osmanlı'nın sadık tebaası olarak bahsetmektedir. Gerçekten de Yahudiler, uzun yıllar devletin iç ve dış düşmanlarına karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır.²⁶⁷ Osmanlı Devleti ise bu olumlu davranışlardan ve bir takım siyasal çıkarlar çerçevesinde Yahudi göçüne sıcak bakmıştır. Ancak Siyonizm'in ortaya çıkmasıyla, özellikle Rusya'dan gelen Yahudilerin Filistin bölgesine göç etmeleri engellenmiş, değişik bölgelerde iskân edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin böyle bir siyasa izlemesinde elbette yükselen milliyetçilik ve bunun sonucunda bağımsızlıklarını kazanan Romanya ve Bulgaristan gibi olguların etkisi göz ardı edilmemesi gerekir.²⁶⁸

Aslında Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler, siyasal düşüncelerden ve akımlardan uzak, gündelik yaşamlarını idame eden faaliyetlerin dışında herhangi bir aktivitede bulunmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Ancak bunun istisnaları da yok değildir.). Böyle bir tutum içerisinde olmalarının nedeni, kimi yazarlarca sayıca az ve savunmasız olmalarından kaynakladığı ifade edilmiştir.²⁶⁹ Bu durum II. Meşrutiyete kadar sürmüştür. İlber Ortaylı'nın söyleşiyle *Osmanlı Musevîlerinin lisan renkliliğine*

²⁶⁵ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık (1847-1918)", *Milel ve Nihal*, Cilt 7 Sayı 1, s.105.

²⁶⁶ A.g.e., s.107.

²⁶⁷ Şarika Gedikli Berber, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne Uyum Süreci: (Moiz Kohen Örneği)", s.1783.

²⁶⁸ Özlem Tür, "Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 62-1, s.226.

²⁶⁹ Arus Yumul, Rifat Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", (Ed. Mehmet Ö. Alkan), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 365.

ideolojik bir renklilik de katılmıştır. 1800'lü yıllarının ikinci yarısında geleneksel Yahudi eğitim kurumlarının yanında laik eğitim kurumlarının açılmasıyla Yahudi toplumu Siyonizm'in de dâhil olduğu ideolojik akımlarla tanışmıştır. Yahudi cemaatinin dini kanadının bu akımlara ılımlı baktığı da söylenemez.²⁷⁰ Çünkü sözü edilen laik eğitim kurumları hahamların cemaati üzerindeki otoritesini zayıflatmaktaydı. Bu akımları iki ana gruba ayırmak mümkündür: Birincisi Paris merkezli Alliance Universelle Israélite(Alyans)'nin savunduğu görüş, ikincisi ise Siyonizm'dir. Alyans görüşüne göre Yahudiler bulundukları toplumda asimile olup, *Musa dininden birer Osmanlı* vatandaşı olmalıdır. Siyonizm ise bu görüşle taban tabana zıttır.²⁷¹ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ulusçuluk akımı Osmanlı Yahudi toplumu arasında popüler bir akım olmaktan uzaktır.²⁷²

Yahudi toplumunun kamu yönetimi içerisinde yer almaları Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçle gerçekleşmiştir. Daha önceden görev almış oldukları birimler hizmet ağırlıklı olup bütüncül kararlar veren bir nitelikte değildir. Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme birçok kamu kurumunda da kendini göstermeye başlamıştır. Yeni kurumlar ve yeni yönetim anlayışı Osmanlı tebaasının bir bütün olarak görülmesinin bir sonucu olarak tasarlanmıştır. Adı geçen yeni kurumlarda gayrimüslim tebaanın da katılımı esas alınmıştır. Bu bağlamda parlamenter sisteme geçişin ilk tecrübesi olan Şura-ı Devlet'te diğer gayrimüslimler gibi Yahudiler de nüfusları oranında temsil hakkı elde etmişlerdir. Böylece alınacak genel nitelikteki kararlarda Yahudiler de söz sahibi olmuşlardır.²⁷³ Ancak şunu da belirtmekte fayda var; Tanzimat Fermanı ile başlayıp Islahat Fermanı ile devam eden süreçte Yahudiler Hristiyan tebaa kadar devlet memurluklarında yer alamamıştır. Resmi kayıtlarda yer alan 90 bini aşkın memur arasında yalnızca 303 Yahudi memur tespit edilebilmiştir. Bu durum ilginç bir şekilde II. Abdülhamid döneminde değişmeye başlamış, belirgin bir düzeyde Yahudi kökenli memurlarda artış gerçekleşmiştir.²⁷⁴ Bu bilgiler, İlber

²⁷⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, s.47.

²⁷¹ Arus Yumul, vd., "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s.366.

²⁷² İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, s.47.

²⁷³ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 2010, s.192.

²⁷⁴ Musa Kılıç, "Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Yahudi Memurlar", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 31, s.132-133.

Ortaylı'nın "*Cemaat içinde meşrutî rejim taraftarları etkin olduğu gibi, Hamidiye rejimine sempati duyanlar da vardı*" şeklindeki tespitini doğrular niteliktedir.²⁷⁵

Yahudi toplumunun, İttihat ve Terakki Fırkası ile olan ilişkileri da konumuz açısından oldukça önemlidir. Birçok alanda diğer gayrimüslim azınlıklardan farklı bir konumda yer alan Yahudiler, İttihat ve Terakki ile olan münasebetleri ile de onlardan ayrılmaktadır. Özellikle Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları ikinci şehir olan Selanik'te adı geçen siyasal örgütlenmeyle iç içe oldukları bilinmektedir. Hatta 31 Mart vakasında Trakya bölgesinden gönüllü Yahudiler Hareket Ordusu'na da iştirak etmişlerdir. Bu destek Yahudi toplumunun belli bir kısmından değil tabandan da gelmektedir.²⁷⁶ Fakat bu durum İttihat ve Terakki yönetiminin Siyonizm ve Filistin konusunda, II. Abdülhamid döneminde yürütülen politikanın terk edilmesi anlamına gelmemektedir. Örneğin Talat Paşa 1909'da valilere verdiği talimatta daha önceki dönemlerde uygulanan tedbirlerin aynen devam etmesini istemiştir.²⁷⁷ Zaten daha önceden de belirtildiği gibi, Osmanlı Yahudileri bulundukları ülkenin yönetimi içinde kendilerine yer bulmuş Siyonizm'e pek ilgi göstermemişlerdir.²⁷⁸

Son olarak Osmanlı meclislerindeki Yahudi temsillerine baktığımızda: Kanuni Esasi'nin ilanıyla açılan ilk mecliste, nüfusları oranında temsil edilen Yahudi vekil sayısı 5 kişi iken,²⁷⁹ II. Meşrutiyet dönemde yapılan 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde 4 kişidir.²⁸⁰ Özetle Osmanlı Yahudileri, Türk unsuru ile kader birliği yapmış ve genel olarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Bu tutumları istikrarlı bir şekilde Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştü ve bu doğrultuda kendilerine Türkler tarafından da mukabele edilmiştir.²⁸¹

²⁷⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, s.45.

²⁷⁶ Halil Şimşek, "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl 12 Sayı 16, s.183.

²⁷⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.205.

²⁷⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, s.49.

²⁷⁹ Malike Bileydi Koç, "Atatürk'ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 84, s.11.

²⁸⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.163.

²⁸¹ Halil Şimşek, "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", s.184.

2. Lozan’da Yahudiler

Lozan Antlaşması’nda Osmanlı Yahudileri ile ilgili herhangi bir özel madde yer almamıştır. Daha önceden de belirtildiği üzere genel olarak azınlıklarla ilgili olan maddelerden Yahudiler de faydalanmıştır. Zaten anlaşmaya şekil veren konferansta, tarafların konuşmaları incelendiğinde Batılı devletlerin ağırlıklı olarak Hristiyan azınlıklarla ilgili görüş beyan ettikleri görülecektir.²⁸² Bunun sebebi yine daha önceki paragraflarda belirtildiği üzere Yahudilerin, genel olarak Türklerin yanında yer alması, Batılı devletler tarafından da Osmanlı’nın sadık tebaası olarak görülmesidir.²⁸³

12 Aralık 1922 tarihinde Azınlıklar konusu ilk defa Birinci Komisyon’da gündeme gelmiştir. Azınlıklar konusunun görüşüldüğü bu oturumda açılış beyanatında genel olarak azınlıkların himayesinden bahsedilirken, özel olarak sadece Hristiyan azınlıklardan söz edilmiştir. Yahudi azınlıklarla ilgili hususi olarak herhangi bir beyanatta bulunulmamıştır. Bir fikir vermesi açısından ilgili beyanatın bir kısmı şu şekildedir²⁸⁴:

“... Herhangi bir azınlığın durumunu bir başka azınlığın durumundan daha önemle belirtmiş olmak istememekteyim- bunu kolayca yapabilirdim. Nasıl Hristiyan azınlıkların Asya’da ve başka yerlerde korunmaları zorunlu ise, Müslüman azınlıkların da Avrupa’da korunmaya hakları olduğunu, bilinçli olarak, düşünmekteyim. Bir başka dinden ya da soydan daha çok güvenlik içinde bulunmağa hakkı olan, hiçbir din ya da soy yoktur.

Bu sorunun tarihçesini kısaca anlatayım. Müttefikler savaşa sürüklendikleri zaman, güttükleri amaçlardan birisi, Küçük Asya’da pek çok sayıda bulunan Hristiyan azınlıkların korunması ve mümkünse, bunların kurtarılmasıydı...”

Aktarılan tutanakta da görüleceği üzere Hristiyanlar özel olarak zikredilirken Yahudilerden bahsedilmemektedir.

Yahudilerle ilgili ve Osmanlı Devleti’nin epey uğraştığı bir konu olan Filistin topraklarındaki Yahudi yerleşimi konusu ise; İsmet Paşa’ya verilen talimatta *“Bizden ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli’nin ilgili maddesi geçerlidir”* şeklinde, Misak-ı

²⁸² Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.150.

²⁸³ Şarika Gedikli Berber, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne Uyum Süreci: (Moiz Kohen Örneği)”, s.1783.

²⁸⁴ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.179-180.

Millî'nin ilgili maddesi referans gösterilmek suretiyle kapatılmıştır.²⁸⁵ Bahsi geçen madde Misak-ı Millî'nin ilk maddesi olup *"Osmanlı Devletinin, özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu, 30 Ekim 1918 günkü Sil h Bırakışımı yapıldığı sırada, düşman Ordularının işgali altında kalan kesimlerinin geleceğinin, halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerekir"* şeklindedir.²⁸⁶ Hem bu maddeden hem de İsmet Paşa'ya verilen ilgili talimat maddesinden anlaşılağı üzere, Türk tarafı Konferansta Yahudilerin birinci derece ilgili oldukları konu olan Filistin bölgesini o yöre halkının kararına bırakmıştır.

Yahudilerle ilgili özel hükümlerin bulunmamasına rağmen, Lozan Konferans'ında Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkelerdeki uyrukluk sorunuyla alakalı görüşmeler yapılırken Kudüs Yahudileri de söz konusu olmuştur. İngiliz temsilci Mısır ve Suriye ile ilgili maddeler görüşülürken Filistin bölgesindeki yabancı devlet uyruğuna sahip Yahudilerin doğrudan Filistin uyruğuna geçirilmesini teklif etmiştir. Ancak Türk tarafı Misak-ı Millî'nin gereğı olarak, o ülkenin buna karar vermesi gerektiğini belirtip reddetmiştir. İngiliz temsilciyle Türk temsilci arasındaki diyalog şu şekilde ge miştir²⁸⁷:

"M. RYAN, Andlaşmaya, aşağıdaki maddenin konuşmasını istedi:

'Osmanlı uyrukluğunda olmayan ve işbu Andlaşmanın y r rl ğ e giriş tarihinde Filistin'de yerleşmiş bulunan Yahudilerin [Musev lerin], kanunda belirtilecek olan şekil ve şartlar uyarınca bir bildiri düzenleyerek, Filistin uyrukluğunu edinme hakları olacaktır.'

Bu maddenin amacı, Filistin Hükümetine, yabancı uyrukluğunda bulunmuş olan birtakım Yahudilerin, Filistin uyrukluğunu, asıl [yerli] halkından oldukları ülkeye kadar bir yolculuğı zorunlu kılmaksızın, verme hakkını sağlamaktadır. Bu madde, yeni Türkiye'nin hiçbir hakkını  iğnememektedir; İngiliz Temsilci Heyetinin, Türk Temsilci Heyetinden buna katılmasını istemesi, salt bu kimselerin, yapılacak Andlaşmanın y r rl ğ e girişine kadar hukuk açısından Türk olan bir ülkede yerleşmiş bulunmaları yüzündendir.

şüKRü BEY, Misak-ı Millî'nin Arap  lkelerinin kendi kaderlerini kendilerinin saptamaları hakkını (le droit de libre disposition) tanımış olduğunu belirtti. Bu  lkeler, kendilerine uygun düşen kanunlar yapacaklardır; Türkiye, onların kanunlarına karışma

²⁸⁵ Bilal şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.12.

²⁸⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920 – 1945)*, s.15.

²⁸⁷ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Cilt 2), s.202.

iddiasında değildir. Türk Temsilci Heyeti, kendisinden, böyle bir maddeyi kabul etmesinin neden istendiğini anlıyamamaktadır.”

Konferansın resmi gündeminin dışında Yahudilerle ilgili bir takım gelişmelerde de olmuştur. Örneğin Lozan görüşmeleri devam ederken Cenevre Türk Musevileri Cemiyeti, Türk Heyeti onuruna bir yemek vermiştir.²⁸⁸ 10 Aralık Pazar akşamı gerçekleşen bu yemekle ilgili İsmet Paşa Ankara’ya şu şekilde rapor vermektedir²⁸⁹:

“Görüşmelerimden sonra Cenevre’de Yahudilerin bir ziyafetine gittik. İsviçre Cenevre Hahambaşısı, Süleyman Kanuni devrinden beri dünyanın katliamından kurtulan Yahudilerin bizde gördüğü iyi kabulden bahsedip şükranlarını dile getirdi ve ilan etti. Türk Yahudileri hüsn-ü kabul yaptılar. Bu vesile ile barış şartlarımızı anlattık. Türkiye’de yaşamak isteyen unsurların (azınlıkların) Yahudileri, yani iç ve dış ayrılık siyasetinden uzak duran (dahili ve hâricî iftirak siyasetinden ârî) vatandaş hayatını model almaları gereğini ve var olan siyasal birleşmeler ne olursa olsun çok güçlü ve haklı olduğumuzu, Mondros’tan sonra Mudanya’dan geçerek Lozan’da bulunduğumuzun hükümlere esas alınması ancak dünyayı barışa götüreceğini ve ilah (...) söyledim. Amacım yalan bahanelere ve baskılara (taallül ve tehditlere) açık bir cevap vermektir. Hızlı bir mücadele devrine girdik.”

Görüleceği üzere Lozan Konferansı’nda Rum ve Ermenilerle ilgili özel konu başlıkları ve görüşmeler yer alırken, Yahudilerle ilgili herhangi bir özel görüşme ve konu başlığı yer almamıştır. Bunun yanında BMM’de de Yahudilerle ilgili herhangi bir tartışma gerçekleşmemiş olup; sadece İsmet Paşa, 12 Aralık günü azınlıklarla ilgili görüşmeler gerçekleşirken Yahudilerden övgüyle söz etmiş ve diğer azınlıklara örnek vermiştir.²⁹⁰ Ancak hem konferansta hem de taraflar arasında azınlıklarla ilgili görüşmeler gerçekleşirken, tek bir azınlık söz konusu olmamış, görüşmeler ilgili cemaatlere dair gerçekleşmiştir. Bunun ifade edilmesindeki amaç, hem Türk heyetinde hem İtalyan heyetinde yer alan hem de Makedonya’daki dönme

²⁸⁸ Murat Kılıç, “ ‘Türkleştirme’ Dağında Bir ‘Musa’ ve Evamir-i Aşere (On Emir)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, s.177.

²⁸⁹ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.257.

²⁹⁰ Murat Kılıç, “ ‘Türkleştirme’ Dağında Bir ‘Musa’ ve Evamir-i Aşere (On Emir)”, s.177.

Yahudileri temsilen konferansta temaslarda bulunan Yahudilerin konumuza dâhil olmadığının belirtilmesidir.²⁹¹

E. LOZAN ANTLAŞMASINDA GAYRİMÜSLİM AZINLIKLARIN MEDENİ HAKLARI

Lozan görüşmelerinde birçok konuda olduğu gibi Batılı devletlerin, Türk Heyeti'ni zorladığı konulardan biri de gayrimüslim azınlıkların medeni haklarıdır. Batılı devletler medeni hakların dini muhtevaya haiz olduğunu dile getirerek, Hristiyan ve Yahudiler için farklı medeni hakların tesisini istemektedir. Medeni haklardan kasıt ise dini bir muhtevaya sahip evlenme, boşanma ve miras gibi daha çok ahval-i şahsiyeyi ilgilendiren konulardır. Bu dar kapsamı ile ele alınmasındaki maksat bu konuların dini meseleler olarak addedilip, diğer konuların dini bir boyutunun olmaması dolayısıyla devletin resmi hukuk normları ile sonuçlandırılabilmesidir. Bu ana başlığın alt başlıklarında ise Lozan Antlaşması'ndan önce mevcut olan durum hukuki durum ile Lozan Antlaşması'nda yer alan hukuki durum ele alınarak detaylı bir şekilde incelenmiştir.

1. Lozan Öncesi Gayrimüslim Azınlıkların Medeni Hakları

Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerdeki milletlere şahıs ve aile hukuklarıyla ilgili konularda, o bölgenin gelenek ve göreneklerine göre karar alma serbestliği vermiştir.²⁹² Gayrimüslimlerin sahip oldukları bu dini, idari ve hukuki muhtariyet Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, yani 15. Ve 16. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Gayrimüslim cemaatlerin başı olan ruhani liderler sadece ibadetle ilgili değil cemaati ile ilgili hukuki yetkilere de sahiptir. Bu yetkileri evlilik, boşanma, vesayet ve miras gibi konuları içermektedir. Osmanlı Devleti tarafından gayrimüslimlere verilen bu özerklik bölgesel olmaktan öte hukuki ve kültürel bir niteliktedir. Bu uygulamanın sadece Osmanlı Devleti'ne has olduğunu söylemek doğru olmaz. Uygulamanın

²⁹¹ Bahsi geçen Yahudiler için bkz.; Rızan Nur, *Lozan Hatıraları*, s.138-144.

²⁹² Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:34, Sayı:1, 1977, s.213.

kökeni İslami hukuk kurallarından gelmektedir. İslam hukukunda şer'î hükümlerin bulunmadığı konularda gayrimüslimlerin kendi hukuklarını uygulamalarına izin verilmiştir.²⁹³

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere sağlamış olduğu hukuki özerklik, Müslümanlarla yan yana yaşayan gayrimüslimlerin farklı hukuksal düzene tabi olmalarına neden olmuştur. Ancak bu farklılığa rağmen zimmiler arzu ederlerse bu tür davalarını şeriat mahkemelerinde de görüşülmesini isteyebilirler.²⁹⁴ Davalarının Şeriat mahkemelerinde görülmesini istemeleri durumunda ise kendi kilise veya havra kanunları değil, İslam Hukukunun kanunları geçerlidir.²⁹⁵ Gayrimüslimlerin kendilerine verilen bu hakkı, dinlerinin sert kurallarından kaçmak için sık sık kullandıkları da görülmektedir. Fakat bu durum, ruhani liderler tarafından hoş karşılanan bir durum değildir. Hatta Yahudi din adamları bu durumu, İslam'ın kanunlarını Tevrat'ın kanunlarından üstün tutmak olduğunu dile getirerek, bu yola başvuran cemaat mensuplarını aforozla varan cezalara çarptırmaktadır.²⁹⁶

Osmanlı Devleti'ndeki bu ikircikli yapı, millet sistemi gereği her cemaatin dini bir topluluk olmanın yanında idari bir birlik olarak da görülmesinden kaynaklanmaktadır. Toplumdaki bireyler önce kendi mensubu olduğu cemaate karşı daha sonra devlete karşı sorumludur. Kamu düzenini ilgilendiren konularda ise doğrudan devletin hukuki normlarına tabidirler.²⁹⁷ Bu doğrultuda gayrimüslim tebaa ceza hukukunu ilgilendiren konularda sadece şer'î mahkemelerde yargılanabilmektedir. Gayrimüslim din adamlarını yargılama yetkisi ise ne cemaat mahkemelerine ne de şeriat mahkemelerine verilmiştir. Din adamlarının yargılanması Divan-ı Hümayun'da gerçekleşmektedir.²⁹⁸

²⁹³ Ümit Eser, "Millet Sisteminin Tarihi Arka Planı: Gayrimüslim Cemaatler İçin Özerk Bir Alan", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:13, Sayı:24, Aralık 2010, s.206-207.

²⁹⁴ Özge Demir, "İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 72, Sayı:1, 2014, s.745,750.

²⁹⁵ Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya 2011, s.204.

²⁹⁶ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s.203,206.

²⁹⁷ Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, Sonbahar 2011, s.61-63.

²⁹⁸ Aydın Yetkin, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletin Gelişim Süreci", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:24, Kış 2013, s.390.

Yukarıda anlatılanlardan, gayrimüslimlerin tüm ahval-i şahsiye konularını kendi dini hukuklarına göre çözümlediklerini söylemek doğru değildir. Bazı konularda Osmanlı, şeriat kurallarını uygulamıştır. Bunun yanında evlenme ve boşanma gibi konularda yetki tamamıyla ruhani reislerle bırakılmıştır.²⁹⁹ Çünkü Osmanlı Devleti, nikâh akdi/feshi, drahoma, çeyiz, mehir ve nafaka gibi meseleleri dini meseleler olarak kabul etmekteydi. Örneğin belli bir dönem Müslüman din adamlarının gayrimüslim nikâhları kıymaları üzerine, Osmanlı Devleti bunu yasaklamış ve nikâh işlemlerinin o dinin ruhani liderlerine bırakılmasını emretmiştir.³⁰⁰

Anlatılanları M. Reşit Belgesay, şu şekilde özetlemektedir: *“Türkiye’de umumi mahkemeler kendilerine arzolunan dâvaları şeriat hukukuna göre neticelendirmekte ve şeriatin hükümlerine uymayan bir kanun ve nizamı tatbikten imtina ettikleri için, Yahudi, Ortodoks, Katolik dinleri hükümlerine göre halledilmesi gerekli olan evlenme ve diğer şahsi hallere mütaallik meselelerden çıkan ihtilâfların alâkalının mensubolduğu cemaat patrikhane mahkemesinde halli kabul edildi.”*³⁰¹

Medeni Hukuk alanındaki bazı konuların, dini meseleler addedildiklerini daha önceden belirtmiştik. Lozan görüşmelerindeki ve antlaşmasındaki bu hususla ilgili konuların net olarak anlaşılması için evliliğin dinîliği ve kökeni hakkında birkaç bilgi paylaşmakta fayda vardır. Bu konuyla ilgili örnek vermek gerekirse; Ortodoks Patrikhane mahkemeleri, Bizans’tan kalan dini metinler olan Nomokanon, Hexabiblos ve Exavivlos gibi hukuk metinlerini kullanmaktadır.³⁰² Esin Ozansoy ise, *‘Bizans’da Isaurion’ların Ekloga’sına Göre Medeni Hukuk’* adlı çalışmasında ele aldığı Ekloga’nın günümüze kadar Ortodoks Kilise kanununda etkisini gösterdiğini belirtmektedir.³⁰³ Ekloga, Isauria hanedanının Hristiyan yanlısı bir medeni kanun çıkarma gayreti sonucunda oluşmuştur. Çünkü hanedan üyeleri Kutsal evliliğin eksik

²⁹⁹ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s.245.

³⁰⁰ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, 2003, s.131-132.

³⁰¹ Mustafa Reşit Belgesay, “İhtisas Mahkemeleri ve Mahkemeler Arasında Vazife İhtilâfları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt:9 Sayı:1-2 (1943), s.249.

³⁰² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s.206.

³⁰³ Esin Ozansoy, “Bizans’da Isaurion’ların Ekloga’sına Göre Medeni Hukuk”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı:12, s.201.

bir tarafının olmadığı görüşüne sahipti.³⁰⁴ Ekloga'nın evlilikte Hristiyan etkisiyle yaptığı; evliliği yasaklayan nedenlerin artırılması, iki tarafın rızasıyla boşanmanın ve üçüncü evliliğin yasaklanması gibi reformlar günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.³⁰⁵

Aktarılan bu bilgiler Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı'ndan önceki durumunu ve Tanzimat Fermanı'ndan sonra oluşan hukuk sisteminin temelini oluşturmaktadır. Tanzimat'a kadar yargı sisteminin temelinde İslam Hukukunu temel alan ve tek bir hâkimden teşekkül şeriat mahkemeleri yer almaktadır. Şeriat mahkemelerinin yanında cemaat ve konsolosluk mahkemeleri de çalışmaktaydı.³⁰⁶ Daha önceden de değindiğimiz üzere cemaat mahkemeleri, Osmanlı'da yaşayan gayrimüslim tebaanın din ve mezhep yönünden bağlı oldukları mahkemelerdir. Konsolosluk mahkemeleri ise kapitülasyonların vermiş olduğu imtiyazlardan dolayı oluşturulan ve yabancı devlet vatandaşlarının yargılandıkları mahkemelerdir.³⁰⁷ Konsolosluk mahkemeleri görünürde Osmanlı tebaasını ilgilendirmemekte, sadece yabancı devlet vatandaşlarının Osmanlı topraklarında gerçekleşen fiilleriyle ilgilenmektedir. Ancak uygulamada konsolosluk mahkemeleri Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin de yargılandığı mahkemeler durumuna gelmiştir. Kapitülasyonların bir gereği olarak yabancı devlet elçilerine, büyükelçilik/konsolosluk çalışanlarına ve bunların hizmetinde bulunanlara verilen *Patente* adındaki beratlar sayesinde gayrimüslim Osmanlı tebaası da, yabancı devletlerin vatandaşları gibi konsolosluk mahkemelerinde yargılanmışlardır.³⁰⁸ Bu açıdan Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin medeni haklarından bahsederken tek boyutlu olarak düşünülen ancak konumuz bakımından iki farklı boyuta sahip olan 'kapitülasyonlardan' söz edilmesi elzemdir. Kapitülasyonlar esas itibari ile ekonomik koşulların da ötesinde bir anlama sahiptir. Kapitülasyon, başka bir uyruğa ait olan yurttaşların bulundukları ülkenin kanunlarına değil uyruğu bulundukları ülkelerin kanunlarına tâbi

³⁰⁴ A.g.e.,s.186,187.

³⁰⁵ A.g.e.,s.194.

³⁰⁶ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s.114.

³⁰⁷ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s.236.

³⁰⁸ Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2004, s.286.

olmalarıdır.³⁰⁹ Kapitülasyonların tek taraflı olarak ilga edilmesinden önce de, kaldırılması için girişimler olmuştur. Ancak batılı devletlerin İslam Hukukundan ve bunun doğal bir sonucu olan şer'îye mahkemelerinin kaldırılmasını şart koşması üzerine pek bir ilerleme sağlanamamıştır.³¹⁰

Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinin temellerinden biri, Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin Batılı devletlerce himayesini önlemek için istenilen hatta istenilenden fazla bir takım hakların verilmesidir. Batı etkisiyle gerçekleşen bu akım Osmanlı Devleti'nde idari ve hukuksal dönüşümleri beraberinde getirmiştir.³¹¹ Özellikle II. Mahmut döneminden sonra çıkarılan nizamnamelerle şer'î mahkemelerin etkinlik alanı hukuk-u şahsiye ile sınırlandırılmış fakat modern anlamda hukuk birliğinin sağlanması mümkün olmamıştır.³¹² Bu durum, Tanzimat sonrası gerçekleşen reformlarda, İslam hukukuna göre hüküm veren şer'î mahkemelerin yanında, batılı devletlerin baskısı ile daha da genişleyen imtiyazlar sonucu cemaat mahkemelerinin ve kapitülasyonların vermiş olduğu imtiyazları kullanan konsolosluk mahkemelerinin devam etmesinden kaynaklanmaktadır.³¹³ Hukuk birliğinin sağlanmasını güçleştiren bir başka durum ise, modernleşme öncesi gayrimüslimlerin bazı durumlarda İslam hukukuna göre yargılanıyor olması, Avrupalı devletler tarafından hoş karşılanmamıştır.³¹⁴ Bu yönde yapılan baskılar cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin konumlarını daha da pekiştirmiştir. Hukuk sistemindeki bu çok başlılığa yeni düzenin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan Karma mahkemeler ve Nizamiye mahkemeleri gibi mahkemelerin eklenmesi adalet rejimini daha da karmaşık bir hale sokmuştur.³¹⁵

Bu dönemin en büyük özelliklerinden biri de kanunlaştırma hareketidir. "Fermanlarla" başlayan Osmanlı kanunlaştırma hareketinde iki yol izlenmiştir.

³⁰⁹ Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:51 Sayı:2(2002), s.80.

³¹⁰ Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, s.288.

³¹¹ Gürsoy Akça, Himmet Hültür, "Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 2008, s.237.

³¹² A.g.e., s.248.

³¹³ Hüseyin Vehbi İmamoğlu, Önder Deniz, "19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorunun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:18, Haziran 2014, s.262.

³¹⁴ Musa Gümüş, "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri İdeolojisi ve Kurumları", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:14, İlkbahar-Yaz 2013, s.165.

³¹⁵ Aydın Yetkin, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletin Gelişim Süreci", s.411.

Bunlar başta Fransa olmak üzere batılı devletlerin kanunlarının iktibas edilmesi ve dağınık bir şekilde farklı kaynaklarda yer alan İslam hukuku kaidelerinin bir araya getirilerek ve zamanın şartlarına göre yeniden yorumlanarak toplanmasıdır.³¹⁶ Bu kısımda konumuzla doğrudan ilgili olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve 1917 tarihli Aile-i Hukuk Kararnamesi ele alınacak olup, diğer kanunlar konumuzun kapsamı dışında olduğu için değerlendirilmeyecektir.

Yukarıda da söz edildiği üzere Osmanlı modernleşmesinde kanunlaştırma hareketleri önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Fransa menşei kanunların Osmanlı Devleti'nde iktibas edilerek uygulanması, medeni hallerle ilgili kanunun da Fransa'dan iktibas edilmesi fikrini kuvvetlendirmekteydi. O dönemin en ünlü medeni kanunu olan Fransız Medeni kanunun iktibas edilmesini savunan Âli Paşa, bu kanunun iktibas edilmesiyle gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının artacağını savunmaktaydı.³¹⁷ Âli Paşa'nın karşısında yer alan ve gelenekçileri temsil eden Ahmet Cevdet Paşa ise, Hristiyan bir memleketten alınan medeni hukuk kaidelerinin Müslüman halka uymayacağını, dağınık halde bulunan İslam kaidelerinin sistemli olarak bir araya getirilmesinin kâfi olacağı fikrindeydi.³¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa'nın buradaki esas amacı toplumun kültürel yapısıyla ve Hanefi mezhebiyle uyumlu bir kanun yapmaktır.³¹⁹

İki taraf arasındaki uzun müzakerelerin ardından, Fransız Medeni Kanunu'nun iktibasından vazgeçilmiş ve İslam Hukuk kaidelerinin sistemli olarak bir araya getirilmesine karar verilmiştir.³²⁰ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile ilk kez İslam Hukukunun dağınık halde bulunan borçlar, usul, eşya ve kısmen de medeni hukuk kuralları batı hukuk tekniğiyle bir araya getirilmiştir.³²¹ Kısa adıyla Mecelle, İslam Hukuku konusunda bilgi sahibi olan şer'îye mahkemeleri hâkimleri için değil, bu

³¹⁶ Mustafa Dural, "Osmanlı Devleti'nden Zamanımıza Kadar Medenî Hukuk Alanındaki Batılılaşma Hareketleri", *İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu'nun Alınışının 80. Yılı Sempozyumu*, ed.: Ali Çivi, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, s.25.

³¹⁷ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, s.159.

³¹⁸ A.g.e., s.160.

³¹⁹ Gürsoy Akça, Himmet Hülür, "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, 2006, s.315.

³²⁰ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, s.161.

³²¹ A.g.e.,s.162.

konuda yeterli hukukî bilgiye sahip olmayan nizamiye mahkemeleri hâkimleri için kaleme alınmıştır.³²² 1869 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan Mecelle Heyeti'nin hazırlamış olduğu Mecelle, şahıs, miras ve aile hukukuna ilişkin hükümleri ihtiva etmiyordu. Bunun nedeni heyetin gayrimüslimleri, dini yönü bulunan bu konularda İslami hükümlere uymak zorunda bırakmamak ve onları bu alanlarda serbest bırakmak olarak değerlendirilebilir.³²³ Çünkü daha önceden de bahsedildiği üzere, Mecelle nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere kaleme alınmıştır. Bu mahkemeler de gayrimüslimlerle Müslümanların, cemaat ve şariat mahkemelerinin dışında kalan konularla ilgili yargılama yapmaktadır.³²⁴ Yazılanlardan da anlaşılacağı üzere, hukuk birliği oluşturulması yönünde hazırlanan bu kanun da Osmanlı Devleti'ndeki yargı birliğini sağlayamamış, cemaat mahkemelerinin yetki alanında bulunan konular kanunun dışında tutulmuştur.

Tazimat Fermanı'yla başlayıp Mecelle ile devam eden hukuk reformları aile hukukunu tam anlamıyla kapsamıyordu. Bunda aile hukuku ile toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenecek olmasının sonucunda oluşacak toplumsal muhalefet etkili olmuştur.³²⁵ 1914 yılında iktidar partisi olan İttihat ve Terakki'nin ve toplumsal şartların da etkisiyle Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tebaanın aile hukuklarını içerecek ortak bir kanun yapılması kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda kapitülasyonlar tek taraflı olarak ilga edilmiş ve bunun bir sonucu olarak da konsolosluk mahkemeleri kapatılmıştır.³²⁶ Çalışmalarda, Müslümanlar için konulacak hükümlerin diğer tebaaya aykırı bir yönü bulunmaması durumunda tüm tebaa için uygulanması; aykırı bir durum ortaya çıktığında ise ilgili dine ve/veya mezhebe özel hükümlerin konulması ilke olarak benimsenmiştir. Böylece tek bir aile hukukuyla tüm Osmanlı tebaası yargılanabilecektir.³²⁷ Tüm tebaayı kapsamasından dolayı kanun çalışmalarına dini cemaatlerin en yetkili ve en saygın kişileri çağırılmış,

³²² Hasan Ellek, "Osmanlı'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, 2014/3, s.145.

³²³ Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi", s.208.

³²⁴ Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, s.265.

³²⁵ Gürsoy Akça, Himmet Hülür, "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", s.316.

³²⁶ M. Akif Aydın, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", s.314.

³²⁷ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.209.

görüşlerini alınarak inançlarıyla bağdaşacak bir kanun yapma gayreti gösterilmiştir. Bu durum hem kanun metninde hem de kanun metninin genel havasından da anlaşılmaktadır.³²⁸ Tüm dini cemaatlerin görüşleri alınarak oluşturulan kararname bu yönüyle hukuk tarihinde nadir görülen bir özelliğe sahiptir. Aynı hassasiyette oluşturulan bir başka medeni kanun ise 1830 tarihli Rus Medeni Kanunu'dur.³²⁹

Kanunlaştırma hareketinin son ürünlerinden olan kanun 25 Ekim 1917 tarihinde 'Hukuk-ı Aile Kararnamesi' adıyla yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ve 1868-1876 tarihleri arası tamamlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye kanunnamesiyle önemli bir kısmı tamamlanan medeni hukuka ilişkin hükümlerin eksik kalan aile hukuku kısmı tamamlanmıştır.³³⁰ Kararname tüm Osmanlı tebaası için radikal kararlar getirmesi dolayısıyla, ciddi muhalefete maruz kalacağı ve Meclis-i Mebusan'dan da bu muhalefetten dolayı geçemeyeceği için kanun olarak değil Kanun-i Esasi'nin 36. Maddesi gereği kararname şeklinde çıkmıştır.³³¹

Ancak 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi sadece evlenme ve boşanmayla ilgili kısımları içermekte olup nesep, nafaka gibi aile hukukunun kapsamı dâhilinde olan konuları içermemektedir. Bu eksikliklerin giderilmesi için oluşturulan komisyonun çalışmaları ise I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yarım kalmış tamamlanamamıştır.³³² Kararnamenin konumuzla ilgili belki de en büyük özelliği şeriat mahkemelerinin yetkilerinin, gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma davalarını kapsayacak şekilde genişletilmesi ve bu yetkilerin Hristiyan ve Yahudi din adamlarının elinden alınmasıdır.³³³ Böylece daha önceden kapatılan konsolosluk mahkemelerinin yanında yapılan bu düzenlemeyle üç yıl sonra cemaat mahkemeleri de kapatılmıştır.³³⁴ Kararname'de resmi mezhep anlayışının terk edilerek diğer mezheplerden de faydalanılması, gayrimüslim tebaaya ait hükümlerin de bulunması

³²⁸ Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi", s.209.

³²⁹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s.563.

³³⁰ M. Akif Aydın, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", s.314.

³³¹ A.g.e., s.315.

³³² Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.209.

³³³ A.g.e., s.210.

³³⁴ Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, s.278.

oldukça önemli olmakla³³⁵ birlikte aile hukuku alanında eskiden beri mevcut olan çok hukukluluk devam etmiş, sağlanan birlik sadece idari anlamda bir birlik olmanın ötesine geçememiştir.³³⁶ Kararnamenin içeriğine kısaca değinmek gerekirse; maddelerin yalnız 13'ü Yahudileri, yalnız 27'si Hristiyanları ve 5'i ise hem Yahudileri hem de Hristiyanları kapsamaktadır.³³⁷

İki yıldan daha az bir süre yürürlükte kalan Hukuk-ı Aile Kararnamesi 19 Haziran 1919 yılında İşgal Kuvvetleri Yüksek Komiserliğinin baskısıyla yürürlükten kaldırılarak eski adalet rejimine geri dönmüştür. Kararnamenin yürürlükten kaldırılmasında gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma gibi konularının şeriat mahkemelerinde görülmesi, itilafli konuların şer'i kurallara göre çözülmesi ve gayrimüslimlerin imtiyazlarının zarara uğratarak ruhani reislerin yetkilerinin kısıtlanması belirleyici rol oynamıştır.³³⁸ Zaten kararnamenin görüşülmesi için gönderildiği komisyonda itirazlarını dile getiren Emanuel Efendi, bu kararnamenin II. Mehmet'ten beri gayrimüslim tebaaya verilen imtiyazlara zarar verdiği gibi Tanzimat Fermanı'na, Islahat Fermanı'na ve son olarak Kanun-ı Esasi'ye aykırı hükümler içerdiğini ifade etmiştir.³³⁹

Yazılanlardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, çok hukuklu sistemden tek hukuklu bir sisteme geçiş için birçok çaba sarf etmiştir. Konsolosluk mahkemelerinin ve cemaat mahkemelerinin kısa bir süre de olsa kapatıldığı son dönemlerde hukuki birlik olmasa da yargı teşkilatındaki birlik sağlanmıştır. Lozan'a gönderilen temsilci heyeti bu hukuki birikimlerle beraber görüşmelerde yer almıştır.

2. Lozan'da Gayrimüslim Azınlıkların Medeni Hakları

Konferansta Türk tarafının Azınlık haklarıyla alakalı iki temel prensibi vardı. Bunlar; Mütakabiliyet ve Azınlıkları koruma bahanesiyle Batılı Devletlerin Türkiye'nin içişlerine müdahalesini önlemek. Bu bağlamda Türk heyeti tarafından, Adli Kapütasyonların kabul edilemeyeceği, Azınlıklarla ilgili son zamanlarda Avrupa'da

³³⁵ A.g.e., s.277.

³³⁶ M. Akif Aydın, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", s.316.

³³⁷ Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi", s.225.

³³⁸ A.g.e., s.211.

³³⁹ M. Akif Aydın, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", s.317.

yapılmış antlaşmaların ve komşu ülkelerin Müslümanlara sağladığı hakların esas alınacağı belirtilmiştir. Kısacası mütekabiliyet esası kabul edilmiştir.³⁴⁰

Aslında Adlî Kapitülasyonlar da 1914 yılında İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgaı Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatnameyle zaten dönemin hükümeti tarafından kaldırılmış, oluşan boşluğu kapatmak için de 1915 senesinde Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-u Muvakkat adında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Ancak adlî kapitülasyonların kaldırılması muhatap ülkelerde yoğun tepkilere sebep olmuş ve konu Mondros Mütarekesiyle tekrar gündeme gelmiştir.³⁴¹

Lozan'da ilk olarak resmi görüşmeler öncesinde, Amerikan temsilcisi Child, kapitülasyonların akıbetinden bahsederken azınlıkların medeni haklarına da değinmiştir. 26 Kasım 1922 tarihinde İsmet Paşa'yla ikili bir görüşme gerçekleştiren Child, Türkiye'deki yasaların dini hükümler içerdiğini dile getirmiştir.³⁴² Benzer bir görüşmeyi ertesi gün gerçekleştiren diğer Amerikan temsilci Joseph Grew ise İsmet Paşa ile olan konuşmasını günlüğüne şu şekilde kaydetmektedir³⁴³:

“Bugün İsmet Paşa ile görüştüm. Kendisi diplomattan çok askerce konuşan ve yine öyle düşünen bir adam. Türkiye'nin iç işlerine müdahale ettirmek ve bağımsızlığına toz kondurmamak konusunda mümkün olduğu kadar azimkar davranması ve sonuna kadar dayanması için Ankara'dan talimat aldığını kesinlikle, ısrarla belirtti. Bu nedenle kapitülasyonlar konusunun büyük güçlükler doğuracağını ümit ettiğini söyleyerek, vatanındaki çok kuvvetli milli duygulara bağlı olan Türk kurulunun anlayışla karşılanmasını rica etti. ‘Türkiye, kanunları ve hukuk sisteminde yabancıların haklarını tehlikeye düşürecek hiçbir şey yapmayacaktır’ dedi, fakat biz de kendisine uygulama ve yönetimin, kanun kadar önemli bir unsur olduğunu hatırlattık. Bu konuşmamızın bir sonucu olarak İsmet Paşa, öyle ümit ediyoruz ki, Türkiye'deki dini ve kültürel kurumlarımızın korunacağına ilişkin güvence verecek.”

Amerikan temsilcileri ile gerçekleşen bu görüşmelerin ardından İsmet Paşa, İngiliz müsteşarı ile de bir görüşme gerçekleştirmiştir. Musul başta olmak üzere

³⁴⁰ Bilal Şimşir, “Lozan’a Göre Azınlıklar”, 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.185.

³⁴¹ Nevin Ünal Özkorkut, “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti’nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, s.92-93.

³⁴² Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.196.

³⁴³ Rıza Nur; Joseph Grew, *a.g.e.*, s.318-319.

toprak ve askeri işlerle ilgili gerçekleşen bu görüşmede adli imtiyazlardan da konuşulmuştur. Aşağıda bu görüşmesini Ankara'ya bildiren İsmet Paşa'nın ilgili telgrafı yer almaktadır³⁴⁴:

*“İngiliz Müsteşarı Tyrrell ile gizli ve özel müzakerelere devam ettim. Musul’u iade etmemek niyetleri kesindir. Petrole bizi iştirak ettirecekler ve iktisadi yardım yapacaklar. Diğer sorunları ana çizgileriyle şöyle gösteriyor: Trakya sınırında askeri durumları devam ettiği müddetçe sınırlı bir askeri kuvvet, İstanbul, Boğazlar ve Gelibolu’da işgal kuvveti olmayacak; bunları tarafımızdan askersiz duruma getirilecek. Genel olarak ordu ve donanma için başka şartlar yoktur. **Yalnız Hristiyanların kamu yükümlülükleri hakkında fikrimi sordu. (Bu yükümlülüklerin) tabii olduğunu söyledim. Rum azınlığı mübadele edilecek. Diğer azınlıklar için Romanya ve diğer ülkelerin kabul ettikleri azınlık maddeleri. Kapitülasyonların mali şartlarında engel yok, Adli şartlarda da Medeni Kanunda (Code Civile’de) değişiklik yapılacaktır. Bütün bu işlerin yapılabilmesi için Tezelden Milletler Cemiyeti’ne katılmamızı olmazsa olmaz güvence sayacaklardır (teminat-ı mübreme addedecekler). Bu maddeleri ve ayrıntılarını öyle kâğıt üzerinde görünce bunların sıhhat ve özelliğinin anlaşılacağını söyledim. Bana Milletler Cemiyeti’nin yararlarından bahsetti ve tüzüklerini, hükümlerini incelettirmemi söyledi. İvedi bir düşünce olmak üzere manda rejimleri için çekince kayıtları koymak zorunda olduğumu söyledim. Engel değildir dedi. Bu telgrafımın alındığını ve anlaşıldığını bildirmenizi rica ederim.”***

İsmet Paşa'nın yukarıda paylaşılan telgrafından da anlaşılacağı üzere henüz konferans gündemine gelmeyen gayrimüslimlerin haklarıyla ilgili, Batılı devletler Milletler Cemiyeti güvencesini istemektedirler. Hem Amerikan temsilcisinin hem de İngiliz müsteşarının ifadelerinde kanunların yapılması konusunda değil ancak uygulanması konusunda bir güvensizlik söz konusudur.

2 Aralık 1922 tarihinde ikinci komisyonun alt komisyonda gerçekleşen oturumda oturum başkanı Marki Garroni, kapitülasyonların eski işlevini yitirdiğini ve egemenlik hakları ile bağdaşmayacağını dile getirmiştir. Ancak Türkiye'nin gelişmesi için kapitülasyonların iyileştirilerek farklı bir formda tekrar uygulanmasının önemli olduğunu vurgulayan Garroni, Türkiye'nin herkese güven verecek adli düzenlemeleri sağlaması gerektiğini de sözlerine eklemiştir.³⁴⁵ Garroni'nin bu sözlerini teyit etmek için ülkesindeki süreçten bahseden Japon temsilci Baron Hayashi, Türkiye'yi gayet iyi

³⁴⁴ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s.199-200.

³⁴⁵ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Cilt 2), s.1-2.

anladığını çünkü aynı süreçleri ülkesinin de yaşadığını ancak batı kökenli ve batının gözetimi olmaksızın yargı sisteminin düzeltilemeyeceğini dile getirmiştir.³⁴⁶ Müttefik Devletlerin yapmış oldukları konuşmalar genel olarak kapitülasyonların egemenlik anlayışına tezat oluşturduğu ancak Türkiye'nin yargı sisteminin yetersiz olduğundan 'Batılı' ülkelerin gözetiminde bir yargı düzenlemesi yapması gerektiği şeklinde sürmüştür. Yapılan bu konuşmalara İsmet Paşa'nın cevabı, kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ndeki tarihi sürecinden başlayarak adli konularla aşağıdaki gibi devam etmiştir³⁴⁷:

"Görülüyor ki, İngiltere'nin, Fransa'nın ve İtalya'nın Temsilcileri, daha 66 yıl önce bile, böylesine yücelikte bir Kongre'de, çağdaş hukuk kavramlarıyla bağdaşmazlığı ve Devletin egemenliğine aykırılığı yüzünden, Kapitülasyonların kaldırılması gereğini kabul etmekteydiler.

Paris Andlaşmasının yapıldığı tarihten bu yana geçen süre içinde, Türkiye, daha önceden başlamış bulunduğu, adalet örgütünün geliştirilmesi çabalarını canla başla sürdürmüştür.

Ticaret kanunu, ceza kanunu, ceza yargılama usulü ve hukuk yargılama usulü kanunlarıyla, barış mahkemelerine [sulh mahkemelerine, tribunaux de paix] ilişkin kanunlar ve yönetimle ilgili bütün kanunlar ve yönetmelikler, Avrupa ülkelerinde yürürlükte olan kanunlar ve kurallar örnek tutularak hazırlanmıştır.

Özellikle bu son zamanlarda, yurttaşlar hukuku [medeni hukuk] alanında pek önemli bir reform gerçekleştirilmesi sağlanabilmiştir; bu reformla, hukuk kurumlarımız tümüyle laikleştirilmiştir; sözleşmelerde tarafların iradesi egemen olarak tanınmış ve iradenin özerkliğine (autonomie de la volonté) Avrupa'da kabul edilen değere eş bir değer verilmiştir; öte yandan, kanunlar hazırlanır ve yayınlanırken, aynı zamanda, İstanbul'da, programı Avrupa'daki benzerlerinin hemen hemen tıpkısı olan bir Hukuk Fakültesi kurulmuştur. Bu kurum, kırk yıldır, istenilen bütün nitelikleri kendilerinden toplamış, seçkin yargıçlar ve avukatlar yetiştirmektedir; şimdi adaletin dağıtımı gibi önemli bir görev, bunlara emanet edilmiştir."

İsmet Paşa'nın, yapmış olduğu bu konuşma, Türkiye'nin adli yönden yetersiz olduğu yönündeki ithamlara oldukça iyi bir cevap teşkil etmektedir. Ayrıca İsmet Paşa'nın konuşmasında geçen laik kanunların iktibas ve son gerçekleşen

³⁴⁶ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Cilt 2), s.5.

³⁴⁷ a.g.e.,s.6-8.

reformlar bir önceki başlıkta kısaca üzerinde durduğumuz hukuki düzenlemeleri ifade etmektedir.

Temel amacı ticari imtiyazların devam etmesi olan kapitülasyonlarla ilgili bu oturum, adli kapitülasyonları da içermesi ve bir önceki başlıkta da bahsedildiği üzere kapitülasyonların kötü kullanılması sonucu sorun oluşturmaya başlayan ve Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin de yargılanabildiği konsolosluk mahkemeleri içermesi açısından burda ele alınmıştır. Gayrimüslim azınlıkların medeni haklarıyla doğrudan ilgili olan görüşmeler 12 Aralık 1922 tarihinde Lord Curzon'un başkanlığındaki birinci komisyonda gerçekleşmiştir. Lord Curzon, bu oturumda amaçlarının Berlin Anlaşması'ndan bu yana Hristiyan azınlıkların haklarını korumak olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁸ Böyle başlayan azınlıklarla ilgili görüşmeler alt komisyonlarda devam etmiştir. Bahsedilen alt komisyon görüşmelerinden biri olan 18 Aralık 1922 tarihli görüşmede, Müttefik Devletler, Türk tarafına bir proje sunmuşlardır.³⁴⁹ Bu proje üzerine söz alan, Türk temsilci Rıza Nur³⁵⁰:

“Öte yandan, Türkiye büyük bir iş yapmış, Halifelikle Devletin ayrılığını ilan etmiş ve ülkesindeki teokratik monarşiye son vermiştir; böyle davranmakla, Türkiye, kelimenin tam anlamıyla çağdaş ve laik bir Devlet olmuş ve bunun sonucu olarak da, dinle Devleti birbirinden kesin olarak ayırmıştır.

Örneğin, azınlıklar yasası ve bu yasaya bağlı milyonlarca Katolik'e rağmen, azınlıklar yasasını güvencesi altına almış bulunan Milletler Cemiyeti, ne Papa'yı, ne de din adamları mahkemelerini tanımaktadır; Milletler Cemiyeti, bu mahkemelerden çıkan kararların yürütülmesine karışmaz; yalnız, üyelerinin ve din kurumlarının, hangi dinden olursa olsunlar inanç özgürlüğünü sağlar; böyle olunca, Konferans, Türkiye ile ilgili olarak da, bu özgürlüklerin elde edilmesiyle yetinmelidir. Dünya işlerinin görülmesine karışmaya ve kural-dışı hakların tanınmasına ilişkin herhangi bir konu, Batı Devletinde uygulanan azınlıklar yasasının hem özüne hem de sözüne aykırı düşer.

Bundan başka, Devletin karışmasını ve korumasını istemek, demokratik yeni Türk Hükümetinin kabul ettiği laiklik ilkesine de aykırı olacaktır. Fransız Hükümetinin din konularına karışmaması, ya da öteki Hükümetlerin dinsel nitelikteki eylemlere karışmamaları gibi, Türk Hükümeti de bu konulara karışma durumunda değildir.

³⁴⁸ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, 151.

³⁴⁹ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (Takım 1 Cilt 1 Kitap 2)*, s.160.

³⁵⁰ a.g.e.,s.161-162.

Böyle olunca, Museviler ve Hristiyanlar, Batılı öteki ülkelerde olduğu gibi, özgürdürler ve laik Türk Hükümeti, öteki Hükümetler gibi, din azınlıkları üyelerinin, dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine karışamaz.

Aile hukukuna gelince, Türkiye, bundan birkaç yıl önce, Türkiye’de yaşayan, Müslüman, Hristiyan ya da başka toplulukların bütün din yasalarından esinlenen kanunlar yayınlamıştır; bütün Türk uyruklarına uygulanacak kanunlar, bunlardır; kaldı ki, bu da, çağdaş ilkelere uygundur. Museviler ve Hristiyanlar, yurttaşlar hukukuna göre yapılacak evlenmelerini ve boşanmalarını, isterlerse, kendi din makamlarına onaylatabileceklerdir; fakat bu, hiç bir bakımdan, Devleti ilgilendiren bir konu değildir; nasıl ki, Batı, dünyasının her yanında, özellikle Fransa’da, İngiltere’de, İtalya’da, İsviçre’de, vb. böyle olmaktadır.”

Görüldüğü üzere Rıza Nur; Milletler Cemiyeti’nin dini mahkemeleri tanımadığı gibi cemaat mahkemelerini tanımayacağını, gayrimüslimlerin vatandaş olarak herhangi bir imtiyazdan yararlanmadan eşit bir şekilde yaşayabileceğini ve mevcut yasaların tüm dinlere uygulanabileceğini dile getirmiştir. Aslında bu konuşma, Osmanlı’daki en yoğun nüfusa sahip gayrimüslim azınlığı olan Rumların temsilcisi durumunda olan Yunan temsilci Veniselos’a cevap niteliğindedir. Çünkü Veniselos, Türkiye’nin teokratik bir devlet olduğunu ve İslam hukukuna göre yönetildiğini, özellikle aile hukukuna ait konuların dini muhtevaya sahip olduğunu dile getirmektedir. Bundan dolayı Hristiyanlık için ruhani bir boyutu olan başta evlilik gibi konuların İslam temelli kanunlarla idare edilmesinin uygun olmadığını beyan edip, gayrimüslim azınlıklar için ayrı bir kanun tesis edilmesini istemiştir. Kısacası Osmanlı’da mevcut olan çok hukukluluğun muhafazasını istemektedir.³⁵¹

Özetle mütekabiliyet ve eşit yurttaşlık gibi prensipler doğrultusunda Türk tarafı tek hukuk sisteminin savunuculuğunu yapmakta ve tüm vatandaşlar için uygulanabilecek bir medeni hukukun tesis edileceğini dile getirmektedir. Ancak Müttefik Devletler, başta Yunanistan ve İngiltere olmak üzere, bunun mümkün olmayacağını evlenme ve boşanma gibi hususların dini olduğunu, hem Hristiyanlar

³⁵¹ Taha Akyol, *Bilinmeyen Lozan*, s.155.

için hem de Müslümanlar için ortak bir hukuk sisteminin uygulanamayacağını dile getirmektedir.³⁵²

Taraflar arasında adli kapitülasyonlarla ilgili müzakereler bir kısır döngü şeklinde devam ederken, belli bir noktada kopma derecesine varmıştır: Müttefik Devletler, azınlıklarla ilgili Türk tarafından Milletler Cemiyeti'nin kontrolünü kabul etmesini istiyorlar. Kendilerinden örnek vererek, milyonlarca azınlıklığın topraklarında olmasına rağmen Milletler Cemiyeti'nin kontrolünden korkmadıklarını çünkü ellerinin temiz olduğunu dile getirmektedirler. Daha da ileri giderek, Türk tarafının Milletler Cemiyeti kontrolünü kabul etmemesi durumunda, konferansın kesintiye uğrayacağını ve azınlıklar meselesiyle yakından ilgili olan dünyanın, bu olaydan dolayı Türk tarafını sorumlu tutacağını söylemektedir.³⁵³

Konferansın Türkiye'deki adalet rejimi konusunda çıkmaza girmesi üzerine batılı devletler, Türk tarafını bir oldubittiye getirmek için bir proje sunarak bunun kabul edilmesi istemiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa: *Bizim yasalarımızın kaynağı fıkıh olmakla beraber, özü, sanıldığı gibi yalnız dini değildir. Zaten her memleketteki kanunların asıl kaynaklarını ararsak, mutlaka mezhepten gayrı bir esasa tesadüf etmeyiz. Hatta örf ve âdete dayanan ve kanun şeklinde olmayanlar bile vardır ve hükümlerine göre hareket edilir,*³⁵⁴ diyerek konferansın başından beri ileri sürülen itirazlara tekrar yanıt vererek, sundukları yeni proje ile ilgili de fikirlerini dile getirmiştir. İsmet Paşa, teklif edilen yabancı hâkimlerin mahkemelerimizde görev almasıyla ilgili, bu isteğin eski kapitülasyonlardan daha da ağır olduğunu, yabancı bir hâkimin millet adına adalet dağıtmasının egemenlik haklarıyla taban tabana tezat bir durum oluşturduğunu dile getirmiştir.³⁵⁵

Rıza Nur, Lozan Hatıraları'nda bu konudan bahsederken bir orta yol bulduğunu ve bunu İtalyan temsilci Montagna'yla görüştüğünü dile getirerek olayı şu şekilde aktarmaktadır³⁵⁶:

³⁵² Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları – Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/azinlik-imtiyazlari-kapitulasyonlardan-tek-hukuk-sistemine-gecis> , (23.07.2014).

³⁵³ Ali Naci Karacan, *Lozan*, s.158-159.

³⁵⁴ *A.g.e.*, s.185-186.

³⁵⁵ *A.g.e.*, s.186.

³⁵⁶ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s.195-196.

*“Montagna’ya gittim. Dedim: ‘Biz seninle çok mühim ve müşkil işleri hallettik. Sen çok dirayetli bir diplomatsın. Şunu da gel birlikte halledelim.’ Keyiflendi, ‘Peki’ dedi. Bizim projeyi sundum. Dedi: ‘çok değişmiş, olmaz.’ Uzun münakaşa ve iknalar... Sonunda kabul etti. Ancak bir satır ilave etmek istedi. **Bu da mahkemelerimizde Avrupalı hâkim bulunması.** Bunda ısrar ediyor. Dedim: ‘Bu bizim memurumuz olarak müşavir bulunsun. Mahkemeye girebilsin. Fakat hükme karışmasın. Bu da ancak beş sene için olsun.’ Nihayet bunu da kabul etti. Bu büyük bir kârdı. Frenk hâkim işine gedik açılmıştı. Dedim ki: ‘Bunu ben kabul ediyorum. Ama hükümet kabul etmez. Bir defa müşavirler ile konuşayım. Hükümete yazalım. Bu sebeple bir suitefehhüme mahal olmamak üzere bunda reserve yapıyorum.’ Kabul etti. Yine dedim ki: ‘İşte bu proje senin eserin oldu, demektir. Bununla sulha büyük hizmet edeceksin.’”*

Rıza Nur’un aktardığı ve Montagna formülü olarak anılan bu proje çok az bir değişiklikle barış anlaşmasında da yer almıştır. Daha sonra barış anlaşmasının ilgili maddeleri verilirken buna da değinilecektir. Adli kapitülasyonların yanında, Osmanlı gayrimüslim azınlıkların hukuki durumu da konferansın en çetin geçen konularını oluşturmaktadır. Adli kapitülasyonlarla, Türkiye’deki adalet rejimi üzerinden yapılan tartışmalar, yukarıda de belirtildiği üzere gayrimüslimlerin ruhani boyutu olan evlilik ve boşanma gibi kendilerine has konularla da doğrudan ilgilidir. Çünkü kapitülasyonlar konusu görüşülürken, Müttefiklerin temel tezi Türkiye’deki adalet rejiminin İslam kökenli olduğu yönündeydi ve onlara göre böyle olması durumunda gayrimüslim azınlıklara da dini imtiyazlar sağlanmalıdır. Özellikle de biraz önce bahsetmiş olduğumuz ve ahval-i şahsiyeyi ilgilendiren konularda gayrimüslimlere hukuki muhtariyet verilmeliydi. Kısacası 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi öncesi mevcut olan cemaat mahkemelerinin mevcudiyeti teyit edilmeliydi.³⁵⁷ Türk tarafının bu konuda yapmış olduğu itirazlar, tavizler ve laik bir karaktere sahip yeni bir Medeni Kanunu’n tesis edileceği yönündeki beyanları, Batılı devletlerce ikna edici bulunmamış ve bu konuda gayrimüslimleri ilgilendiren açık hükümler anlaşma metninde yer almıştır.³⁵⁸ Bu durum ise Eryılmaz tarafından, büyük ölçüde Müttefik devletlerin istekleri doğrultusunda çözümlenen gayrimüslimlerin hukuki durumu³⁵⁹; Osmanlı Devleti’nde sahip olunan imtiyazların önemli bir bölümünün devam etmesi

³⁵⁷ Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, s.304.

³⁵⁸ A.g.e.,s.308.

³⁵⁹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s.210.

ve verilen imtiyazların bireylere değil topluluğa verilmesi dolayısıyla, Osmanlı Devleti'ndeki millet sisteminin devam etmesi şeklinde yorumlanmıştır.³⁶⁰

Sonuç olarak Lozan Barış Antlaşması'nın; 39.maddesinde "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasi haklardan yararlanacaklardır."³⁶¹ ifadesi geçmesine rağmen, 42.maddesinde "Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statüleri konusunda, bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder."³⁶² ifadesi yer almıştır. Bunun dışında ise 'Adaletin Yönetimine İlişkin Açıklama' metninde ise; "Türkiye Hükümeti, 1914-1918 Savaşına katılmamış olan ülkeler uyruğu hukukçulardan oluşmak üzere, Lahey Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'na düzenlenecek çizelge içinden seçeceği Avrupalı Hukuk Danışmanlarını, 5 yıldan az olmamak üzere, gerekli göreceği bir süre için, Türkiye memuru olarak ve gecikmeksizin hizmetine almak niyetindedir." ifadesi yer almaktadır.³⁶³

F. LOZAN ANTLAŞMASINA GÖRE GAYRİMÜSLİM AZINLIK VAKIFLARI VE EĞİTİM - ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Lozan Konferansı'nın, en hararetli oturumlarının gayrimüslim azınlıklarla ilgili görüşmeler olduğunu daha önceden belirtmiştik. Gayrimüslim azınlıklarla ilgili en önemli konuların başında ise, cemaatlerinin çeşitli sosyal ve eğitsel amaçları için kurmuş oldukları vakıflar ve iktisadi olarak vakıflardan beslenen eğitim kurumlarıdır. Bunun yanında iktisadi olarak cemaatten veya cemaat vakıflarından beslenmeyen ancak gayrimüslimlerin yoğun olarak eğitim aldıkları yabancı okullar da bu özellikleri dolayısıyla konumuz dâhilinde değerlendirilmiştir. Özetlemek gerekirse bu başlıkta gayrimüslim vakıfları, eğitim kurumları ve yabancı okullar hem Lozan Antlaşması öncesi mevcut olan durum hem de Lozan Antlaşması'yla oluşan yeni durum ele alınmıştır.

³⁶⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.212.

³⁶¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920-1945)*, s.103.

³⁶² *A.g.e.*, s.104.

³⁶³ *A.g.e.*, s.202.

1. Osmanlı’da Gayrimüslim Azınlık Vakıfları ve Eğitim Kurumlarının Faaliyetleri

Bizans döneminde kiliseler kendine vakfedilen toprakları işleyerek elde ettiği gelirleri, kurmuş olduğu vakıflar aracılığı ile hem kilise ihtiyaçları için hem de ihtiyaç sahiplerinin giderleri karşılamak için kullanmaktaydı. Bizans’tan sonra bu toprakları egemenliği altına alan Selçuklu ve Osmanlı Devletleri de daha önceki uygulamanın devam etmesini sağlamışlardır. Devam eden vakıfların işleyişi teokratik devletler olmaları münasebetiyle İslam Hukuku çerçevesinde gerçekleşmiştir. Hatta denebilir ki Müslüman vakıfları ile gayrimüslim vakıfları hemen hemen aynı uygulamaya tabi tutulmuşlardır.³⁶⁴ Osmanlı Devleti’nde büyük bir öneme sahip olan vakıflar, İslam Hukuku açısından “insanlara fayda sağlamak için, bir malı Allah’ın mülkü sayarak onun daimi bir şekilde satılmasını ve satın alınmasını engellemek ve vakfeden kimsenin arzu ettiği cihete veya hizmete tahsis etmek”³⁶⁵ olarak tanımlanmaktadır. İslam hukuku açısından bu şekilde tanımlanan vakıf herhangi bir ayırım gözetmeksizin mevcut tüm insanların iyiliğini amaçlayan bir sistemler bütünü olarak tanımlanabilir. Vakıf müessesinde, hem vakfeden yardım etmiş olmamın hazzını hem de yardım edilen müşkülâtının giderilmesinin hazzını yaşayarak iki tarafın da yararı sağlanmış olmaktadır.³⁶⁶

Osmanlı vakıf sisteminin oluşmasında; İslam, Roma ve Selçuklu miraslarının önemli bir yeri vardır. Bu vakıf sisteminde, gayrimüslimler kendilerine ait malları belli bir amaç için inançları doğrultusunda kilise, havra ve manastır gibi kurumların giderleri için tahsis edebilmekte ancak vakfettikleri bu malları bir tüzel kişiliğe kaydettirememektedirler. Bundan dolayı bağış yapan kişi veya kişilerin varislerinin mahkemeye başvurması durumunda vakıf kapatılıp malları varislere iade edilirdi.³⁶⁷ Gayrimüslimler de böylesi bir durumun önüne geçebilmek için cemaate vakfedilen taşınmazları “muvazaa” adı verilen bir yöntemle tescil ettirmişlerdir. Muvazaa

³⁶⁴ Mustafa Alkan, “Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İç Analizi)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, Yaz 2009, s.96.

³⁶⁵ *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukukunda Vakıf Sistemi Ve Gayrimüslimler*, Hrant Dink Vakfı, <http://www.istanbulermenivakiflari.org/tr/azinlik-vakiflari/hukuki-ve-tarihsel-surec/6#imparaotr>, (14.04.2015)

³⁶⁶ Ensar Çetin, “Türkiye’de Anadilde Eğitim Tartışması Bağlamında Okulsuzlaşma (Okulsuz Toplum) Teorisi ve Osmanlı Eğitim Modeli”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt:7, Sayı:14, Temmuz-Aralık, s.380.

³⁶⁷ Mustafa Alkan, “Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İç Analizi)”, s.97.

yöntemi iki şekilde olabilmektedir. Bunlardan birincisi cemaat içerisindeki güvenilir birisi adına (bunlar kilise görevlileri, din adamları ve yöneticiler vs.) tescilin yapılması, ikincisi ise hayatta olmayan ve varisleri bulunmayan kişilerin adına tescilin yapılmasıdır. İkinci yöntemde genellikle bu hayır işi hangi aziz veya azize adına yapılıyorsa o yaşıyormuş gibi onun adına yapılmaktadır. Örneğin “Meryem binti Hovagim” veya “Asadur veledi Gabriel” gibi. Kilise, havra, okul, manastır ve hastane gibi kurumların giderleri için kurulan bu gayrimüslim vakıfları hem yukarıda anlatılan tescil yöntemleri hem de Padişah’ın beratları ile kurulması dolayısıyla, Müslüman vakıflarından ayrılmaktadır.³⁶⁸

Osmanlı Devleti’nde, Evkaf Nezareti kurulmadan önce kurulan vakıflar ya mütevellî heyetlerince ya da eskiden beri uygulanan yöntemlerle yönetilmekteydi. Evkaf Nezareti gibi bir kurumun olmayışından dolayı da gayrimüslimler tarafından kurulan vakıfların sayısına ulaşamamaktadır. Ancak şunu da hemen belirtmekte fayda vardır; Gayrimüslimlerin yaşadığı her yerde az sayıda da olsa gayrimüslim vakıflarının varlığından söz edilebilir. Nezaretin kurulmasından sonra ise merkezîyetçiliğin bir sonucu olarak vakıfların kayıtları tutulmaya ve vakıflar denetlenmeye başlanmıştır.³⁶⁹

Osmanlı Devleti içerisinde gayrimüslimlerin vakıflarla ilgili bu haklarını ele aldıktan sonra, vakıf hizmetinin bir ürünü olan³⁷⁰ gayrimüslim tebaanın eğitsel faaliyetlerinden de bahsedebiliriz. Osmanlı Devleti klasik ve sınırlı devlet anlayışıyla yönetim, maliye ve askerlik konularını devletin görevi olarak görmekteyken, diğer tüm faaliyetleri tebaanın bir vazifesi addetmiş ve bu konuda onları serbest bırakmıştır. Osmanlı tebaası da devlet hizmeti dışında kalan bu tür mal ve hizmetlerin temini için gerek kâr amacı güden gerekse kâr amacı gütmeyen kuruluşlar kurmuşlardır.³⁷¹ Alkan, bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*Cemaat*

³⁶⁸ *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukukunda Vakıf Sistemi Ve Gayrimüslimler*, Hrant Dink Vakfı, <http://www.istanbulermenivakiflari.org/tr/azinlik-vakiflari/hukuki-ve-tarihsel-surec/6#imparaotr>, (14.04.2015)

³⁶⁹ Mustafa Alkan, “Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İç Analizi)”, s.98-99.

³⁷⁰ Ensar Çetin, “Türkiye’de Anadilde Eğitim Tartışması Bağlamında Okulsuzlaşma (Okulsuz Toplum) Teorisi ve Osmanlı Eğitim Modeli”, s.380.

³⁷¹ Necmettin Tozlu, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s.1.

fukarasının ihtiyaçlarının karşılanması, yaşlıların bakılması, yetimlerinin barındırılıp, yetiştirilmesi, hastaların tedavi edilmesi, ölenlerin defnedilmesi ve mezarlıkların imar edilmesi, Hristiyan veya Musevî halkın ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri ve kendi din adamlarını yetiştirebilmeleri, örgün eēitimlerini Türkiye okullarında sürdürebildikleri gibi, ayrıca kendilerine ait ilk, orta ve lise düzeyli okullar için vakıflar kurmuşlardır.”³⁷² Gerek kuruluş devrinde olsun gerekse İstanbul’un fethinden sonra II. Mehmet döneminde olsun, gayrimüslimlere zimmi haklarının bir sonucu olarak verilen dini ve bir takım hukuki otonominin yanında, din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak eēitim alanında da bir otonomi tanınmıştır. Böylece gayrimüslim tebaa ibadethanelerini nasıl inşa edip yönetiyorsa, bu ibadethanelerinin yanında ve ona baēlı birer eēitim kurumu kurmuşlardır. İlk eēitim, mahalli cemaatler tarafından yürütölmekteyken, bu eēitim düzeyinin yukarısındaki eēitim kurumları millet teşkilatı tarafından yürütölmekteydi. Millet içerisinde ve devlet denetimi dışında gerçekleşen bu eēitsel faaliyetler Ruhani reislerin denetim ve gözetimindeydi.³⁷³

Tanzimat’a kadar, özgürce ve resmi denetimin dışında gerçekleşen bu eēitim, tamamen dini bir yapıdaydı.³⁷⁴ Aynı zamanda vakıf temelli ve dini nitelikli olan bu eēitim kurumların millileşmesi ancak Tanzimat döneminden sonra mümkün olabilmıştır.³⁷⁵ Tanzimat’a kadar olan süreçte dini içerikli olan bu geleneksel eēitim, öērencilere Ortodoks, Ermeni Apostolik ve Yahudi inançlarını öēretmeyi amaçlamaktadır. Bunun dışında gündelik yaşamlarını idame ettirebilecekleri düzeyde de bir eēitim aldıklarını söylemek yanlış olmaz. Kısacası geleneksel cemaat okulları dindar bir cemaat üyesi yetiştirmeyi hedeflemektedir.³⁷⁶

Gayrimüslim cemaat okulları arasında hem nicelik hem de nitelik açısından en iyi durumda olan Rum cemaat okullarıdır ve Fener Rum Mektebi de bu cemaat

³⁷² Mustafa Alkan, “Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İ Analizi)”, s.103.

³⁷³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, s.166 ve Ali Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eēitim-Öēretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterlerinden Örnek Fermanlar)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Cilt:9, Sayı:09, 1998, s.143.

³⁷⁴ şerif Demir, “Tanzimat Dönemi Eēitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:31, Kış 2010, s.285.

³⁷⁵ İlhan Aksoy, “Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, s.70.

³⁷⁶ Selçuk Akşın Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl ‘Azınlık Okulları’ Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, Tarih Vakfı, İstanbul 2013, s.12.

içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Osmanlı toplumunda Feneryot olarak tanınan ve birçok önemli devlet memurluklarında bulunan seçkin bir zümrenin tamamı bu okulun mezunudur.³⁷⁷ Gayrimüslim cemaat okullarındaki eğitim dili ne Rum ne Ermeni ne de Yahudi toplumunun kullandıkları dillerdir. Bundan dolayı kültür düzeyinde ana dilde eğitim söz konusu değildir. İlk düzey cemaat okullarından mezun olanlar, ailelerinin desteği ve geliştirmek istediği özel bir yeteneği yoksa herhangi bir entelektüel düzey gerektirmeyen tarım, zanaat ve ticaret gibi gelir getirici faaliyetlerde bulunmaktadır. Eğitimini devam ettirmeyip bu tür işlerde çalışmaya başlayan gayrimüslimler usta-çırak ilişkisi etrafında kendini geliştirebilmektedir. Bunun dışında daha üst bir eğitim alabilmek için ya Patrikhane Akademisine devam edebilir ya da ailesinin gelir düzeyi yüksekse özel hocalardan ders alabilir veya İtalya, Fransa gibi ülkelere giderek eğitimini devam ettirebilirdi.³⁷⁸

Tablo: 6 1897 Yılı Verilerine Göre Cemaat Okullarının Milletlere Göre Dağılımı

Cemaat	İbtidaiye	Rüştiye	İdadiye	Toplam
Rum	3881	472	37	4390
Rum Katolik	57	1	2	60
Ermeni	553	86	14	653
Ermeni Katolik	49	20	2	71
Ermeni Protestan	185	9	4	198
Musevi	295	34	2	331
Bulgar	656	34	3	693
Ulah	51	10	2	63
Katolik	42	7	1	50
Süryani	49	5	1	55
Keldani	40	3	1	44
Mâruni	27	0	1	28
Sırp	80	5	0	85
Toplam	5965	686	70	6721

Kaynak: Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s.176.

³⁷⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.167.

³⁷⁸ Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl 'Azınlık Okulları' Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, s.13.

Tanzimat’a kadar, dini ve cemaat etrafında sınırlı sayıda gerçekleşen gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri, Tanzimat’la beraber bir kırılma yaşamıştır. Bu dönemde gayrimüslimler kendilerine tanınan yeni ve geniş haklarla birçok yeni okul açmışlardır. Bunun yanında, Tanzimat ve Islahat Ferman’larıyla geniş siyasi ve sosyal haklar kazanan gayrimüslimler, kapitülasyonların da tetikleyici etkisiyle Müslüman tebaaya nispeten daha ileri düzeyde eğitim alabilme imkânına sahip olmuşlardır.³⁷⁹ Aslında Tanzimat dönemi sadece gayrimüslim eğitim kurumları için bir kırılma noktası olmamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin eğitim anlayışında da bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Daha önceden devlet dışında tebaanın inisiyatifine bırakılan ve denetimden beri olan eğitim kurumları bu dönemde devlet denetimi altına alınmıştır.³⁸⁰ Osmanlı Devleti’nin eğitim alanındaki bu siyasası, eğitim faaliyetlerini Tanzimat dönemiyle beraber kamu hizmeti olarak görmesinin bir sonucudur. Burada dönemin temel fikriyatı olan Osmanlıcılığın Müslüman ve gayrimüslim tebaayı kapsayarak Osmanlı vatandaşı olma bilincini oluşturmaya çalıştığı söylenebilir.³⁸¹ Osmanlı modernleşmesi de diyebileceğimiz bu dönemde, devletin idari değişiminin yanında, cemaat eğitim kurumlarının da modernleşmesi ve değişimi söz konusudur. Rum ve Ermeni cemaat okullarında birbirini takip eden bu modernleşmenin, aynı hızla Yahudi cemaat okulları için de gerçekleştiğini söylemek oldukça zordur. Yahudi cemaat okullarının modernleşmeye karşı dirençlerinde, cemaat yapıları önemli düzeyde etkili olmuştur. Rumların bağlı oldukları en yüksek dini otorite olan Fener Ortodoks Patrikhanesinin ve kısmen başkentte tek temsilcileri olan Ermenilerin merkezîyetçi örgütlenmelerine karşın, Yahudiler yerel düzeyde bir haham tarafından örgütlenmekteydiler. Tüm Yahudi toplumunun tek bir dini lider etrafında toplanmamaları modernleşmenin toplum içerisinde yaygınlaşmasını engellemekteydi. 1800’lü yılların ortalarından itibaren Rum cemaat okullarının dini özelliklerinin, yavaş yavaş ortadan kalktığı ve laik eğitim sistemine doğru bir eğilim gözlemlenmektedir. Ermeni cemaat okullarının ise

³⁷⁹ Kenan Çetin, “XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Müslüman Teb’aya Yönelik Eğitim Politikası 1”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:27, 2013, s.152.

³⁸⁰ İlhan Aksoy, “Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, s.71.

³⁸¹ Şerif Demir, “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi”, s.286.

nispeten biraz daha geç bir tarihte, Amerikan misyonerlerinin bölgedeki faaliyetlerinin ardından laikleştğini söyleyebiliriz.³⁸²

19. yüzyılın başlarından itibaren Müslüman ve gayrimüslim okullarının yanına yabancı ülkelerin açmış oldukları okullar da eklenmiştir. Bu tarihlerden itibaren dünya çapında faaliyetlere başlayan özellikle Amerikan Board gibi misyonlar, Osmanlı gibi batı medeniyetinin gerisinde kalmış ülkelerde eğitim ve kültür faaliyetleri kisvesinde protestanlaştırma çalışmaları yürütmeye başlamışlardır. Amaçlarını gerçekleştirmek için de kurmuş oldukları okulları kullanmaktadırlar. Belirtilen tarihlerde keskin bir yükseliş gösteren yabancı okullarının Osmanlı topraklarındaki kuruluşları daha da gerilere gitmektedir. Ancak misyon değiştirmeleri ve sayılarındaki dramatik artış bu dönemden itibaren ortaya çıkmıştır. Yabancı okulların ilk ortaya çıkışları kapitülasyonlara kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti'ne ticaret, diploması vb. çalışmaları için gelen yabancı uyruklu kişilerin - kapitülasyonların sağlamış olduğu dini, ticari ve eğitsel imtiyazlarının bir sonucu olarak - çocuklarının eğitimi için açılan okullar, yukarda belirtildiği gibi önceleri sadece eğitsel faaliyetlerle ilgilenirken, ilerleyen tarihler farklı siyasi amaçlar da üstlenmişlerdir.³⁸³ Batı emperyalizminin bir ürünü olan bu okullar ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa'ya sağlamış olduğu kapitülasyonların verdiği imtiyaz sayesinde 16. yüzyılında Cizvitler tarafından kurulmuştur. Cizvitlerin ardından Kapuçinler tarafında da yabancı okulların açıldığı bilinmektedir. Önceleri Müslümanlar üzerinde faaliyetlerini yürüten okullar, hem toplumsal hem de siyasi dirençler dolayısıyla hedefini Hristiyan tebaa üzerine yoğunlaştırmıştır. Hem millet sisteminin hem de kapitülasyonların sağladığı kolaylıklarla uzun bir süre ruhsatsız olarak çalışmalarını yürüten yabancı okullar, Hristiyan tebaa üzerinde de ulusal bilinci oluşmamış veya geç oluşmuş milletler olan Arap ve Ermeniler üzerinde başarılı olabilmışlerdir. Ulusal bilinçleri oluşmuş ve bağımsızlık yolunda ilerleyen balkan bölgeleri üzerinde ise başarılı olamamışlardır.³⁸⁴ Mevcut veriler incelendiğinde de bu

³⁸² Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl 'Azınlık Okulları' Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, s.13-15.

³⁸³ Kenan Çetin, "XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Müslüman Teb'aya Yönelik Eğitim Politikası 1", s.153-155.

³⁸⁴ Şerif Demir, "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi", s.271.

bilgi doğrulanmaktadır. Osmanlı topraklarındaki azınlık ve yabancı okulların sayılarına baktığımızda, gayrimüslim tebaanın yoğunlaştığı ve Batı Anadolu'dan Ortadoğu'yu kapsayan bir alan üzerinde yoğunlaştıklarını görmekteyiz.³⁸⁵

Tablo: 7 1897 Yılı Verilerine Göre Yabancı Okul Sayıları

Ülkeler	İbtidaiye	Rüştiye	İdadiye	Toplam
Fransa	59	40	28	127
İngiltere	46	10	4	60
İtalya	15	5	2	22
Almanya	16	3	3	22
Amerika	97	10	24	131
Toplam	233	68	61	362

Kaynak: Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s.178.

Yabancı okulların yürüttükleri bu çalışmalar dolayısıyla, gayrimüslimler okullarının da bir dönüşüm geçirerek laikleştiklerini söyleyebiliriz. Cemaat okullarının ve gayrimüslimlerin eğitsel faaliyetleri üzerinde laikleşme eğilimleri sadece yabancı okulların etkisiyle olmamıştır. Islahat Fermanı'yla tüm Osmanlı tebaasının dil, din ve ırk gözetmeksizin, Osmanlı vatandaşı olarak görülmesi de gayrimüslimlerin eğitim alanındaki dönüşümünün bir nedenidir. Fermanın getirdiği yeni anlayışla millet sistemi de yeniden düzenlenerek ruhani boyutun yanında dünyevi bir boyut da eklenmiştir. Böylece cemaat üzerindeki ruhani tekel kırılarak, siviller de cemaat üzerinde söz sahibi olmuştur. Bu düzenlemelerin öncesinde ve yine Fermanın etkisiyle de geleneksel eğitim kurumlarının dışında kültürel ve eğitsel faaliyetlerin oluştuğunu görmek mümkündür. Gerçekleşen gelişmeler, daha önceden eğitim dili olarak kullanılan ibadet dili yerine milli dillerin geçmesine sebep olmuştur. Daha önceden de aktarıldığı gibi, Yahudi toplumu, kültürel dinamikleri dolayısıyla cemaat içerisinde hem bu dönüşümü çok geç yaşamış hem de cemaat dışında gerçekleşen eğitsel faaliyetlere uzak kalmıştır. Rum ve Ermeni milletlerinin

³⁸⁵ Kenan Çetin, "XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Müslüman Teba'aya Yönelik Eğitim Politikası 2", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:28, 2014, s.191.

yaşadığı bu dönüşümü yaşamaları ancak Fransa kökenli Alliance Israélite Universelle, örgütünün okullarıyla mümkün olabilmıştır.³⁸⁶

Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni anlayışın bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı okullar da gayrimüslimlere kapasını açmıştır. İlk olarak gayrimüslimlerin alındığı okul Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye olmuştur. 14 Mayıs 1839 tarihinde Avusturyalı Prof. Bernard'ın önderliğinde açılan ve eğitimcilerinin bir kısmı ya Avrupalı ya da gayrimüslim olan bu okulun açılmasında, Osmanlılık felsefesinin önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Aynı okulda okumalarına rağmen Müslüman ve gayrimüslim tebaa aynı eğitsel ve sosyal alanları paylaşmamışlardır. Ancak Yahudi toplumu diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi bu okula da çocuklarını göndermek istememişlerdir. Temelde dini taassuplarından kaynaklanan bu tutumlarının önüne geçebilmek ve böylece Yahudi öğrencilerin de sayılarını artırabilmek için devlet bir takım önlemler almıştır. Yahudi öğrenciler için ayrı yemeklerin pişirilmesi, dini bayramlarında izin verilmesi gibi önlemlere rağmen öğrenci sayısında istenilen artış sağlanamamıştır.³⁸⁷ Islahat Fermanı'nın bir diğer önemli sonucu ise 1856 yılında kurulan Meclis-i Muhtelit-i Maarif'dir. Bu meclis Müslüman ve gayrimüslim okullarıyla ilgili ortak bir karar almak üzere oluşturulmuştur. Üyelerinin arasında o dönem devletçe tanınmış tüm cemaatlerin temsilcileri bulunmaktadır. Devletin eğitimden sorumlu en üst düzey kurumu olan meclis, tüm Osmanlı Devleti'ndeki okulları kapsayacak ilk düzenlemesini 1856 yılında gerçekleştirmiştir. Bu düzenlemeye göre eğitim üç kademeye ayrılmıştır. İlk kademe eğitim, tüm cemaatler için ayrı ve dini içerikli olup, ikinci ve üçüncü kademe eğitimler Müslüman ve gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin karma yapılacaktır. İkinci kademe eğitimde eğitim dili resmi dil olan Türkçe iken, üçüncü kademe eğitimde yani yükseköğretimde öğrenim dili o alandaki uzmanlık diliydi. Benzer bir düzenleme de 1861 yılında gerçekleşmiştir. Ancak her iki düzenleme de; ikinci kademe eğitimde, dilin Türkçe olması, İslami nitelikli derslerin ağırlıklı olması ve Müslüman-

³⁸⁶ Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl 'Azınlık Okulları' Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, s.15-16.

³⁸⁷ Şerif Demir, "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi", s.287-288.

gayrimüslim öğrencilerin karma olarak eğitim görmeleri nedenleri ile başarısız olmuştur.³⁸⁸

1856 ve 1861 tarihli başarısızlıkla sonuçlanan düzenlemelerin ardından 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi düzenlenmiştir. Bu nizamname Osmanlı Devleti'ndeki tüm okulları tek bir sistem altında toplayarak; mahalle mektepleri, rüştiyeler, Mekteb-i Sultanî, cemaat okulları ve yabancı okullar olarak sıralamaktadır. İlgili nizamnamenin üçüncü maddesi devlete, gayrimüslimlere de okul açma sorumluluğu getirmesi açısından oldukça önemlidir. Buna ek olarak, yine nizamnamenin altıncı maddesine göre devletin açacağı ilkokullardaki dini dersleri yerel dini reisler verecek ve Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler de kendi dillerinde gerçekleşecektir. Son olarak daha önceki düzenlemelerde olduğu gibi bu düzenlemede de ilkokul dışındaki okullarda gayrimüslim tebaa ile Müslüman tebaa karma olarak eğitim görecektir.³⁸⁹

Ulusçuluk akımının Osmanlı topraklarında etkili olmadığı ve devlet için herhangi bir sorun teşkil etmediği dönemlerde denetimden uzak olarak eğitim faaliyetlerini sürdüren gayrimüslim ve yabancı okulların, ulusçuluk akımlarının şiddetlenmesi ve Bulgaristan gibi ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında denetlenmesi gündeme gelmiştir. Yukarıda kısaca anlatıldığı üzere bu yönde atılan adımlar sonuçsuz kalmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de gayrimüslim ve yabancı okulların denetlenmesi eğitim siyasetlerinin temelini oluşturmuştur. Eryılmaz'ın deyişi ile *“Maarif nezareti, 1908 inkılabından sonra bu okulları denetlemek, programlarını düzenlemek, öğretmenlerin seçimine karışmak, Türkçeyi zorunlu hale getirmek gibi bazı teşebbüslere girişti ise de, azınlıklar mezhep imtiyazlarına, yabancılar da kapitülasyonlara dayanarak buna asla yanaşmamışlardır. Bu durum, 1914 yılına kadar devam etmiştir.”*³⁹⁰ Kapitülasyonların da tek taraflı olarak kaldırılmasıyla, bu tarihten itibaren, tüm eğitim kurumlarını kapsayacak ve belirtilen düzenlemeleri içerecek bir talimatname hazırlanmasına başlanmıştır. Talimat 1915 yılında *“Mekâatib-i Hususiye Talimatnamesi”* adıyla yayınlanmıştır. Talimatnameye

³⁸⁸ Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl 'Azınlık Okulları' Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, s.19-20.

³⁸⁹ A.g.e., s.20-21.

³⁹⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaa'nın Yönetimi*, s.182.

göre özel okullar; masraflarını yerli halkın karşıladığı, Osmanlı Devleti tarafından resmi olarak tanınan ve Osmanlı menşei kurum ve kuruluşlar tarafından açılan eğitim kurumları olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamayla beraber yabancı devlet menşei okulların hukuki dayanağı ortadan kaldırılmıştır. Talimatname aynı zamanda yabancı dilde eğitim veren kurumlarda Türkçe, Coğrafya ve Tarih gibi derslerin, Türk öğretmenler tarafından Türkçe verilmesini de zorunlu kılmaktadır. Ayrıca 1915 tarihli bu talimatname, Osmanlı Devleti'nde asırlardır denetimsiz olarak faaliyet gösteren yabancı okulları idari, siyasi, eğitsel ve sıhhi yönden denetim ve gözetim altına almış ve yabancı okulların açılış şartlarını ağırlaştırmıştır.³⁹¹

Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar ve uğraşlar sonrası elde etmiş oldukları bu denetim ve gözetim hakkı, İstanbul'un işgal edilmesiyle sona ermiştir. Cemaat ve yabancı okulların üzerindeki bu denetimin kalkmasıyla beraber, 1913 yılında mevcut olan düzene geri dönmüştür.³⁹²

2. Lozan Antlaşmasına Göre Gayrimüslim Azınlık Vakıfları ve Eğitim - Öğretim

Kurumları

9 Ocak 1922 tarihli genel oturumda 'Azınlıklar Alt-Komisyonunun' raporunu sunan M. Montagna, Türkiye'deki yerleşik azınlıkların ve etnik toplulukların korunmasıyla ilgili bir takım ilerlemeler kaydedildiğini bildirmiştir. Görüşmelerin hangi yönde ilerleyeceği, hangi konuların incelenip karara bağlanacağı yönündeki bu ilerlemeler; a. Kimlerin korumadan yararlanacağı, b. Siyasi haklar konusunda Müslüman-Gayrimüslim eşitliğinin sağlanması, c. Gayrimüslim azınlıkların din ve basın özgürlüğünün sağlanması ve kendi dillerini özgürce kullanabilmeleri, d. Vakıfların, dini tesislerin, öğretim kurumlarının ve diğer sosyal kurumların korunup, devamının sağlanması konularıdır.³⁹³

³⁹¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.183.

³⁹² Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl 'Azınlık Okulları' Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, s.35.

³⁹³ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, s.296.

M. Montagna'nın aynı komisyonda yaptığı konuşma, gayrimüslim azınlıkların eğitim-öğretim, vakıflar, hak ve hürriyetleri ile ilgili anlaşma metninin nasıl şekilleneceği hakkında detaylı bilgi vermektedir. Söz konusu konuşma:³⁹⁴

“Türk Temsilci Heyeti Müslüman-olmayan azınlıkların, Müslümanlara tanınmış aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanmalarını, Türkiye’de oturan herkesin kanun önünde, din ayrımı gözetilmeksizin, eşit olmasını, bütün Türk yurttaşları için, özel ya da ticaret ilişkilerinde olduğu gibi, din, basın konularında ve açık toplantılarında istedikleri dilleri serbestçe kullanmalarını garanti etmeği kabul etmektedir. Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyrukları mahkemeler önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından, uygun düşen kolaylıklardan yararlanacaklardır. Hayır işleri ve din kurumlarıyla sosyal kurumlar, okullar ve öteki öğretim ve eğitim kurumları bakımından, Müslüman-olmayan azınlıklar, bütün Türk yurttaşlarıyla aynı haklara sahip olacaklar, fakat Müslüman-olmayan azınlıkların önemli bir oranda oturdukları il ve ilçelerde genel öğretim konusunda kendilerine uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.”

Lozan Barış Antlaşması'nın 39, 40, 41 ve 42. maddeleri azınlıkların dil, eğitim, vakıf, din ve vicdan hürriyetlerini düzenlemektedir. Madde 39: Tüm Türk yurttaşları özel veya ticari ilişkilerinde, herhangi bir yerde istediği dili kullanabilecektir. Bunun yanında mahkemelerde resmi dilin dışında bir dille konuşan yurttaşlar, anadillerinde konuşmalarını yapabileceklerdir. Madde 40: Gayrimüslim azınlıklar masrafları kendilerine ait olmak üzere, her türlü dinî ve sosyal kurumları, okulları, eğitim-öğretim tesislerini kurma, yönetme, denetleme ve kendi dillerini özgürce kullanma hakkına sahiptir. Madde 41: Türkçenin, istenilmesi durumunda zorunlu kılınabilmesi şartıyla, gayrimüslim azınlıkların yoğun olarak yaşadıkları kent ve kasabalarda devlet, ilkokul düzeyinde kendi dillerinde eğitim verebilmeleri için gereken kolaylığı sağlayacaktır. Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bu kent ve kasabalarda kurulan ilkokullara, devlet bütçelerinden hakça pay ayrılarak, kurum yetkililerine verecektir. Madde 42: Gayrimüslim azınlıklara ait vakıf ve benzeri kurumlara, gerekli kolaylığın sağlanacağı gibi yenilerinin de açılmasına izin verilecektir.³⁹⁵

³⁹⁴ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1), s.301.

³⁹⁵ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920 – 1945)*, s.103-105.

Lozan Barış Antlaşması'nın yukarıdaki ve diğer ilgili maddeleri dinsel, dilsel ve etnik azınlıkları tanımaması, sadece gayrimüslim azınlıkları tanınması yönüyle dönemindeki diğer antlaşmalardan ayrılmaktadır. Bu yönün dışında Lozan, Milletler Cemiyeti'nin azınlık rejiminin temel karakteristiğini taşımaktadır. Negatif hakların yanında, yukarıdaki maddelerde olduğu gibi pozitif haklar da içeren antlaşma, Türkiye Cumhuriyeti'ni gayrimüslim azınlıklara karşı sorumlu tutmakta, devlete görev yüklemektedir.³⁹⁶

Maddelerde özel eğitim kurumları bahsedilirken düzeyleri belirtilmezken, kamusal eğitim veren okullar bahsedilirken ilkokul düzeyinde okullara devletin maddi destek sağlayacağı belirtilmiştir. Kısacası antlaşmanın ilgili maddelerinden, gayrimüslim azınlıklar kendi imkânlarıyla ilkokul düzeyinden yükseköğrenim düzeyine kadar tüm eğitim-öğretim kurumlarını kurma hakkına sahip olurken, devletin desteği ile sadece yoğun olarak yaşadıkları kent ve kasabalarda ilkokul düzeyinde eğitim-öğretim kurumu kurabilmektedirler.³⁹⁷

Lozan Barış Antlaşması'nda gayrimüslim azınlıkları ilgilendiren bir başka eğitsel konu ise yabancı okullardır. Yabancı okulların, gayrimüslimlerle olan bağlantısı daha önceki bölümlerde anlatılmıştı. Anlatılan bağlantılardan da anlaşılacağı üzere bu alanda yapılan düzenlemeler de, gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetlerini etkilemiştir. Lozan Antlaşması'nın öncesinde kapitülasyonların sağladığı imkânlarla kurulan yabancı okullar, kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasıyla kısa süreliğine kaldırılmış, ancak daha sonra Mütareke döneminde faaliyetlerine tekrar devam etmiştir. Antlaşmayla beraber, yabancı okulların statüleri yeniden düzenlenmiş ve Türk okullarında uygulanan yasal düzenlemelere bunlar da dâhil olmuştur. Yabancı okulların tanınması tarafların karşılıklı mektuplaşmasıyla gerçekleşmiştir. Bu mektuplaşmalar İsmet Paşa'nın Fransa'ya, İngiltere'ye ve İtalya'ya göndermiş olduğu mektupla başlamış ve onların da İsmet Paşa'ya cevaben yazdığı mektuplarla sonuçlanmıştır. Bahsi geçen yazışmalarda sadece eğitim kurumları değil, din, sağlık ve yardım kuruluşları da tanınmıştır.

³⁹⁶ Ali İhsan Aksamaz, v.d., *Anadilde Eğitim ve Azınlık Hakları*, Sorun Yayınları, İstanbul 2005, s.73.75.

³⁹⁷ S. Süleyman Terzioğlu, *Uluslararası Hukukta Azınlıklar ve Anadilde Eğitim Hakkı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007, s.209-210.

Antlaşma üç devletin 30 Ekim 1914 tarihinden önce var olan kurumlarını tanımış olmasına rağmen, bu devletlerin dışındaki devletlerin de ilgili tarihten önce açılmış olan kurumlarını da kapsamıştır.³⁹⁸

Azınlık vakıflarıyla ilgili ise yapılan uzun müzakerelerin sonucunda, daha önceden yapılan antlaşmalar göz önünde bulundurularak bir çözüme ulaşılmıştır. Mevcut olan vakıflar tanınarak, hakları korunmuş, diğer tüm vatandaşlarda olduğu gibi yasal düzenlemelerde eşit haklar tesis edilmiştir. Kısacası Türk toplumunun birer kurumu olarak kabul edilmişler ve bu alandaki faaliyetlerinde eşit muamele görmeleri kararlaştırılmıştır.³⁹⁹

³⁹⁸ <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-61/cumhuriyet-doneminde-yabanci-okullar-1923-1938>, (25.04.2015)

³⁹⁹ Mustafa Alkan, "Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkapları, Hukukî Yapısı ve İç Analizi), s.100-105.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI SONRASI AZINLIKLARA İLİŞKİN UYGULAMA VE YAŞANAN SORUNLAR

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vatandaşlık ve azınlık politikaları başta olmak üzere birçok alandaki faaliyetlerine yön vermiştir. Osmanlı'dan genç Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden mirasla Türkiye, konjonktüre uygun olarak ulus-devlet inşasına girişmiştir. Bu inşanın temelleri -nüfus mübadelesi gibi- Lozan Antlaşması'nda atılmış olmakla beraber, daha sonra uygulanan devlet ve/veya devlet destekli toplumsal hareketler ulus-devlet inşasında önemli bir yere sahiptir.⁴⁰⁰

Lozan Antlaşması'nın bir gereği olarak uygulanan nüfus mübadelesiyle, savaş ortamında ülkeyi terk eden Rum-Ortodoks ve Ermenilerin yanında geriye kalan yoğun bir Rum-Ortodoks nüfusunun göç ettirilmesiyle ve 6-7 Eylül Olaylarıyla dini homojenlik, Trakya Olaylarıyla coğrafi homojenlik, Vatandaş Türkçe Konuş kampanyasıyla kültürel homojenlik ve Varlık Vergisiyle de ekonomik homojenlik sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁰¹ Bu uygulamalar Cumhuriyet'in ilk dönem uygulamaları olmakla beraber anlayışın günümüzde de devam ettiğini söylemek mümkündür. Erken dönemde uygulanan ve/veya yaşanan olaylar daha sonraki tarihlerde gerçekleşen politikaların görünürlüğünü azaltmıştır. Tanzimat döneminden itibaren hedeflenen anayasal vatandaşlık kavramı hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyetin erken ve orta dönemlerinde hayata geçirilememiştir.⁴⁰² Buna rağmen hem Tek Parti Döneminde hem Çok Partili Dönemde gayrimüslim azınlıklara mensup kişiler milletvekili olarak TBMM'de temsil hakkı bulabilmişlerdir. Aşağıda yer alan

⁴⁰⁰ Şener Aktürk, "Persistence of the Islamic *Millet* as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood", *Middle Eastern Studies*, Cilt 45, Sayı 6, s.897.

⁴⁰¹ Nesim Şeker, "Identity Formation and The Political Power in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic", *Historia Actual On Line*, Cilt 8, s.64.

⁴⁰² Şener Aktürk, "Persistence of the Islamic *Millet* as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood", s.898.

tabloda da görüleceği üzere Tek Parti Dönemindeki azınlık milletvekilleri bağımsız iken Çok Partili Döneme geçildiğinde gayrimüslim azınlıklar siyasi partiler adına aday olup seçilmişlerdir. Bu da gayrimüslim azınlıkların sınırlı sayıda da olsa siyasi temsilde yer alabildiklerini göstermektedir.

Tablo: 8 TBMM’de Gayrimüslim Cemaatleri Temsil Eden Milletvekilleri

Ad Soyad	Cemaat	Siyasi Parti	Dönem
Berç Türker	Ermeni	Bağımsız	V-VI-VII
Nikola Taptas	Rum	Bağımsız	V-VI
Abravaya Marmaralı	Musevi	Bağımsız	V-VI
Mihal Kayaoğlu	Rum	Bağımsız	VII
İstamat Zihni Özdamar	Türk Ortodoks	Bağımsız	V-VI-VII
Avram Galanti Bodrumlu	Musevi	Bağımsız	VII
Nikola Fakaçelli	Rum	CHP	VIII
Vasil Konos	Rum	CHP	VIII
Salamon Adato	Musevi	DP	VIII-IX
Ahilya Moshos	Rum	DP	IX
Andre Vahram Bayar	Ermeni	DP	IX
Aleksandros Hacopulos	Rum	DP	X-XI
Zakar Tarver	Ermeni	DP	X-XI
Hanri Soryano	Musevi	DP	X
Yusuf Salman	Musevi	DP	XI
İzak Altabev	Musevi	DP	XI
Hristaki Yoannidis	Rum	DP	XI
Mıgırdiç Şellefyan	Ermeni	DP	XI
Erol Dilek	Musevi	Kontenjan Üye	6 Ocak-25 Ekim 1961
Hermine Agavni Kalustyan	Ermeni	Kontenjan Üye	5 Ocak-25 Ekim 1961
Kaludi Laskari	Rum	Kontenjan Üye	6 Ocak-25 Ekim 1961
Berç Şahak Turan	Ermeni	Senato Üyesi	15 Ekim-7 Haziran 1964
Cefi Jozef Kamhi	Musevi	DYP-DTP	XX
Markar Esayan	Ermeni	AK PARTİ	XXV
Selina Özuzun Doğan	Ermeni	CHP	XXV
Garo Paylan	Ermeni	HDP	XXV

Kaynak: Rifat N. Bali, “Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, s.63

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eşit yurttaşlık anlayışının sözde kaldığını, Osmanlı Devleti'nden devraldığı "millet-i hâkime" ve "millet-i mahkûme" anlayışı ile hareket ettiğini her dönemde görmek mümkündür. Özellikle Kıbrıs Olaylarında ve onun etkisi sonucu ortaya çıkan 6-7 Eylül 1955 Olaylarında, Rum-Ortodoks azınlığın Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak değil de Yunanistan vatandaşı olarak görülmesi buna en güzel örnektir.

Üçüncü ve son bölüm olan bu kısımda, yukarıda da bahsetmiş olduğum gibi, Lozan Antlaşması ile şekillenen Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim azınlıklara yönelik uygulamaları ele alınmıştır. Uygulamalar dönemsel olarak kategorilendirilmiş olup öncelikle Tek Parti Dönemi'nde gerçekleştirilen uygulamalar değerlendirilmiştir. Bu dönemde Mübadele, Trakya Olayları, Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası, Yirmi Kur'a Askerleri ve Varlık Vergisi incelenmiştir. Daha sonra, Avrupa Birliği süreciyle başlayan dönüşüme kadar olan dönem ele alınmıştır. Bu dönemde ise daha çok 6-7 Eylül 1955 ve Kıbrıs Olaylarının üzerinde durulmuştur. Son olarak ise Avrupa Birliği ile ilişkilerin doruk noktasına ulaştığı 2000'li yıllar işlenmiştir. Son kısım olan 2000'li yıllar Lozan Antlaşmasının tanımladığı azınlık kavramının sorgulandığı, dönüştürüldüğü bir dönem olması açısından oldukça önemlidir. Bu dönemi önemli kılan bir diğer nokta ise, yaklaşık 80 yıllık azınlık politikalarının hesabının sorulduğu bir dönem olmasıdır. Elbette bu durum, özellikle Avrupa Birliği uyum sürecinde gerçekleştirilen reformlar sayesinde ortaya çıkmıştır.

A. TEK PARTİ DÖNEMİ

Aksi olmakla beraber literatürde Lozan Antlaşması ile Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudilere tanınan hakların bazılarının kâğıt üzerinde kaldığı görüşü hâkimdir. Görüşmelerde antlaşmanın bir an önce imzalanması için kabul edilen haklar çeşitli yollarla ihlâl edilmiş veya yok farz edilmiştir. Batılı Devletler ile olan ilişkileri yüzünden Rum-Ortodoks ve Ermenilere yönelik dışlayıcı politikalardan dolayı Yahudilerin de bu haklardan mahrum kaldığı görülmektedir. Bunun en büyük sebebi elbette ki kurulmak istenen Cumhuriyetin laik toplum ve ulus-devlet paradigmaları ile tezat teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır. Bildiğin üzere Lozan

Antlaşması gayrimüslimlere özellikle medeni haklar konusunda Osmanlı döneminde sahip oldukları hakları temin etmekte ve millet sisteminin devamını sağlamaktaydı. Yukarıda da belirtildiği üzere böylesi bir durum kurulması planlanan Cumhuriyetin değerleriyle çatışmaktadır. Cumhuriyetin mimarlarının homojen ve dış müdahalelerden uzak bir toplum tasavvuru ile gayrimüslimlerin Musa ve İsa dininden birer Türk'e dönüştürülmesini arzuladığına dair görüşler mevcuttur.⁴⁰³

Genç Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'dan devraldığı ümmet anlayışını milliyetçilik ve laiklik sentezi ile aşma çabası içerisine girmiştir. Bu bağlamda dini birleştirici bir unsur olmaktan çıkıp, Osmanlı'ya göre nispeten homojen toplum yapısını tek bir değer etrafında birleştirme çabasına girmiştir. Her ne kadar laik bir anlayışla toplum inşa edilmeye çalışılmışsa da aşırı olmamak kaydı ile hala belirleyici olan unsur Müslüman olmaktır. Bunu Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesinde de görmekteyiz. Türkçe konuşuyor ve hatta Türk olduklarını iddia ediyor olmalarına rağmen birçok insan Rum Ortodoks dinine mensup olduğu için mübadele kapsamına dâhil edilip, göç ettirilmiştir.⁴⁰⁴ Daha açık bir ifade ile genç Cumhuriyet için azınlıklar, Sevr Antlaşma taslağının Türk toplumunda ve siyasilerinde oluşturduğu travma sonucu; birlik ve beraberliği bozan ve biran önce törpülenmesi gereken pürüzler olarak görülmüştür. Dahası bu "pürüzlere" bir yenisinin daha dâhil edilmesi kabul edilemez bir durumdur.⁴⁰⁵ Her ne kadar bu dönemde, vatandaşlık anlayışı toprak birliği olarak tanımlansa da Türk vatandaşı olmalarına rağmen Hristiyan ve Yahudileri Türk ulusunun bir mensubu yapamamıştır. Türkçe'nin gayrimüslimler arasında yaygınlaştırılması dahi, etnik ve dini farklılığın oluşturduğu kopukluğu giderememiştir.⁴⁰⁶ Anlaşılabacağı üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim azınlıklara yönelik politikaları bu perspektif çerçevesinde gerçekleşmiştir.

⁴⁰³ Rifat N. Bali, *Toplu Makaleler-I Tarihin Ufak Bir Dipnotu: Azınlıklar*, Libra Kitap, İstanbul 2013, s.65.

⁴⁰⁴ Murat Kılıç, "Tek Parti Döneminde Milliyetçilik ve CHP'nin Yedinci Büyük Kurultayı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:12, Sayı:24, Bahar 2012, s.190-194.

⁴⁰⁵ Kerem Karaosmanoğlu, "Türkiye'de Azınlıklar ve Komplo Zihniyeti", *Liberal Düşünce Dergisi*, ilkbahar 2008, s.143.

⁴⁰⁶ Özlem Uluç, "İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri: Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Politikaları", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, Temmuz-Aralık 2012, s.22.

Cumhuriyetin ilk yıllarında gayrimüslim azınlıkların, vatandaş ve Türk ulusunun birer ferdi olabilmeleri için bir takım koşullar öne sürülmüştür. Bu koşullar; Türk dilini, kültürünü ve ülküsünü benimsemektedir. Devletin kurucularının sahip olduğu bu felsefeyi en iyi anlayan ve benimseyen ise Tekin Alp'tir.⁴⁰⁷ Tekin Alp'e göre uluslaşma bir grup içerisinde eriyip yok olma anlamına gelmemektedir. Ayrıca uluslaşmanın gerçekleşmemesi ve ulusal uyumun sağlanmaması durumunda barışın da sağlanamayacağını düşünmektedir.⁴⁰⁸ Diğer gayrimüslim azınlıklara oranla daha çabuk entegrasyonu sağlayan Yahudi toplumu kendilerini birer Türk vatandaşına dönüştürmüştür. Bu dönüşümde elbette ki Tekin Alp'in ve diğer Yahudi aydınların yeri oldukça önemlidir. Tekin Alp, yeni kurulan devletle bütünleşme çabası içerisinde özelde Yahudi azınlık için genelde ise diğer azınlık grupları için izlenecek yolu "Türkleştirme" adlı eserinde sistemleştirmiştir.⁴⁰⁹

Tek Parti Dönemi incelendiğinde gayrimüslim azınlıkların, uygulanan inkılâplarla ilgili olumlu tavır takındığı ve günlük hayatlarında uyguladıkları görülecektir. Bu dönemde azınlıklar Hükümetle olan ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmış, bağlılıklarını her fırsatta ifade etmişlerdir. Zaten Yahudi cemaatinin Kurtuluş Savaşı döneminden beri devletle olan ilişkileri olumlu yönde seyretmekteydi. Gayrimüslimlerin bu şekilde bir tavır takınmaları elbette ki siyasi ve diplomatik bir hamle niteliği taşımaktadır. Ancak Tek Parti Döneminde hükümetle azınlıklar arasındaki ilişkilerin olumlu ve uyumlu bir şekilde yürüdüğünü söylemek doğru olmaz. Özellikle Rum azınlıklarla olan ilişkiler, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilere bağlı olarak iniş ve çıkışlar göstermektedir.⁴¹⁰

Devlet ile azınlıklar arasındaki ilişkiler sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Uluslaşma paradigması çerçevesinde "Türk olmak" ve "Vatandaş" olmak arasında bir ayrım güdülerek azınlıkların bir takım haklardan mahrum bırakıldığı söylenebilir. Askerlikte diğer vatandaşlardan ayrı kura çekmelerinden, memur olamamalarına kadar çeşitli alanlarda ikinci sınıf vatandaş durumuna düşürülmüşlerdir. Bunlara ek

⁴⁰⁷ Rifat N. Bali, *Toplu Makaleler-I Tarihîn Ufak Bir Dipnotu: Azınlıklar*, s.73-74.

⁴⁰⁸ Tekin Alp, *Türkleştirme*, çev.: Özer Ozankaya, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.7,33.

⁴⁰⁹ Murat Kılıç, "Türkleştirme Dağında Bir Musa ve Evamir-i Aşere (On Emir)", s.178.

⁴¹⁰ Halil Şimşek, "Türk İnkılâbı ve Azınlıklar", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler Cilt VI*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2012, s.2978-2979.

olarak avukatlık ve doktorluk gibi meslek dallarındaki çeşitli düzenlemelerle gayrimüslimlerin bu meslekleri icra etmeleri engellenmeye çalışılmıştır. Bunlarla da yetinilmeyip uluslaşma ve laikleşme politikaları bağlamında gayrimüslim cemaatlerinin iç teşkilatlarına da müdahale edilmeye çalışılmıştır.⁴¹¹

Yukarıda yer alan konuyu, daha iyi anlaşılması açısından genişletmekte yarar vardır. Bu bakımdan 21 Haziran 1934 yılında çıkarılan ve tüm vatandaşları kapsayan Soyadı Kanunundan da söz edilmelidir. Elbette bu kanun gayrimüslim azınlıklara mahsus çıkarılmamış, Osmanlı'dan kalan bir takım izlerin de silinmesi hedeflenmiştir. Ancak kanunla birlikte gayrimüslim azınlıkların da Türkçe soyadlar alması arzulanmıştır. Sıradan gibi duran bu kanun gayrimüslimlerin Türklüklerini ispat yolu olarak görülmüştür. Bir diğer konu ise TBMM'nin ilk seçimlerinde gayrimüslim azınlıkların Osmanlı Mebusan Meclisi'nde olduğu gibi temsil edilmemesidir. Temsil ve/veya devlet idarelerinde yer almama/alamama durumu bununla da sınırlı değildir. Cumhuriyetin kuruluşundan beri *de facto* olarak memur olamama durumu, 18 Mart 1926 tarihli ve 768 sayılı Memurin Kanunu ile resmileşmiştir. Kanunun 4. maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı" şartı yerine "Türk olmak" şartı getirilmiştir. Bu durum 1965 yılına kadar devam etmiştir. Sivil memuriyetle sınırlı kalmayan "vatandaş olamama" durumu, Askeri Akademiler ve Harp Okullarında 1945 yılına kadar görülmüştür. Devlette istihdam edilebilmenin önündeki bu engellemelere ek olarak 4 Haziran 1932 tarihli 2007 sayılı kanunla bir takım işleri gayrimüslim azınlıkların yapması yasaklanmıştır. Bu kanun özellikle Türkiye'de oturma ve çalışma iznine sahip Yunanistan vatandaşı Rumları etkilemiştir ki sayıları 26.432 kişi civarındadır. Meslek edinme ve çalışma özgürlüğünün kısıtlanması anlamına gelen bu uygulamalara ek olarak bir de seyahat ve yerleşme özgürlüğünü kısıtlayıcı bir takım uygulamalara da gidilmiştir. Örneğin hiçbir yasal düzenleme olmamasına rağmen Ermenilerin İzmir'e, Yahudilerin Aydın'a yerleşmeleri engellenmiştir. Bir diğer örnek ise gayrimüslim azınlıkların ülke içerisinde seyahat edebilmeleri polis iznine tabi tutulmuştur. Bu uygulamadan

⁴¹¹ Mevlüde Gökdemir, *İfade Hürriyeti Kapsamında Türkiye'de Dini Azınlıklar'ın Durumu*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s.90-91.

sadece Yahudiler muaf tutulmuşlardır.⁴¹² Bu uygulamalar Türk dış politikasının durumuna göre bir veya bir yılı aşanlar süreler boyunca uygulanmıştır.

Ulus-devlet modeli etrafında bir taraftan gayrimüslimlerin topluma entegre edilmesi yönünde politikalar yürütülürken, diğer taraftan da yukarıda örnekleri verildiği gibi dışlayıcı ve yıldırıcı bir takım politikaların sürdürülmesi ikircikli bir yapı ortaya koymaktadır. Bu ikircikli yapının ortaya çıkmasında Cumhuriyetin ilk yıllarında benimsenen laik vatandaş tanımının zamanla zayıflaması ve yerine geçmişten gelen “güvenilmez”, “hain” ve “bizden olmayan” algısının geçmesi neden olmuştur.⁴¹³ Politikaların ve toplumsal algının sertleşmesinde o dönemde vuku bulan II. Dünya Savaşı ve öncesindeki gergin ortamın da etkili olduğu söylenebilir.

Gayrimüslim azınlıklara ilişkin bir diğer önemli uygulama ise Lozan Barış Antlaşması gereği tanınan kendi Medeni Hukuklarını oluşturabilme hakkıyla ilgilidir. Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni ve batı menşei bir Medeni Kanun iktibas etme teşebbüsleri doğrultusunda, Lozan Antlaşması’nın 42. maddesinin kendilerine sağladığı bu haktan sırasıyla Yahudi, Ermeni ve Rum cemaatleri feragat etmişlerdir. Bu feragatin Ermeni ve Rum cemaati için bir zorlama sonucu gerçekleştiği yönünde görüşler mevcuttur. Konuyla ilgili görüşlerini dile getiren Oran, bu feragatin tutuklamalar ve zorlamalar neticesinde gerçekleştiğini ve uluslararası ve ulusal hiçbir dayacağının olmadığını ifade etmektedir.⁴¹⁴ Cemaatlerin yapmış oldukları bu feragatle beraber hukuk alanında birlik sağlanmış olup, çok hukuklu düzenden çıkmıştır. 1926 yılında da Medeni Kanunun ilanı ile tüm toplum tek bir kanuna tabi hale gelmiş; evlenme, boşanma ve miras gibi dini konular tüm dinlere mensup vatandaşlar için tek bir kanunda toplanmıştır. Kendi medeni hukuklarını oluşturabilme hakkından ilk vazgeçen cemaat olan Yahudiler 1 Ağustos 1926 tarihinde, neden vazgeçtikleri ile ilgili bir açıklamada bulunmuşlardır. Yapılan açıklamada devletin öz evlatları olarak, diğer tüm vatandaşlar gibi eşit haklara sahip

⁴¹² Hakan Uzun, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Azınlıklar”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 2003, s.77-78.

⁴¹³ Süheyla Yıldız, “Asimile Olma, İçer Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri”, *Alternatif Politika*, Cilt 7, Sayı 2, s.268.

⁴¹⁴ Baskın Oran, “Azınlıklar”, <http://baskinoran.com/makale/Azinliklar-BaskinOran-IstAnsiklopedisi.pdf>, (16.07.2015)

olduklarını, kendilerine düşen görevleri diğer vatandaşlar gibi eşit olarak yerine getireceklerini ve Türk kültürüne ulaşma ülküsüyle hareket edeceklerini beyan etmişlerdir. Bu bağlamda Türk toplumundan kendilerini ayıran her türlü istisnai durumdan kaçınacaklarını da ifade etmişlerdir.⁴¹⁵ Böylece Cumhuriyetin benimsemiş olduğu laiklik ilkesi doğrultusunda cemaatler de evlenme, boşanma, miras, drahoma ve benzeri medeni hukuku ilgilendiren konularda Müslümanlar gibi laik kanunlara ve kurumlara tabi kılınmışlardır. Bu gelişme yalnızca bireyleri ilgilendiren bir durum değildir. Feragatle beraber cemaatlerin kendi toplumları üzerindeki etkileri ve gelir kaynakları da azalmıştır.⁴¹⁶

Tüm bu gelişmelerin yanında günümüzde, gayrimüslim azınlıklar için en büyük sorun teşkil eden vakıflar konusu gelmektedir. Azınlık vakıflarıyla ilgili iki önemli tarihten söz edilebilir. Bunlar 16 Şubat 1912 ve 3 Haziran 1935 tarihleridir. Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere ait vakıflar bir takım sınırlamalara tabi tutulmaktaydılar. Bu sınırlamalardan biri de vakıfların mal edinmemeleridir. 16 Şubat 1912 tarihli "Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-ı Gayr-i Menkûleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat" ile gayrimüslim vakıflara gayrimenkul satın alabilme hakkı verilmiştir. Verilen bu hakla birlikte gayrimüslim vakıfları gayrimenkul edinmeye başlamışlardır. Daha sonra Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere ait vakıf mallarının devlet denetimi altına alınması amacıyla 3 Haziran 1935 tarihinde 2762 sayılı Vakıflar Kanunu çıkarılmıştır. Kanun tüm vakıfların sahip oldukları gayrimenkulleri bildirmelerini istemektedir. Verilen beyannameler vakıfların kuruluş senedi olarak kabul edilmiştir. Ancak 1936 Beyannamesinde yalnızca 220 civarında bir başvuru yer almıştır. Yapılan başvurulardan sadece 10 tanesi (8'i Ermeni ve 2'si Rum) gayrimüslimlere aittir. Gayrimüslimler önce beynamede bulunmak istememişler, daha sonra ise vakıf olmadıklarını belirterek beyanname vermeyi kabul etmişlerdir.⁴¹⁷ Devletin bu şekilde bir uygulamaya gitmesindeki temel sebep gayrimüslimlere ait vakıfların Lozan Antlaşması ile güvenceye alınmasıdır. Azınlık

⁴¹⁵ Murat Kılıç, "Türkleştirme Dağında Bir Musa ve Evamir-i Aşere (On Emir)", s.181-182.

⁴¹⁶ Halil Şimşek, "Türk İnkılâbı ve Azınlıklar", s.2973.

⁴¹⁷ Mustafa Alkan, "Azınlık Vakıfları (Tarihi Arkaplanı, Hukuki Yapısı ve İç Analizi)", s.99-100.

vakıflarına antlaşma gereği el koyamayan devlet, 1936 Beyannamesi ile vakıfları Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün denetime tabi tutmayı amaçlamıştır.⁴¹⁸ Daha sonra bu beyannamede yer almayan gayrimenkullere Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce el koyulmuş ve sorun günümüze kadar gelmiştir.

1. Türk-Yunan Nüfus Mübadele

Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti asırlara varan birçok soruna çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu sorunlardan bazıları antlaşmayla beraber son bulurken, diğer sorunlar antlaşmanın imzalanmasından sonra da devam etmiştir. Osmanlı'dan kalan asırlık bir sorun olmasa da özellikle Tanzimat Fermanıyla başlayan dönemden sonra, batılı devletlerin iç işlerine müdahalesi ile artış gösterip, Birinci Cihan Harbi ile de doruk noktasına ulaşan gayrimüslimler sorunu Lozan Barış Antlaşması'yla beraber imzalanan nüfus mübadelesine ilişkin sözleşmeyle çözülmeye çalışılmıştır. Diğer tartışılan konularla karşılaştırıldığında tek mutabık kalınan konu diyebileceğimiz nüfus mübadelesiyle Türkiye ve Yunanistan azınlık sorununa çözüm arayışı içine girmiştir. Her iki ülke de milli bir devlet oluşturma çabası içerisinde, topraklarında yaşayan azınlıkları mübadele ederek nüfus homojenliğini sağlamak istemiştir. Bu ortak amacın dışında elbette ki Milli Mücadele döneminde yaşanan bir takım olumsuz durumlar karşısında da nüfus mübadelesi zorunlu görünmekteydi. Hem Yunan uyruğundaki Müslümanlar hem de Türk uyruğundaki gayrimüslimlere karşı bulundukları toplumda savaş ortamının verdiği güvensizlik ve düşmanlık hâsıl olmuştur.⁴¹⁹ Tüm bunlar göz önüne alındığında, her ne kadar bir insanlık dramı da olsa mübadelenin kaçınılmaz ve uygulanmasının doğru olduğu söylenebilir.

Lozan Barış Antlaşmasının görüşmeleri sürerken, işin ehemmiyeti dolayısıyla ve ayrıca tarafların bu doğrultuda mutabakat sağlamaları neticesinde 30 Ocak 1923 tarihinde Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunanistan Devleti arasında "Türk ve Rum Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" imzalanmıştır. Sözleşme Türkiye'de

⁴¹⁸ Hakan Uzun, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Azınlıklar", s.77.

⁴¹⁹ Ercan Çelebi, "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Faaliyetleri", Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, s.107-108.

yaşayan Türk uyruğu Rum-Ortodokslarla Yunan uyruğu Türklerin mübadelesini esas alırken, İstanbul'da yaşayan Rum Ortodokslarla Batı Trakya'da yaşayan Türkler bu kapsamın dışına alınmıştır. İşgal dolayısıyla İstanbul'a yerleşen Rumların durumu da göz önüne alınarak, İstanbul Şehremaneti'nin 1912 sınırlarına 1918'den önce yerleşmiş Rumlar, mübadele dışı sayılmışlardır. Bu sınır ve tarihler dışındaki tüm Rum Ortodokslar mübadeleye dâhil edilmişlerdir. Ayrıca sözleşme mübadeleyi yürütecek, kimlerin mübadeleye dâhil olacağına karar verecek ve ortaya çıkan sorunlara çözüm getirecek bir de Karma Komisyon kurulmasını ön görmektedir. Lozan Antlaşması sonuçlanmadan önce imzalanan bu sözleşme, henüz Türk tarafında olmayan Gökçeada ve Bozcaada'yı doğal olarak kapsamamaktaydı. Daha sonra adaların Türk tarafında kalacağı kesinleşince Lozan Barış Antlaşması'nın 14. maddesinde, İstanbul'da olduğu gibi buralardaki Rum-Ortodokslar da mübadele dışında yer almıştır.⁴²⁰

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere mübadele edilecek kişilerle ilgili nitelikler verilirken yerleşim yeri, yerleşim tarihi ve dini kimlikleri üzerinden bir sınıflandırma yapılmaktadır. Mübadil kişilerin dili, etnik kökeni ve kültürel altyapısı dikkate alınmamıştır.⁴²¹ Belirlenen yerler ve yerleşim tarihlerine göre Rum-Ortodoksların ve Müslümanların tamamı mübadele kapsamına alınmıştır. Böyle bir uygulamaya gidilmesi dini bir homojenleştirme girişimi olarak değerlendirilmedir.⁴²² Örneğin mübadele kapsamında Türkiye'ye gelen mübadillerin ekseriyetle anadillerinin Türkçe olduğu bilinmekle beraber; aralarında Rumca, Makedonca, Pomakça, Arnavutça ve Vlahça gibi lisanlar da anadil olarak konuşulmaktadır.⁴²³

Nüfus mübadelesinin uygulanışı iki taraf için de bir takım girişimleri beraberinde getirmiştir. Türk tarafı mübadele sonucu Türkiye'ye gelen mübadillerin yerleştirilmesi ve oluşabilecek sorunların giderilebilmesi için İmar ve İskân Vekâletini

⁴²⁰ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.98.

⁴²¹ Şener Aktürk, "Religion and Nationalism: Contradictions of Islamic Origins and Secular Nation-Building in Turkey, Algeria and Pakistan", *Social Science Quarterly*, Cilt 96, Sayı 3, Yıl 2015, s.790.

⁴²² Gökçe Goularas Bayındır, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", s.130.

⁴²³ Tuncay Ercan Sepetcioğlu, "İki Tarihsel 'Eski' Kavram, Bir Sosyo-Kültürel 'Yeni' Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 18, Özel Sayı, Sayı 3, s.65.

kurmuştur. Vekâlete, iskân işlemlerini gerçekleştirebilmesi için altı milyonu aşkın bir bütçe ayrılmıştır. İlk olarak Pendik, Maltepe, Kartal, Bostancı, Bakırköy ve Kemerburgaz gibi yerleşim yerlerinde henüz göç etmemiş Rumların evleri boşaltılmış ve muhacirler bu evlere yerleştirilmişlerdir. Hilal-i Ahmer de gelen göçmenlerin iaşelerini sağlamıştır.⁴²⁴ Daha sonra ise Vekâlet, mübadillerin daha önceden belirlenmiş ve Rumların yerleşik olduğu köy ve şehirlere iskân edilmelerini sağlamıştır. Yunanistan içinse mübadelenin farklı bir anlamı daha vardır. Azalan nüfusun artırılması ve dini homojenleştirmenin yanında, Yunanistan için mübadele Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında ülkesine gelen yoğun Rum nüfusuyla mücadele anlamı taşımaktaydı. Anadolu'nun ve Trakya'nın değişik bölgelerinden gelen ve sayıları 1.200.000 kişiyi bulan göçmenin yerleştirilmesi ve ekonomik hayata entegrasyonları Yunanistan için ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Bu açıdan topraklarındaki Türklerin bir an önce mübadele edilmesi gerekmektedir.⁴²⁵

Türk-Yunan nüfus mübadelesinde ortaya çıkan sorunlardan biri de établis sorunudur. Daha önceden verilen bilgilerin de gösterdiği üzere Yunanistan için göçmenler büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bundan dolayı mümkün olduğunca Müslüman mübadeleye dâhil edilmeli ve mümkün olduğunca Rum Ortodoks da Türkiye'de kalmalıydı. Yunanistan'ın izlediği bu politikadan dolayı Türk tarafıyla Karma Komisyonda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. İlgili sözleşmenin ikinci maddesi olan mübadeleden muafiyet şartları Yunanistan tarafından mümkün olduğunca genişletilmeye çalışılmıştır. Komisyonda bir netice alınamaması sonucunda sorun Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na taşınmıştır. Ancak Adalet Divanı'nın vermiş olduğu karar da netice vermemiştir. Sorunun çözülememesi bir kriz ortamı oluşturmuştur. Yunanistan'ın, Batı Trakya'da yerleşik Müslümanların mallarını gasp ederek yıldırmaya çalışması, Türk tarafının da Rum Ortodoks vatandaşlarının mallarını gasp etmesi sonucunu doğurmuştur. Kriz ancak 10 Haziran 1930 yılında iki

⁴²⁴ Eda Özcan, "Ahali Mübadelesi ve Yardımların İstanbul Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9 Sayı 20-21, s.63-67.

⁴²⁵ Gökçe Goularas Bayındır, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", s.131.

taraf arasında imzalanan antlaşma neticesinde sonlanabilmiştir.⁴²⁶ Établis sorunu genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 1930'lara kadar ki dış politikasında da önemli bir yer etmiştir.⁴²⁷

Mübadelenin sosyo-ekonomik boyutu ise Türkiye açısından oldukça önemlidir: Her ne kadar sermaye ve üretimin Türkleşmesine katkı sağlasa da iktisadi hayatın ciddi anlamda aksamasına da neden olmuştur. 1914-1925 yılları arasında Türkiye'den göçeden Rumların yaklaşık 800.000'inin tüccar ve sanatkâr, Türkiye'ye gelen göçmenlerin ise tarımla uğraşan ve nispeten daha az vasıflara sahip kişiler olduğu düşünülürse ekonomik hayata verdiği zarar gayet iyi anlaşılacaktır.⁴²⁸ Bunlara ek olarak göç eden nüfusun, gelen nüfusa oranla kat kat fazla olmasına rağmen sanılanın aksine savaşın Anadolu topraklarında yaşanması dolayısıyla iskâna uygun yerleşimlerin bulunması büyük güçlüklerle neden olmuştur. Yunanistan'ın Türkiye'ye oranla daha düşük bütçelerle iskân problemine çözüm üretebilmesi bunun en büyük göstergesidir. Ancak daha önceden de belirtildiği üzere mübadelenin kısa vadede değilse de uzun vadede sermayenin millileşmesindeki katkısı inkâr edilemez bir gerçektir.⁴²⁹

Netice itibari ile nüfus mübadelesi sonucunda yaklaşık 400.000 Müslüman Türkiye'ye, 1.200.000'i aşkın Rum da Yunanistan'a göç etmiştir. Karma Komisyonun faaliyetlerini sonlandırmasından sonra ise Türk uyruğu, İstanbul'da yaklaşık 73.000 Rum Ortodoks, Gökçeada ve Bozcaada'da ise 8.000'i aşkın Rum kalmıştır. Bunların dışında yapılan antlaşmalar gereği Yunan uyruğuna geçmiş yaklaşık 30.000 de Rum İstanbul'da yaşamaktadır.⁴³⁰ Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde uygulanan politikalar ve toplumsal olaylar neticesinde mülakat yapılan Rum temsilcinin ifadesi ile yalnızca 2.000 ila 3.000 arasında Rum vatandaş kalmıştır.

⁴²⁶ Ercan Çelebi, "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Faaliyetleri", s.117-118.

⁴²⁷ Gülay Sarıçoban, "Lozan Sonrası Türk-Dış Diplomasisi", *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, Cilt:13, Sayı:40, Yaz 2009, s.220.

⁴²⁸ Nural Yıldız, Emel Yıldız, "Mübadele Meselesi ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, Sayı:1, Haziran 2012, s.353.

⁴²⁹ Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 18, Özel Sayı, Sayı 3, s.108-117.

⁴³⁰ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, s.139,141.

2. Trakya Olayları

Tek Parti Döneminde uluslararası konjonktüre paralel olarak gerçekleşen antisemit nitelikli Trakya Olayları tüm gayrimüslimler üzerinde olmasa da Yahudi Cemaati üzerinde büyük bir travmaya sebep olmuştur. Coğrafi homojenleştirme veya başka bir deyişle coğrafi Türkleştirme politikası olarak değerlendirebileceğimiz Trakya Olaylarını her ne kadar kesin bir devlet politikası olarak değerlendirmek mümkün değilse de o dönemdeki ulaşım ve haberleşme imkânlarının kısıtlı olmasına karşın farklı bölgelerde eş zamanlı gerçekleşmesi bu yöndeki şüpheleri güçlendirmektedir. Buna ek olarak Cumhuriyetin o dönemdeki otoriter yapısı ve devletin tüm birimlerindeki Tek Parti hâkimiyeti bizlere devletin haberi ve müsaadesi olmadan bu tür kitlesel olayların gerçekleşemeyeceği çıkarımlarını da mümkün kılmaktadır.⁴³¹ Trakya Olaylarının devlet politikası olduğu yönündeki dayanaklar sadece yukarıdaki çıkarımlarla da sınırlı değildir. Olayların ortaya çıkma nedenlerini 1926 yılına kadar götürmek mümkündür. 1926 yılında çıkarılan 885 sayılı İskân Kanunu Trakya Olaylarının miladı sayılabilir. Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın *"yasayla aynı dili konuşan ve aynı düşüncelere sahip kişilerden oluşan bir ülke"* meydana geleceğini ifade etmesi de yasanın mahiyetini net bir şekilde ortaya koymaktadır. İlgili yasaya ek olarak 2510 sayılı İskân Kanunuyla da ülke stratejik öneme, yaygın kültüre ve etnik kökene göre bölümlere ayrılmıştır.⁴³² Kabul edilen bu yeni İskân Kanunu ayrıca Türkçe dışında farklı bir anadile sahip kişilerin yoğun olarak belli bölgelerde toplanmalarını yasaklayan hükümler de içermekteydi.⁴³³ Olayların da bu stratejik bölümlenmeyle örtüşen bölgelerde ve o bölgelerde yoğunlaşan Türkçe dışında farklı bir anadile sahip grup olan Yahudiler üzerinde gerçekleşmesi yine olayların yaşanmasında devletin de etkisinin olduğu kanaatlerini güçlendirmektedir.

⁴³¹ Süheyla Yıldız, "Asimile Olma, İç Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri", s.272.

⁴³² Erol Ülker, "Assimilation, Security and Geographical Nationalization in Interwar Turkey: The Settlement Law of 1934 ", *European Journal of Turkish Studies [Online]*, 7 | 2008, Online since 11 December 2008, Connection on 10 March 2015, s.4-8.

⁴³³ Malike Bileydi Koç, "Atatürk'ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler", s.12.

Devletin yukarıdaki yasal düzenlemeleri gerçekleştirmesi elbette ki salt bir azınlık karşıtı ve asimile edici bir politika olarak değerlendirilmemelidir. Başlangıçta da ifade edildiği üzere bahsi geçen kararların alınmasında uluslararası konjonktür de etkili olmuştur. 1930'lu ve 1940'lı yıllar Avrupa'nın savaş halinde olduğu bir dönemdir. Olayların yaşandığı bölgenin de Türkiye'nin Avrupa ile kara bağlantısı olan Trakya bölgesinin olması göz önüne alınmalıdır. İtalya'da faşist Mussolini'nin iktidara gelmesi, Türkiye'nin askeri bir takım önlemler almasını zorunlu kılmıştır. Bu önlemler arasında da potansiyel hain gözüyle bakılan Yahudilerin bölgeden uzaklaştırılacağı düşüncesi 2510 sayılı İskân Kanunu ile Yahudileri iyice endişelendirmiştir.⁴³⁴ Yine 1900'lü yıllarda Doğu Anadolu'da yaşanan olaylar ve 1914 yılında uygulanan Ermeni Tehciri, Yahudileri buna benzer bir politikanın güdüleceği yönünde tedirgin eden bir diğer durumdur. Hatırlanacağı üzere 1914 yılı savaş ortamında Ermeniler yine aynı düşünceler doğrultusunda, yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden çeşitli yerlere zorunlu olarak göç ettirilmiştir.⁴³⁵

Trakya Olayları ilk etapta Çanakkale'de yerleşik olan Yahudilere gönderilen tehdit mektuplarıyla başlamıştır. Şehri terk etmesi istenilen Yahudilerin, belli bir süre sonra dükkânlarının ve evlerinin taşlanması ile olaylar şiddete dönüşmüştür. Yaşanan tacizler sonucunda 1.500 civarında Yahudi şehri terk etmiştir. Çanakkale'de başlayan olaylar yaklaşık bir hafta sonra Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları Trakya'nın çeşitli yerlerine de sıçramıştır. Kırklareli, Gelibolu, Babaeski, Lüleburgaz ve Edirne bu yerleşim yerleri içerisinde yer almaktadır.⁴³⁶

Trakya Olaylarının neden olduğu travma sonucunda yeni kurulan İsrail Devleti'ne yaşanan göçlerin büyük bir çoğunluğu Trakya bölgesinde yaşayan Yahudilerden veya bu bölgeden İstanbul'a gelen Yahudilerden oluşmuştur. 1924 yılında 521, 1935 yılında ise 1445 kişi bu travma sonucu Türkiye'den İsrail'e göç etmiştir. Yine bu olaylar, Osmanlı döneminden 1934 yılına kadar pek ilgi görmeyen Siyonizm'e karşı, Türkiye Yahudilerinde bir sempati uyandırmıştır.⁴³⁷ Bu olay

⁴³⁴ Halil Şimşek, "Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, s.138.

⁴³⁵ A.g.e., s.141.

⁴³⁶ A.g.e., s.144-145.

⁴³⁷ A.g.e., s.148.

neticesinde Avrupa’da ve özellikle Almanya’da artan Yahudi karşıtı politikaların Türkiye’de de karşılığını bulduğunu söylemek mümkündür.

3. “Vatandaş! Türkçe Konuş!” Kampanyası

Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası devletin bizzat kendi eliyle uygulamadığı tamamen sivil bir inisiyatif olmakla birlikte devletin yasal bir takım düzenlemelerle desteklediği ve göz yumduğu bir vaka olması açısından, gayrimüslim azınlıklara karşı uygulanan politikalar bağlamında değerlendirilmelidir. Bahsi geçen kampanya bir bütün olarak gayrimüslim azınlıkları hedef almamıştır. Daha çok İspanya’dan çeşitli tarihlerde gelen ve Ladino dilini konuşan Yahudiler bu kampanyanın hedefi olmuştur. Bir önceki başlıkta da aktarıldığı üzere tek dil konuşan bir ülke oluşturulması yönünde hazırlanan 1934 tarihli İskân Kanunu kampanyanın dayanağını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda kurulan Türk Kültür Birliği de Yahudi toplumunda mevcut olan tedirginliği daha da artırmıştır.⁴³⁸

Hem Yahudi cemaati içinde hem de Türk toplumunda önemli bir yere sahip olan Tekin Alp de, bu kampanya doğrultusunda kendi fikri mücadelesini vermiştir. Türkleşme ve uluslaşma yanlısı tavır takınan Tekin Alp, Türkçe’nin yaygınlaşmasını bu doğrultuda atılması gereken olmazsa olmaz bir şart olarak görmektedir.⁴³⁹ Tek bir ulus olmanın ancak dil birliğiyle sağlanacağını savunan Tekin Alp, mensubu olduğu Yahudi cemaati için de Hz. Musa’nın On Emri’ne benzer bir ilkeler silsilesi oluşturmuştur. Türkleşme yolundaki bu emirler şunlardır: 1. Adlarını Türkleştir. 2. Türkçe konuş. 3. Havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe oku. 4. Okullarını Türkleştir. 5. Çocuklarını devlet okullarına gönder. 6. Ülke işlerine karış. 7. Türklerle düşüp kalk. 8. Cemaat ruhunu kökünden sök. 9. Ulusal ekonomi alanında sana düşen görevi yap. 10. Hakkını bil.⁴⁴⁰

Tekin Alp gibi önde gelen Yahudilerin de destek verdiği Türkçenin yaygınlaştırılması amacını güden *Vatandaş Türkçe Konuş* kampanyasının temeli 1927 yılında Türk Ocakları’nın kongresinde atılmıştır. Hayata geçirilmesi ise 13 Ocak 1928

⁴³⁸ Malike Bileydi Koç, “Atatürk’ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler”, s.13.

⁴³⁹ Tekin Alp, *Türkleştirme*, s.61.

⁴⁴⁰ *A.g.e.*, s.75.

tarihinde Hukuk Fakültesi Talebe Birliği'nin kongresinde gerçekleşmiş ve bu doğrultuda kampanyanın yürütülebilmesi için Dâhiliye Vekâletinden müsaade alınmıştır. Kamusal alanda Türkçe konuşulması yönünde telkinlerde bulunulması için afiş ve el ilanının yanında sokaklarda dolaşarak çalışılmıştır. Kampanya İstanbul başta olmak üzere Yahudi cemaatinin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler olan İzmir, Edirne ve Ankara gibi illerde gerçekleşmiştir.⁴⁴¹

Uluslaşma sürecinin doğal bir sonucu olan Türkçe'nin yaygınlaştırılması sadece yukarıdaki gibi sivil inisiyatiflerle de olmamıştır. Kamu kurumları da bu doğrultuda bir takım girişimlerde bulunmuştur. Türkçe kurslarının açılması ve Türkçe eğitiminin yaygınlaştırılması amacıyla Dâhiliye Vekâleti Halkevlerine bütçeden pay ayırmıştır. Bunun yanında kamusal alanlarda Türkçe konuşulmasının yasal bir zorunluluk haline getirilmesi için TBMM'ye tekliflerde bulunulmuştur. Yerel yönetimler de bu doğrultuda bir takım uygulamaları hayata geçirmiştir. Örneğin İzmir ve Balıkesir Belediyeleri Türkçe konuşmayan vatandaşlara çeşitli cezalar vermiştir.⁴⁴²

Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası yüzeysel değerlendirildiğinde, içinde bulunan toplumun dilini öğrenmenin gerekli ve pratik faydaları olduğu gerekçeleri ile olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili maddeleri incelendiğinde, azınlıklara kendi dillerini kullanabilme ve hatta dillerini yaşatabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunabilme hakkı verildiği görülecektir. Sıradan, Türkçe konuşmayı teşvik edici gibi görünen bu ve benzeri kampanyalar beklenenin aksine toplumla bütünleştirmek yerine gayrimüslim azınlıkların içine kapanmasına neden olmuştur. Bunda kampanyanın teşvikten öte tehdit olarak yürütülmesinin etkisi büyüktür.⁴⁴³

Daha önceden bahsedildiği gibi 1934 tarihli İskân Kanunu ile gayrimüslim azınlıklar üzerinde yürütülen dil politikaları, yine aynı tarihte çıkarılan 2471 Soyadı Kanununda da görülmektedir. Kanun soyadı alınırken yabancı ırk ve millet isimlerinin kullanılmasını yasaklamaktaydı. Halkevleri de bu doğrultuda toplumu

⁴⁴¹ Murat Kılıç, "Türkleştirme Dağında Bir Musa ve Evamir-i Aşere (On Emir)", s.185.

⁴⁴² Halil Şimşek, "Türk İnkılâbı ve Azınlıklar", s.2973.

⁴⁴³ Süheyla Yıldız, "Asimile Olma, İçe Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri", s.271.

Türkçe soyad almaları konusunda teşvik edici kampanyalar yürütmüştür.⁴⁴⁴ Soyadı Kanunun azınlıklarla ilgisi olmasa da genç Türkiye Cumhuriyeti için bir anlamı da unutilan veya az kullanılan kelimelerin yaşatılarak Türkçe'nin korunmasıdır. Görüleceği üzere yürütülen politikalar istikrarlı bir uluslaşma sürecinin parçasıdır.⁴⁴⁵

Türkçe üzerinden yürütülen politikaların Yahudilere yönelik bir karakter taşımasında Ermeni ve Rum azınlığın dalgalar şeklinde savaş döneminde ülkeyi terk etmeleri sonucunda Yahudilerin görünürlüğünün artması etkili olmuştur. Bunun yanında yine Ermeni ve Rumların Anadolu coğrafyasında daha önceden bulunmaları ve Yahudilerin göç ettikleri yerlerden yüksek bir kültür ve basım-yayın araçlarıyla gelerek dillerini canlı tutmaları da önemli nedenler arasındadır. Bu sebeplerden dolayı dilsel asimilasyonlardan uzak kalan Yahudi topluluğu Türkçe konuşmadan günlük hayatlarını sürdürebilmişler ve bu da onları dilsel politikaların hedefi haline getirmiştir.⁴⁴⁶

4. Yirmi Kur'a Askerleri

Yirmi Kur'a Askerleri uygulaması daha önceki azınlık politikalarından farklılık arz etmektedir. Bu uygulama asimilasyon veya homojenleştirme karakteri göstermemektedir. Daha çok ayrımcı bir politika olan Yirmi Kur'a Askerleri uygulaması, vatandaş olamama veya ikinci sınıf vatandaş olma durumunu ifade etmektedir. Trakya Olaylarındaki gayrimüslim algısına paralel olarak burada da II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'yi de tehdit eder konuma gelmesiyle özellikle İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin ihanet edip etmeyecekleri yönünde şüphelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴⁴⁷ Bu algının ilk somut örneğini 1940 yılında gerçekleşen CHP Kurultayında Kazım Karabekir'in ifadelerde görmekteyiz. Karabekir, gayrimüslimleri tehlikeli unsur olarak tanımlamakta ve Anadolu'ya sevklerini

⁴⁴⁴ İkrâm Doğan, "Ulus İnşa Sürecinde Dil Politikaları ve Anadilde Eğitim", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 10, Sayı 37, s.124.

⁴⁴⁵ Bülent Kara, "Ulusal Devlet Olma Yolunda Türkiye", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, s.289,291.

⁴⁴⁶ Nuran Savaşkan Akdoğan, "The "Speak Turkish Campaigns" and the Jewish Community during the reformation and nation building process of The Early Turkish Republic, 1928-1938", *Jewish Migration: Voices of the Diaspora*, Cilt 7, Haziran 2010, s.94,97.

⁴⁴⁷ Haşim Erdoğan, "Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikalarından Birisi Olan İhtiyat Askerliğinde Süryani Kadimler", *International Journal of Social Science*, Cilt 6 Sayı 6, s.1423.

istemektedir.⁴⁴⁸ 10 Nisan 1941 yılında ilan edilen seferlik neticesinde, 25 ila 45 yaşları arasındaki Rum, Ermeni ve Yahudi erkekleri (engelliler hariç), daha önceden askerlik yapıp-yapmadıklarına bakılmaksızın nafia askerleri olarak askere alınmışlardır. Askere alınmış olmalarına rağmen gayrimüslim azınlıklara ne silah ne de askeri üniforma verilmiştir.⁴⁴⁹

Ayrımcı nitelikteki bu uygulama diğer gayrimüslimlere oranla Yahudi toplumunu daha çok tedirgin etmiştir. Faşist Nazilerin Almanya'da gerçekleştirdiği katliamlar ve Türkiye'de yaşanan daha önceki azınlık karşıtı uygulamalar, Yahudilerde katledilmek üzere toplandıkları korkusuna neden olmuştur.⁴⁵⁰ Bu şartlar altında ülkeyi dahi terk etmeyi düşünen gayrimüslimler, askeri eğitim almakla beraber, yol ve köprü yapımında işçi olarak çalıştırılmışlardır. Bir yılı aşkın bir süre boyunca çalıştırılan gayrimüslimler terhis edilmeye başlanmıştır. Son terhis ise 27 Temmuz 1947 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁵¹

5. Varlık Vergisi

Gayrimüslim azınlıklara ekonomik yönden büyük darbe vuran Varlık Vergisi uygulamasını incelemeyi önce Milli Korunma Kanunundan da söz etmek gerekmektedir. 18 Ocak 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu, kabul edildiği yıldan itibaren savaş döneminde Türkiye'nin ekonomik politikalarında esas belirleyici olmuştur. Kanunla devletin ekonomik hayattaki müdahalesi artmış, sıkı ekonomik politikalar izlenmiştir. Savaş ortamının bir gereği olarak ortaya çıkan kanun üretimi, tüketimi ve ikisi arasındaki fiyat dengesini sağlamayı amaçlayarak enflasyonu dengede tutmaya çalışmıştır. Ancak uygulamada küçük üreticiyi zayıflatırken büyük üreticileri güçlendirmiştir.⁴⁵² Bunun bir sonucu olarak mal ve hizmetlerde büyük üreticilerin arzusu doğrultusunda fiyat artışları gerçekleşmiştir. Kısacası Kanunun

⁴⁴⁸ Baskın Oran, "Azınlıklar", İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, NTV Yayınları, Kasım 2010, s. 159-165, <http://baskinoran.com/makaleler.php>, (13.08.2015).

⁴⁴⁹ Malike Bileydi Koç, "Atatürk'ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler", s.13.

⁴⁵⁰ F. Işıl Demirel, "Çanakkale Yahudi Cemaati İle Gayrimüslim Politikalarının İzinde", *Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.118.

⁴⁵¹ Haşim Erdoğan, "Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikalarından Birisi Olan İhtiyat Askerliğinde Süryani Kadimler", s.1425.

⁴⁵² Bülent Duru, "1941: Kıtık Yılında Milli Korunma Kanunu Uygulamaları", (Ed. Birgül Ayman GÜLER), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949*, AÜ SBF KAYAUM, Ankara 2008, s.162.

yapılış amacının tam zıttı bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Büyük üreticilere karşı tüm önlemler alınmaya çalışılmış olmasına rağmen stokçuluğun ve karaborsacılığın önüne geçilememiştir. Bu durum büyük üreticilerle devleti karşı karşıya getirmiş, polisiye önlemler de toplumsal tepkilere yol açmıştır. Sıkı ve müdahaleci iktisadi politikalar yürüten Refik Saydam'ın yerin gelen yeni Başbakan Şükrü Saraçoğlu ise piyasacı bir politika izleyerek gıda ve tarım ürünleri üzerindeki devlet denetimi en aza indirmiştir. Büyük üretici ile devlet arasındaki gerginliği ortadan kaldırmayı hedefleyen bu ekonomik hamle, sorunları çözmek yerine daha da alevlendirmiştir. Devlet müdahalesini iyi yönde değerlendirmeyen üreticiler, ürünlerin fiyatlarını hızla yükseltmiştir. Savaşın sağladığı ortamdan yararlanarak birçok kişi büyük servet sahibi olmuştur. Toplum içinde oluşan bu adaletsizlik ise devleti olağanüstü gelirler elde eden kişiler üzerinde bir uygulamayı zorunlu kılmıştır. Varlık Vergisi uygulaması da böylesi bir ortamın ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁵³

Varlık Vergisinin gayrimüslimler üzerindeki etkilerini değerlendirmeden önce, salt bu vergi türü üzerinde bir inceleme yapmak sağlıklı bir analiz için gereklidir. Varlık Vergisi benzeri vergilerin savaş ortamında oluşan ekonomik dengesizlikleri önlemek için birçok Avrupa ülkesinde de uygulandığını görmekteyiz. Devletler elde edilen olağanüstü kazançların, toplumdaki adaleti sağlamak amacıyla vergilendirmesi yönünde kararlar almışlardır. Ancak verginin Türkiye'de uygulaması farklı gelişmiştir. Teoride dönemin ve ortamın tabii bir unsuru olan vergi, eşit bir şekilde uygulanmayıp tarh, tahakkuk ve toplanmasında adaletsizlikler gerçekleşmiş, gayrimüslim azınlıklar hedef olarak seçilmiştir. O dönemin basınında da verginin uygulanmasında açıkça gayrimüslim azınlıkların hedef alınması istenmiştir. Varlık Vergisi Kanununda herhangi bir özel durum belirtilmemiş olmasına rağmen yukarıda da ifade edildiği üzere uygulamada azınlıkların hedef alınması amaçlanmıştır. 1942 yılının Eylül ayında gerçekleşen vergilendirme görüşmelerinde Maliye Bakanlığının gayrimüslim azınlıkların mali durumuyla ilgili ön bilgi toplaması ve bu bilgiler doğrultusunda hazırlanan cetvelde mükelleflerin M (Müslüman), G (Gayrimüslim), D (Dönme) ve E (Ecnebi) diye dört gruba ayrılması gayrimüslim azınlıkların hedef

⁴⁵³ İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32(54), s.143-144.

alındığının en somut örneklerindendir.⁴⁵⁴ Varlık Vergisinin lehinde görüş bildiren araştırmacıların da kabul ettiği husus; Osmanlı'dan genç Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan ticaret üzerinde gayrimüslim egemenliğinin bu vergi yoluyla kırılmak istenmesidir. Yasal olarak değilse de uygulama noktasında gayrimüslimler aleyhindeki bu vergi uluslaşma sürecinde ekonominin millileştirilmesini hedeflemiştir.⁴⁵⁵ Bu şekilde bir yöntemin benimsenmesinde, ileride devleti zor durumda bırakmama ve toplumda ve batılı devletlerde oluşabilecek infiali, uygulayan kişiler üzerine yönlendirme amacı güdüldüğü söylenebilir. Varlık Vergisi sonrası dönemde gerçekleşen yolsuzluk iddiaları da bunu doğrular niteliktedir.

Hem yurtiçinde hem de dışında birçok tartışmalara sebep olan Varlık Vergisi 11 Kasım 1942 tarihinde yürürlüğe girmiş, 15 Mart 1944 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. İstanbul Ticaret Odası kayıtlarına göre yüksek gelir getiren iş gruplarının % 89,2'si gayrimüslim vatandaşların elindeydi. Bu durum vergiden en çok etkilenecek grubun da gayrimüslimler olacağını göstermektedir.⁴⁵⁶ Doğal bir sonuç olmasına rağmen birçok tartışmaya sebep olması yukarıda da belirtildiği üzere aynı gelire sahip ve aynı işi yapan iki kişiden ayrı miktarlarda vergi alınması; yüksek miktar istenen tarafın ise gayrimüslim olmasıdır. Varlık Vergisinin bir diğer tartışmalı yönü ise mükelleflere tahakkuk eden verginin tahsili için 15 gün gibi kısa bir zamanın dilimi tanınmasıdır. Bu kadar kısa sürede tahsil edilmek istenmesinde suiistimallerin önlenmesi ve tahsilat oranını yüksek tutulması amaçlanmıştır.⁴⁵⁷

Varlık Vergisinde, daha önceki vergilerden farklı bir tarh yöntemi olan Karine usulü uygulanmıştır. Karine usulüne göre mükellefin tüketimi, giyim-kuşamı ve sosyal yaşamı göz önüne alınarak, ödeyeceği vergi miktarı tespit edilir. Bu doğrultuda bir birim kurularak vergi mükellefleri hakkında Merkez Bankasından, Osmanlı Bankasından, esnaf kuruluşlarından, Ticaret Odalarından ve Emniyetten

⁴⁵⁴ İbrahim İnci, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Varlık Vergisi Uygulaması", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:10, Sayı:2, 2012, s.278.

⁴⁵⁵ Sabit Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 15(2), s.31.

⁴⁵⁶ Ferudun Ata, "Varlık Vergisinin Amerikan Kamuoyuna Yansıması (New York Times Gazetesi Örneğine Göre)", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı: 11, 2014, s.68.

⁴⁵⁷ Osman Yalçın, "Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Sayı 1/1 (2012), s.326.

bilgiler toplanır. Bilgiler doğrultusunda G grubu mükelleflerden, yine yukarıda belirtildiği üzere M grubunda yer alan mükelleflere oranla iki misli vergi tarh edilmiştir. Yine hukuka aykırı olarak tarh edilen vergi miktarına, tahsilatı durduracağı düşünülerek itiraz yolu kapatılmıştır. Bunun sonucunda da toplumsal baskının ve genel azınlık algısının etkisiyle haksız olarak yüksek oranlarla vergilendirilen gayrimüslimler, ekonomik açıdan büyük darbe almışlardır. Varlık Vergisi 114.368 kişiyi kapsamış, bunların %52'sini ise gayrimüslimler oluşturmuştur. İstanbul'da tahsil edilen verginin ise yaklaşık %70'ini gayrimüslimler ödemiştir.⁴⁵⁸

Varlık Vergisi Kanunu, kendilerine tarh edilen miktarları 15 gün içerisinde ödemeyenlerin, devletin uygun gördüğü bir yerde çalıştırılacağını öngörmüştür.⁴⁵⁹ Kanunun yürürlükte kaldığı dönem boyunca toplam 2.057 kişi çalışma kamplarına gönderilmiştir. Kampa gönderilen kişilerden yalnızca 1.400'ü çalışma mükellefiyetini yerine getirmiştir. Çalışma yerlerinde herhangi bir kötü muameleye maruz kalınmamıştır. Çalışma kamplarına gönderilecek mükelleflerin 55 yaş altı, erkek ve engelsiz olmaları şartı getirilmiştir. Daha sonraki değişikliklerle 55 yaş üzerinin de kampa dâhil edilmesi kararı alınmıştır. Varlık Vergisinden istenilen sonucun alınmasıyla 3 Aralık 1943 tarihinde borcunu ödeyemeyenlerin kalan borçlarını ailelerinin yanında ödemeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁶⁰

Kamp yerlerinden en bilineni Erzurum Aşkale kampıdır. Bu kampa gönderilen gayrimüslimler, şehrin asayişini bozmamaları ve askeri garnizonun varlığı sebebiyle şehrin dışına yerleştirilmiştir.⁴⁶¹ Buradan da gayrimüslimlerin potansiyel hain olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Tek Parti Dönemi azınlık politikaları arasında Varlık Vergisi, borcunu ödeyemeyenlerin bedenen çalışarak ödemesi yönüyle belki de en küçük düşürücü uygulaması olmuştur. Hem ülkede hem de dünyada büyük tepkiler çeken uygulama, borcu ödeyemeyenlere karşı bu yaptırımıyla dünyada tek örnektir. Tüm bunların

⁴⁵⁸ Nevin Coşar, "Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi*, Cilt/Sayı 58-2, s.11-13.

⁴⁵⁹ Kerem Karabulut, "11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, s.328.

⁴⁶⁰ Sabit Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", s.39-40.

⁴⁶¹ Cemil Koçak, "Varlık Vergisi Üzerine Birkaç Belge Varlık Vergisi'ne Tepkiler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 2 (122), s. 24.

yanında Varlık Vergisinin makro düzeyde en büyük etkisi ülke ekonomisinin karakteristiği üzerinde olmuştur. Tarh edilen ve ödenmesi mümkün olmayan vergi borçları yüzünden birçok gayrimüslim gayrimenkullerini ve şirketlerini veya hisselerini Türklere satmak zorunda kalmıştır. Böylece ekonominin de Türkleşmesi sağlanmıştır.⁴⁶²

Bu durum, gayrimüslimlerin savaş ortamında haksızca ve haince servet edindikleri yaygın kanısının doğru olmadığını da göstermektedir. Söylendiği üzere servet edinmiş olsalardı sahip oldukları eşyaları, gayrimenkulleri değerinin çok altında satarak, kredi çekerek tarh edilen miktarı ödemek zorunda kalmazlardı. Hedef gerçekten devletin ve milletin en zor anında fırsatçılık yapanlar olsaydı; mükellefler M, G, E, D gibi kategorilere ayrılmaz, kim servet edinmiş ise ondan bu servetin karşılığında daha önceden belirlenmiş ölçütlere uygun miktarlar tahsil edilirdi.

Devletin kendi vatandaşlarına karşı yapmış olduğu bu uygulama sonucunda daha önceki politikalardan dolayı gerçekleşen göçler yarı yarıya artmıştır. Varlık Vergisi devlete kısa dönemde kazanç sağlasa da Türk ekonomisinde çok önemli bir yere sahip gayrimüslim sermaye sahiplerinin ülkeyi terk etmesiyle uzun vadede büyük kayıplar yaşatmıştır.⁴⁶³

B. 1950-2000 DÖNEMİ

Tek Parti Dönemi, gayrimüslim azınlıklar için zor yıllardır. Katı bir uluslaşma ve otoriter rejim altında dışlanmaya, sindirilmeye ve egemen toplum içinde eritmeye maruz kalan gayrimüslimler için Çok Partili Dönem nispeten bir rahatlama dönemi olmuştur. Özellikle Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu 1950-1960'lı yıllar azınlıklarla iktidar arasındaki ilişkilerin sıcak geçtiği bir süreç olmuştur. Gayrimüslim azınlıklara karşı ılımlı ve hoşgörülü bir tavır takınan DP hükümeti, Yunanistan ile ilişkileri güçlendirmek için özellikle Rum azınlıkla daha yakın ilişkiler kurmuştur. Heybeliada Ruhban Okulu eğitim-öğretime açılmış, Yunanistan ve diğer tüm

⁴⁶² İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi", s.151-153.

⁴⁶³ A.g.e.,s.154.

Hristiyan ülkelerden öğrenci kabul etmeye başlamıştır. Buna ek olarak Yunanistan'dan Heybeliada'ya öğretmen gelmesine de izin verilmiştir. Fener Patriği ve Adnan Menderes arasında karşılıklı ziyaretler gerçekleşmiştir. Ayrıca bu sıcak ilişkiler neticesinde DP'den birçok gayrimüslim azınlık vekil çıkarmış ve azınlıklar DP'yi desteklemeyi sürdürmüştür. Ancak bu bahar dönemi Kıbrıs Meselesinin gündeme gelmesiyle soğumaya başlamıştır. Toplumun ve basının Kıbrıs'ta yaşanan olayları Rumların finansa ettiği yönündeki genel kanaati neticesinde DP Hükümeti Rumlara karşı mesafeli durmaya başlamıştır.⁴⁶⁴

Yahudi Cemaati için de DP umut vadetmekteydi. CHP'nin uygulamış olduğu sert politikalar karşısında, eleştirel duran ve insan hak ve hürriyetlerine saygılı söylemleri Yahudileri de DP'ye yöneltmiştir. 1953 yılında, yıllardır seçilemeyen Hahambaşı seçilebilmiş, cemaat birleştirici unsuruna kavuşmuştur. Ancak DP ile başlayan İslami hareket ve bu hareketin antisemitist ve Siyonizm karşıtı eylemleri Yahudileri ülkeden göç etmeye sevk etmiştir. Bu olaylar içerisinde sayabileceğimiz 6-7 Eylül 1955 Olayları, sadece Rumları değil Yahudileri de endişelendirmiştir. İktidarın değişmesine rağmen, toplumsal algının değişmemiş olması diğer azınlıklardaki gibi Yahudilerde de derin bir infial uyandırmıştır. 1956 yılında 1710, 1957 yılında ise 1911 Yahudi ülkeyi terk ederek İsrail'e göç etmiştir.⁴⁶⁵

Çok Partili Dönemin ilk yıllarında DP ve Ermeni ilişkileri incelendiğinde diğer azınlık gruplarında olduğu gibi CHP iktidarlarına oranla daha ılıman geçtiği söylenebilir. Birinci Cihan Harbinin öncesinde ve sonrasında Batılı Devletler tarafında ve ayrılıkçı bir pozisyon edinen Ermenilerin ve Patrikhane'nin bu dönemde devlete bağlılıklarını ifade ettiği görülmektedir. Bu doğrultuda Patrikhane ve cemaatle ilgili durumlarda devletin onayının ve desteğinin alınmasına dikkat edilmiştir.

DP iktidarı aldığı anda Ermenilerle ilgili Patrik seçimiyle alakalı sorunlar devam etmekteydi. Kevork Arslanyan'ın uzun süreler Patrik Vekili olarak Patrikhane'nin başında bulunması Ermeni Cemaatini ikiye bölmüştür. Arslanyan'ı tanımayan bir grup Ermeni *Türk Ermenileri İdare Heyeti* adında teşkilatlanmıştır.

⁴⁶⁴ Şerif Demir, "Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 12, s.38-39.

⁴⁶⁵ Süheyla Yıldız, "Asimile Olma, İçer Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri", s.277-278.

Bunun üzerine Arslanyan, hükümetten bahsi geçen örgütün dağıtılmasını talep etmiştir. Ancak bu talep cemaatin içişlerine müdahale edilemeyeceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Daha sonra Patrik seçimiyle ilgili gerekli düzenlemeler yapılmış ve 2 Aralık 1950 tarihinde gerçekleşen seçimlerle Karekin Haçaduryan Patrik seçilmiş ve 31 Aralık 1950 tarihinde Haçaduryan'ın mazbatasını İçişleri Bakanlığı'na onaylanmıştır. Yeni seçilen Patrik devletle ve özellikle Başbakan Adnan Menderes ile yakın ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Geçmişte yaşanan acı olaylardan dolayı Ermeni Patriği Haçaduryan, mümkün olduğunca devletle karşı karşıya gelmemeye çalışmıştır. Ancak cemaatiyle ilgili Merkez İdare Heyeti seçimi, kilise ve vakıflara ait sorunları da sık sık Başbakan Adnan Menderes'e iletmiştir.⁴⁶⁶

Rıfat Bali'nin deyimiyle gayrimüslim azınlıklarla DP arasındaki balayı 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle sona ermiştir. Aslında sadece DP ile olan balayı değil, Türkiye Cumhuriyeti'yle de olan balayı sona ermiştir. İlişkiler 2000'li yıllara kadar 1950-1960 yılları arasındaki kadar iyi olmamıştır. Ancak 27 Mayıs darbesinden sonra Kurucu Meclis'te her üç cemaatin de temsilcisi devlet başkanlığı kontenjanından yararlanarak TBMM'de temsil edilmişlerdir. Kurucu meclisten sonra ise 1995 yılına kadar azınlıklar TBMM'de temsil edilmemişlerdir. Çok Partili Döneme geçilmesinden sonra azınlık politikalarının belirleyicisi Türkiye'nin dış ilişkileri olmuştur. Daha açık ifade etmek gerekirse, azınlıklar dış politikanın kurbanı olmuşlardır. Kıbrıs ve Batı Trakya'daki gelişmeler Rum azınlığı, İsrail-Filistin-Arap olaylarında Yahudi azınlığı hedef alınmıştır. 1961 yılından 1974'lere kadarki yıllarda ise azınlık politikaları durağan bir seyir izlemiştir. Bunda Türkiye'deki azınlıkların, daha önceki azınlık karşıtı politikalar sonucunda ülkeyi terk ederek mikro cemaatlere dönüşmesi etkili olmuştur. Kısa süreli de olsa bu durağanlığı bozan MNP ve sonrasında MSP'nin azınlıkları hedef alan siyasal söylemleri olmuştur.⁴⁶⁷

1970'li yıllar gayrimüslim azınlıklar için oldukça hareketli bir dönemin başlangıcı olmuştur. 20 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleşen Kıbrıs Harekâtı, Türk dış

⁴⁶⁶ Feyza Kurnaz Şahin, "Demokrat Parti Döneminde Ermeni Cemaatinin İktidara Yaklaşımı: Patrik Karekin Haçaduryan'ın Başbakan Adnan Menderes'e Arzuhalleri (1951-1960)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarihi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 13, s.189-192.

⁴⁶⁷ Rıfat Bali, http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlarcumhuriyet_doneminin_azinlik_politikalari.pdf, (23.08.2015), s.7-8.

politikasını olumsuz etkilemiştir. ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı ambargo ve oradaki Rum, Ermeni ve Yahudi lobilerinin Türkiye aleyhinde yürüttüğü faaliyetler bu yıllardan itibaren ciddi sorunlara neden olmuştur. Türkiye'nin yurtdışındaki lobi eksikliği Yahudi cemaatinin önde gelenlerinin yardımları ile kapatılmak istenmiştir. Türkiye, Yahudilerden yurtdışında devlet adına lobi faaliyetlerini yürütmesini istemiş ve bu istek olumlu karşılanmıştır. Kıbrıs sorunun patlak verdiği dönem, Ermeni terör örgütü ASALA'nın da eylemlerinin başladığı yıllara denk gelmektedir. Bunun yanında Ermeni diasporasının 24 Nisan'ı Soykırım Günü ilan etme çabalarının da olduğu bu yıllarda, Jak V. Kamhi gibi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Yahudilerin devlet lehine yürüttüğü lobi faaliyetlerinin de yoğun olduğu bir dönemdir. Yahudilerin Türkiye lehine yürüttükleri lobi sayesinde soykırım tasarısı engellenmiştir. Bu desteklerin yanında Fener Rum Patriği Bartholomeos'un hem yurtiçinde hem de yurtdışında Türkiye lehindeki beyanatları da devletin imajını olumlu yönden etkileyen gelişmeler arasında sayılabilir. Rum ve Yahudi cemaatlerinin yanında Ermeni cemaatinin de ASALA ve diaspora aleyhinde ve Türkiye lehindeki tanıklıkları ve söylemleri oldukça önemlidir. Görüleceği üzere Türkiye içerisindeki gayrimüslim azınlıklar bu dönemde devletin yanında yer almış ve ülke menfaatlerini savunmuşlardır.⁴⁶⁸

1990'lı yıllara gelindiğinde dünyada ve Türkiye'de yaşanan gelişmeler doğrultusunda azınlıklarla ilgili bir takım dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm devletin azınlıklara karşı olan stratejilerinde değil, gayrimüslimlerin toplum ve devletle olan ilişkilerindeki strateji değişiminde meydana gelmiştir. İçine kapanan, toplumdan kopuk ve görünmez olan gayrimüslimler artık görünür olmaya ve geçmişe vurgu yapmaya başlamışlardır. Bu durum 1990'lı yılların, etnik kimlik tartışmalarının yaşandığı, ulus-devlet modelinin sorgulandığı ve kültürel kimliklerin ön plana çıktığı bir dönem olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yıllarda yeni toplumsal hareketlerin yaşandığı Türkiye'de eşit yurttaşlık ve kimliksel tanınma

⁴⁶⁸ Rıfat Bali, http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlarcumhuriyet_doneminin_azinlik_politikalari.pdf, (23.08.2015), s.9-11.

söylemleri çerçevesinde, toplumu oluşturan unsurların asimile olma değil entegre olma stratejilerine yöneldikleri görülmektedir.⁴⁶⁹

Gayrimüslim azınlıkların yürüttükleri stratejiler, dayanak noktaları aynı olmakla beraber yöntem yönünden farklılık arz etmektedir. Bu konuda tek istisna Rumlar sayılabilir: Çok az cemaat üyesi olduğu için Rumlar için herhangi bir kimlik politikasından söz etmek mümkün değildir. Ancak diğer iki cemaat olan Ermeniler ve Yahudiler için kimlik stratejilerinden söz etmek mümkündür. Yahudi cemaati 1990'lı yıllarda yaşanan kimlik tartışmaları etrafında geçmişte yaşanan olumsuz olayları unutup, olumlu olaylar üzerinden stratejilerini kurgulamışlardır. Bu doğrultuda Yahudi cemaati, Osmanlı Devleti'nin özellikle İspanya'daki ve diğer topraklardaki zulümden kaçan Yahudilere kapılarını açmasına vurgu yaparak 500. Yıl Vakfı'nı kurmuşlardır. Kurulan vakıf aracılığıyla da yurtdışında Türkiye'nin tanıtımı yapılmış, yurtiçinde ise kendilerini Türk toplumuna tanıtmışlardır. Yahudilerin bu dönemde kendilerini Türk Yahudi'si olarak tanımladıklarını görmekteyiz. Diğer taraftan Ermeniler ise toplum içinde görünür olma ve asimilasyonu reddediste farklı yöntemler kullanmıştır. *Agos* gazetesi etrafında toplanan solcu Anadolu aydınlar, kimliksel uyanış ve geçmişle yüzleşme temelinde stratejilerini temellendirmişlerdir. Bu doğrultuda Ermenilerin kurguladıkları yeni kimlikleri *Türkiye vatandaşlığı/ Türkiye Ermeniliği* şeklindedir. Türk toplumunda ise kapalı kalan azınlıklara karşı dışlayıcı söylem özellikle bazı sağ kesimdeki vatandaşlarda ve siyasilerde devam etmiştir. Bu durum da dışı açılmanın ne kadar gerekli olduğunu göstermektedir.⁴⁷⁰

1. 6-7 Eylül 1955 Olayları

6-7 Eylül 1955 Olayları, Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı haberinin duyulmasıyla başlamıştır. 6 Eylül 1955 günü İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'e Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı haberi verilir, bunun üzerine Adnan Menderes de bu haberin devlet radyosu aracılığıyla halka duyurulmasını ister. *İstanbul Ekspres* adlı gazete de

⁴⁶⁹ Süheyla Yıldız, "Asimile Olma, İçer Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri", s.280.

⁴⁷⁰ A.g.e.,s.281.

ikinci bir baskıya giderek bu olayla ilgili detaylı bilgiyi halkla paylaşır. Yapılan bu duyurular, toplumda zaten mevcut olan Kıbrıs geriliminin de etkisiyle büyük bir infial oluşturmuştur.⁴⁷¹

Günün ilerleyen saatlerinde de *Kıbrıs Türktür Cemiyeti* başta olmak üzere birçok STK ve öğrenci birlikleri bu olayı protesto etmek amacıyla Taksim’de bir miting düzenlemiştir. Bu mitingin ardında protestoculardan bazıları İstiklâl Caddesine yönelmişler ve gayrimüslimlere ait ev ve işyerlerinin camlarını taşlamaya başlamışlardır. Bu olaylar kısa sürede gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları Eminönü, Fatih, Eyüp, Bakırköy, Yeşilköy, Ortaköy, Arnavutköy, Bebek, Moda, Kadıköy, Kuzguncuk ve Çengelköy gibi semtlere doğru yayılmış, birçok tahribat gerçekleşmiştir.⁴⁷² 7 Eylül gününe kadar süren olaylar 24.00-05.00 arasında ilan edilen sokağa çıkma yasağı ile ancak durdurulabilmiştir. Sadece İstanbul’da değil Ankara ve İzmir’de de yaşanan olaylar neticesinde, yaklaşık İstanbul’da 5104, Ankara’da 469 ve İzmir’de de 70 kişi gözaltına alınmıştır.⁴⁷³ 7 Eylül günü saat 2.30’da sona eren tahribatlar sonucunda İstanbul’da, 4025 dükkân, 1021 ev, 50 kilise, 28 lokanta, 23 fabrika, 19 mektep ve birçok mekân zarar görürken; 3 kişi hayatını kaybetmiş, 32 kişi ise yaralanmıştır.⁴⁷⁴

Olayların kontrolden çıkarak, bu duruma gelmesinde en büyük sorumlu kolluk kuvvetleri gösterilebilir. Hem Taksim’de gerçekleşen mitinge karşı gösterdikleri sempati hem de daha sonrasında İstiklâl Caddesinde gerçekleşen yağma ve yıkım olaylarına karşı takındıkları pasif tavır, polis memurlarını bu olaylar karşısında hatalı duruma sokmuştur.⁴⁷⁵ 6-7 Eylül Olaylarının ardından olağanüstü toplanan Mecliste Başbakan Adnan Menderes, güvenlik güçlerinin ihmalinden söz etmiştir. Bunun yanında gerekli önlemleri almadıkları için İçişleri Bakanı Dr. Namık

⁴⁷¹ Resul Babaoğlu, *6/7 Eylül 1955 Olaylarının Türkiye Rumları Üzerindeki Etkileri (1955-1959)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2012, s.56.

⁴⁷² Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül 1955 Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.25.

⁴⁷³ Resul Babaoğlu, *6/7 Eylül 1955 Olaylarının Türkiye Rumları Üzerindeki Etkileri (1955-1959)*, s.76.

⁴⁷⁴ Cengiz Atlı, “İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında 6-7 Eylül Olayları”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 9/10, s.1187.

⁴⁷⁵ Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül 1955 Olayları*, s.33.

Gedik ve Emniyet Genel Müdürü Ethem Yetkiner olayların sorumluları olarak gösterilmişlerdir.⁴⁷⁶

Başbakan Adnan Menderes tarafından felaket olarak tanımlanan olaylarda gerçekleşen zararın tazmini için bir Yardım Komitesi teşkil edilmiştir. Komiteye yapılan müracaatlarda vatandaşlar tarafından toplam iki milyar gibi fahiş bir miktar istense de, Komite yapılan müracaatlardan yaklaşık iki yüz milyonunu uygun bulmuştur. Tespit edilen bu tutar doğrultusunda ve şehrin yeniden imarı için yardım kapmayası düzenlenmiştir.⁴⁷⁷

6-7 Eylül Olayları, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinde de gündeme gelmiştir. Darbe sonrasında Yassıada'da yargılanan dönemin Başbakanı Adnan Menderes, 6-7 Eylül Olaylarının sorumlusu olmakla suçlanmış ve yargılanmıştır. 19 Ekim 1960 yılında ilk oturumu gerçekleşen 6-7 Eylül Davasında Başsavcı Altay Ömer Egesel; emniyet güçlerinin olaylara müdahale etmemesinin, olaylar sonrasında görevlerinden alınan memurların görev yerlerine tekrar iade edilmesinin, bomba olayının radyodan halka duyurulmasının, olaylar esnasında Celal Bayar ile İstanbul'u terk etmesinin ve olaylarla ilgili görüşmekten kaçınmasının Adnan Menderes'i suçlu gösteren unsurlar olduğunu mahkemeye bildirmiştir. 5 Ocak 1961 tarihinde sonuçlanan davada 93 sanık dinlenmiş ve yargılama DP yöneticileri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Olaylarda aktif olarak bulunan ve olayların bu noktaya gelmesine sebep olan Kıbrıs Türktür Cemiyeti, Milli Türk Talebe Birliği ve Emniyet Güçleri gibi gruplar yargılama dışında bırakılmıştır. Yargılama sonucunda Yassıada darbe mahkemesi Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu'yu olayların sorumlusu olarak göstermiştir.⁴⁷⁸

Sonuç olarak, Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme geçiş, siyasi iktidar açısından gayrimüslimlere karşı olumlu bir değişim gösterse de, toplum içerisindeki gayrimüslim algısı değişmemiştir. Bu bakış açısı Kıbrıs gibi olaylarla toplumdan devlete intikal etmiş ve 6-7 Eylül Olaylarında olduğu gibi acı sonuçlar doğurmuştur.

⁴⁷⁶ Cengiz Atlı, "İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında 6-7 Eylül Olayları", s.1189.

⁴⁷⁷ Serdar Sakin, "6-7 Eylül 1955 Olayları Sonrasında Türk Kamuoyunun Tutumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3 Sayı 12, s.381.

⁴⁷⁸ Şerif Demir, "Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları", s.57-58.

2. Kıbrıs Olayları

Kıbrıs'ta yaşanan Rum ve Türk geriliminin, Türkiye'de de yansımalarının olduğuna daha önceki bölümlerde değinilmişti. Kıbrıs'taki Türklerin yaşadıkları esas sorun, vakıf mallarıyla ilgilidir. Adadaki Türkler, kendilerine ait olan vakıf mallarının iadesini istemekteydi. Esas sorun vakıf malları olmakla beraber, İngilizlerin Rumlar lehinde ve Türkler aleyhinde yürüttükleri politikalar da Türklerin yaşadığı sorunların başında yer almaktadır. İngilizlerin yürüttükleri bu ayrımcı politikaların yanında Rumların, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesi yönünde yürüttükleri yurtiçi ve yurtdışı faaliyetler de gerilimin dozunu artırmıştır.⁴⁷⁹

1950'lerin başlarında Kıbrıs'taki Rum kiliselerinde başlayan *Enosis* ideali 8 Ekim 1950 tarihinde Makarios'un Rum Ortodoks Başpiskoposu seçilmesiyle daha da şiddetlenmiştir. Makarios bu idealin gerçekleşmesi için sık sık Yunanistan, İngiltere ve Amerika gezileri düzenlemiştir. Gerçekleşen bu girişimlere Türkiye'den çeşitli tepkiler gelmiş, İstanbul ve Ankara'da öğrenci birlikleri Kıbrıs mitingleri düzenlemiştir.⁴⁸⁰ Artan şiddet olaylarını önlemek için taraflar birçok kez bir araya gelmiş ancak 11 Şubat 1959 yılına kadar sonuç alınamamıştır. Zürih'te Türkiye ve Yunanistan arasında altı gün süren görüşmelerin ardından imzalanan Zürih Anlaşmasından sonra İngiltere'nin de katılımıyla Londra Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmayla Kıbrıs'taki Türklerin varlığı kabul edilmiş ve Türkiye garantör devlet statüsü elde etmiştir.⁴⁸¹

Ancak imzalanan Londra Anlaşması, adadaki şiddet ve terör olaylarını sonlandıramamış, olaylar gün geçtikçe artmıştır. 1960'lı yıllarda hükümet idaresini elinde bulunduran İsmet İnönü de adaya askeri bir müdahale gerçekleştiremediği için farklı çözüm yolları aramaya koyulmuştur. Bu doğrultuda 1930 yılında Yunanistan'la Türkiye arasında imzalanan ve Türk ve Yunan vatandaşlarının pasaportlarıyla her iki ülkede ticaret yapıp, oturabilmelerine imkân sağlayan *İkamet, Ticaret ve Seyrisefain* Anlaşmasının feshetme yönünde karar alınmıştır. İnönü,

⁴⁷⁹ Nurettin Gülmez, Mehmet Taşkınoğlu, "1954 Kıbrıs Olaylarının İzmir Basınına Yansımaları", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13 Sayı 26, s.187-188.

⁴⁸⁰ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950-1960)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 6 Sayı 11, s.88-89.

⁴⁸¹ A.g.e., s.97-98.

anlaşmanın feshiyle Yunanistan üzerinde bir baskı kurarak, Kıbrıs'ta terör eylemleri gerçekleştiren Makarios önderliğindeki EOKA'yı durdurmayı amaçlamıştır.⁴⁸²

16 Mart 1964 tarihinde ilgili anlaşmanın feshedilmesiyle Yunan uyruklu birçok Rum, İstanbul Defterdarlığı'nın gözetimine alınmış ve tasfiye edilmeleri durumunda ödemeleri gereken vergiler tespit edilmeye başlanmıştır. Anlaşmanın iptali yalnızca Yunan uyruklu Rumları etkilememektedir. Anlaşma doğrudan onları hedef almasa da pratikte Yunan uyruklularla evlenmiş olanlar ve çocukları da bu uygulamadan etkilenmişlerdir. Bunlara ilaveten daha önceden vatandaşlığa alınan Fener Rum Ortodoks Patrik vekili Metropolit Emillianos Zaharapulos Hristopulos ile Patrikhane Baş metropoliti Georgos Yorgi Iakavos Canavalis'in de zararlı faaliyetleri dolayısıyla vatandaşlıktan çıkarılması kararı alınmıştır.⁴⁸³

Uygulamanın ardından en yoğun göç Temmuz ayında gerçekleşmiş ve 3.000 civarında Yunan uyruklu Rum ülkeyi terk etmiştir. Ağustos ayının sonu itibarıyla ise 6.500 Rum ülkeyi terk etmiştir. Genel toplamda ise yaklaşık 12 bin kişi Türkiye'den Yunanistan'a göç etmiştir. Göçlerin yanında, iki milyarı bulan malların da haczedilmesi ayrı bir acı durumdur.⁴⁸⁴

C. 2000'DEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEM

2000'li yıllarda, Türk toplumundaki gayrimüslim algısı değişmemiş, bu algı toplumun bir parçası olan siyasetçilerde de varlığını korumuştur. Hükümette görev alan bir takım yetkililerin, kötü, istenmeyen ve hain olarak nitelendirmek istedikleri durumlarda gayrimüslim cemaatlerin adları söyledikleri sık karşılaşılan bir durum olmuştur.⁴⁸⁵ Ancak, vatandaşlık politikaları bağlamında Cumhuriyet'in klasik söyleminin terk edilmeye başlandığı ve eşit yurttaşlık doğrultusunda daha ılıman bir

⁴⁸² Ahmet Gülen, "İnönü Hükümetleri'nin Kıbrıs Politikası (1961-1965)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 50, s.407.

⁴⁸³ Halil Şimşek, "İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi'nin Feshi ve Yunan Uyruklu Rumların Sınır Dışı Edilmeleri (1964)", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 5:1, s.249-250.

⁴⁸⁴ A.g.e., s.253-254.

⁴⁸⁵ Nayat Muratyan, *Türkiyeli Ermenilerde Kolektif Korku Gündelik Hayatta Korku Altında Varolma Pratikleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s.71-72.

havanın estiği de söylenmelidir. Bu dönemde gerçekleşen birçok yenilik de bu durumu doğrular niteliktedir.⁴⁸⁶

1965 yılından 2007 yılına kadar yürürlükte olan Azınlık Okullarına Türk Müdür Yardımcısı getirilmesi şartı kaldırılmıştır. 1968 yılından 2000 yılına kadar kimliklerinde Rum, Ermeni ve Yahudi yazmayanların azınlık okullarına alınamayacağı hükmü kaldırılmıştır. 1936 Beyannamesi sonucunda el koyulan vakıf mallarına mahkeme yolunun kapatılması 2001-2004 yılları arasında çıkarılan AB Uyum Paketleriyle durdurulmuş; ancak 2008 yılında ilk iade gerçekleşmiştir.⁴⁸⁷ Ayrıca Ak Parti Hükümetince, sembolik anlamlar taşısa da 15 Ağustos 2010'da Sümela Manastırında Rumlara ve 19 Eylül 2010'da da Ahtamar Adasındaki Kutsal Ermeni Kilisesi'nde Ermenilere ayin yapabilme imkânı tanınmıştır.⁴⁸⁸ Yukarıda sayılan olumlu gelişmeler gibi daha birçok olumlu gelişme bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bu dönemi aslında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidar dönemi olarak tanımlayabiliriz. Birkaç yılın dışında 2000'li yılların çoğunda Adalet ve Kalkınma Partisi azınlık politikalarını yürütmüştür. Cumhuriyet'in diğer yıllarıyla kıyaslandığında bu yıllarda daha olumlu gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Özellikle, *Altın Çağ* olarak nitelendirilebilecek 2002 ila 2005 yılları arasında, Avrupa Birliği Uyum Paketleri neticesinde gerçekleşen reformlar sayesinde diğer vatandaşlar gibi gayrimüslim azınlıklar da birçok hak elde etmişlerdir. Ancak bu olumlu gelişmeler, gayrimüslimlerin karşılaştıkları problemlerin bir kısmına çözüm olabilmiş, birçok problem daha çözülmeyi beklemektedir.⁴⁸⁹

Ak Parti Döneminde, gayrimüslim azınlıklarla alakalı belki de en önemli somut gelişme vakıf mallarıyla ilgili gerçekleştirilen yasal düzenlemelerdir. 2004 yılında 1936 Beyannamesi ile el koyulan malların iadesiyle ilgili bir yasa tasarısı meclise sunulmuş ve 9 Kasım 2006 yılında meclisten geçmiştir. Ancak 29 Kasım'da dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından ilgili yasanın 9. maddesi

⁴⁸⁶ Duygu Çanakçı, Birol Caymaz, "Kollektif Belleğin Işığında Günümüzde İstanbul Rumları", s.312.

⁴⁸⁷ Baskın Oran, "Azınlıklar", s.7-9.

⁴⁸⁸ Kıvanç Ulusoy, "The European Impact on State-Religion Relations in Turkey: Political Islam, Alevi and Non-Muslim Minorities", *Australian Journal of Political Science*, Cilt 46 Sayı 3, s.419.

⁴⁸⁹ Anna Maria Beylunoğlu, "Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 13 Sayı 4, s.141-142.

Anayasa'ya ve Lozan Barış Antlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle geri gönderilmiştir.⁴⁹⁰ İade edilen yasa, TBMM'de kabul edildikten sonra Cumhurbaşkanı olan Abdullah Gül tarafından onaylanmıştır.

Özetle 2003 yılında AB Uyum Yasaları çerçevesinde 365 adet taşınmaz mal vakfına iade edilmiş, vakıflar adına 38 adet gayrimenkul bağışı alınmış, 12 adet gayrimenkul satın alınırken 11 adet gayrimenkul de satılmıştır. 2008 yılında yürürlüğe giren 5737 Sayılı Vakıflar Kanunu çerçevesinde ise 181 adet gayrimenkul vakıflarına iade edilirken, 150 adet gayrimenkulün ise mülkiyet sorunu çözülmüştür. Ayrıca 5737 Sayılı Vakıflar Kanunun geçici 11. maddesi gereği 333 adet gayrimenkul daha vakıflarına iade edilmiş ve 21 adet gayrimenkulün ise bedeli ödenmiştir.⁴⁹¹

Tüm bu olumlu gelişmelerin yanında olumsuz bir takım gelişmeler de olmuştur. 15 Kasım 2003 tarihinde İstanbul'daki Neve Salom ve Beth Israel Sinagoglarına yapılan intihar saldırıları Yahudi cemaati içerisinde bir travmaya neden olmuştur. Yine Yahudi özelinde, İsrail'in Filistin'e karşı gerçekleştirdiği her işgal ve katliam sonrasında Türk toplumunda artan antisemitist söylemler ve şiddet olayları olumsuz gelişmeler olarak aktırabilir.⁴⁹² Bunların yanında Agos Gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink'in, Ermeni diasporasını eleştirdiği yazı dizisinin *Türklüğe Hakaret* olarak değerlendirilip bu doğrultuda yargılanması ve toplumda oluşan azınlık karşıtı ve ırkçı eğilimler neticesinde öldürülmesi bu dönemde gayrimüslim azınlıklarda büyük travmalara yol açan olumsuzluklar arasında sayılabilir.⁴⁹³

Genel olarak bu dönemi değerlendirdiğimizde, Türkiye'nin daha doğrusu Ak Parti Hükümetlerinin azınlık politikalarının, eşit yurttaşlık, eşit hak ve hürriyetler temelinden çok Osmanlı Modeline dayandığını söyleyebiliriz. Yani gayrimüslimler hâlâ ikinci sınıf vatandaş olarak görülmektedir.⁴⁹⁴ Kısacası Ak Parti Hükümetlerinin, dini özgürlüklere hoşgörölü, tekçi bir toplumdan öte çok-dinli ve kültürlü bir yapının tesisini amaçladıkları söylenebilir.

⁴⁹⁰ Kıvanç Ulusoy, "The European Impact on State-Religion Relations in Turkey: Political Islam, Alevis and Non-Muslim Minorities", s.418.

⁴⁹¹ <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=38>, (17.09.2015)

⁴⁹² Süheyla Yıldız, "Asimile Olma, İçe Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri", s.286.

⁴⁹³ Baskın Oran, "Azınlıklar", s.8.

⁴⁹⁴ Anna Maria Beylunioğlu, "Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey", s.146.

D. GÜNÜMÜZDE AZINLIKLARA İLİŞKİN SORUNLAR

Bu başlıkta Lozan Barış Antlaşması'nın günümüzde geçerli olup olmadığı sorgulanmış, gayrimüslim azınlıkların Lozan Antlaşması gereği sahip oldukları haklardan ne kadar faydalandığı araştırılmıştır. Yöntem olarak Örnek Olay Çalışması(Case Study) kullanılmıştır. Verilerin toplanmasında da Lozan Barış Antlaşması'nda tanınan üç gayrimüslim cemaat olan Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin temsilcileri ve/veya önde gelen isimleri ile Yarı Yapılandırılmış Derinlemesine Mülakat yapılmıştır. Rum ve Yahudi cemaatlerinde, cemaati içerisinde görevli kişilerce mülakat yapılmış, Ermeni cemaatinde ise cemaat içerisinde yetkili kişinin belirlenen tarihler arasında yurtdışında olmasından dolayı mülakat yapılamamıştır. Bu yetkili kişinin yerine Ermeni cemaatinin önde gelen isimlerinden ve TBMM 25. Dönem Milletvekillerinden biri ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Lozan Antlaşması'nın gayrimüslim azınlıkları bir grup olarak nitelendirmesi ve Türkiye Cumhuriyeti azınlık politikalarının topyekûn cemaat mensuplarını etkilemesinden dolayı cemaatlerin önde gelen isimleri ile görüşülmüştür. Konumuz devlet ile gayrimüslim azınlıkların ilişkisi olduğundan, bu ilişkinin cemaat kurumları (Vakıflar, okullar, ibadethaneler vb.) ve bir bütün olarak cemaat üzerinden yürütülmüş olmasından dolayı sıradan gayrimüslim vatandaşlarla görüşülmemiştir.

Mülakatlar için hazırlanan sorular iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım tüm gayrimüslimleri ilgilendiren sorulardan, ikinci kısım ise mülakat yapılan cemaate özgü sorulardan oluşmaktadır. Cemaat temsilcilerinden Lozan Barış Antlaşmasının kendilerini ilgilendiren kısımlarını, Cumhuriyeti'n ilanından günümüze kadar olan süreçte yaşananları ve günümüzde yaşadıkları problemleri değerlendirmeleri istenmiştir. Yahudi ve Ermeni yetkililerle yapılan derinlemesine mülakatlar ses kayıt cihazı aracılığıyla kaydedilmiş ve daha sonra yazılı metne dökülmüştür. Rum yetkili ile yapılan mülakat ise kendisinin talebi üzerine ses kaydı kullanılmadan gerçekleşmiş, önemli görülen noktalar not alınmış ve daha sonra tüm mülakat genel hatlarını muhafaza edilecek şekilde yazıya dökülmüştür. Yapılan mülakatlarda Yahudi cemaat temsilcisinin sorunları dile getirmedeki istekliliği göze çarparken,

Rum cemaat yetkilisinin sorulan sorulara ihtiyatlı yaklaştığı ve sorunları dile getirirken çekingen bir tavır içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Ermeni cemaat yetkilisi ise yaşanan problemleri dile getirirken bu sorunların yüz yılı aşan bir süredir var olduğunu, günümüzde gerçekleşen demokratikleşmeyle beraber çözüme doğru gidildiğini belirtmiş, cemaatlerin çekingen davranmayıp kendilerine tanınan bu haklardan yararlanarak geçmişte yaşanan problemleri ortadan kaldırmaları gerektiğini dile getirmiştir. Bunun yanında, sağlanan imkânlarla sadece devletin girişimlerde bulunmasının beklenmeden cemaat içerisinde de birtakım girişimlerin gerçekleştirilmesi gerektiğini de sözlerine eklemiştir.

Yazıya dökülen görüşmeler; Eğitim, Vakıflar, Vatandaşlık Hakları ve Medeni Haklar, Cemaat Yönetimi ve Devletle Olan İlişkiler, son olarak da Dış Politika ve Cemaatler olmak üzere beş kategoriye ayrılmıştır. Bu beş kategori üzerinden mülakat metinleri analiz edildiğinde Ermeni cemaatinin vakıflarla ilgili sorunlarının önemli bir yer teşkil ettiği gözlemlenirken, dış politika ve cemaat ilişkilerinin daha az yer teşkil ettiği görülmüştür. Yahudi cemaatinde ise vatandaşlık hakları ve medeni hakların diğer kategorilerle kıyaslandığında daha ağırlıklı ve belki de en çok problem yaşadıkları konu olduğu görülürken, Ermeni cemaatindeki gibi dış politikanın daha az yer tuttuğu görülmüştür. Ancak dış politikanın devlet düzeyindeki payı az olmakla beraber toplumdaki etkisi vatandaşlık hakları üzerinde oldukça büyüktür. Son olarak Rum cemaatiyle yapılan mülakat metni analiz edildiğinde ise eğitim, vatandaşlık hakları ve medeni haklar, cemaat yönetimi ve devletle olan ilişkiler kategorilerinin ağırlıkta olduğu ve yine dış politikanın daha az yer tuttuğu tespit edilmiştir. Bu arada bir noktayı daha açıklamak gereklidir. Daha az yer tutan dış politikanın diğer üç kategoriye de tetiklediği(mütekabiliyet ilkesi doğrultusunda) unutulmamalıdır.

Aşağıda, mülakatlar sonucu elde edilen bilgiler aktarılmıştır. Kimi yerlerde açıkça mülakat yapılan kişilere ait olduğu belli olan ifadeler verilmişken kimi yerlerde genel ifadeler kullanılmıştır. Ancak dipnot verilmeyen tüm bilgiler katılımcılara ait ifadelerden elde edilmiştir.

1. Eğitim ile İlgili Sorunlar

Gayrimüslim azınlıkların eğitim-öğretim hakları, Lozan Barış Antlaşmasının *Azınlıkların Korunması* başlığı altında yer alan 40 ve 41. maddelerinde düzenlenmiştir. Bahsedilen maddelerin ilkinde gayrimüslim azınlıkların masraflarını kendileri karşılamak kaydı ile eğitim-öğretim kurumları açabileceği belirtilirken, ikinci maddede ise yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde kurulacak eğitim-öğretim kurumlarına maddi olarak devlet desteğinin verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁹⁵ Ancak anlaşmanın 40. maddesi birçok zorluklara rağmen uygulanırken, 41. maddenin uygulanmadığı görülmektedir. Her üç cemaatle de yapılan görüşmelerde kendi masraflarını kendi karşılayan özel okullarının dışında herhangi başka bir eğitim kurumuna sahip olmadıkları görülmüştür. Bu özel okullara ve/veya bu okullarda eğitim gören öğrencilere yapılan devlet yardımlarının Lozan Antlaşması gereği olmadığı, diğer tüm özel okullara yapılan desteklerin gayrimüslim okullarına da yapıldığı, ayrıca belirtilmelidir.

Azınlık okullarını ilgilendiren yasal düzenlemeleri incelemek gerekirse, bu konuda 1965-2007 yılları arasında önemli gelişmelerin olduğunu görmekteyiz. 8 Haziran 1965 tarihinde kabul edilen 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununun 25. maddesi, gayrimüslim azınlıklara ait özel okullara “*yalnız Türk vatandaşlarının çocuklarının*” kaydedilebileceğini belirtmiştir.⁴⁹⁶ 1970 yılında ise farklı mezhebe veya azınlığa mensup gayrimüslim çocuklarıyla babalarının mensup olduğu azınlık okullarında okumayan çocukların, bulundukları okullardan kaydı silinmiş ya babalarının mensup olduğu azınlık okullarına gitmeleri ya da devlet okullarına kayıt yaptırmaları istenmiştir.⁴⁹⁷ 2007 yılında kabul edilen 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ise, “*Türk vatandaşları*” ifadesinin yerine *Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları*” ifadesini kullanarak bir önceki kanunun ilgili maddesini büyük oranda muhafaza etmiştir.⁴⁹⁸ Ancak 1970’lerde getirilen babanın mensup olduğu azınlığa ait okullarda okuyabilme şartı 2007 yılında kaldırılmıştır. Nüfus kayıt örneği yerine

⁴⁹⁵ Haktan Birsell, *Lozan’dan AB Sürecine Türkiye’nin Azınlık Politikaları*, s.420.

⁴⁹⁶ Resmi Gazete, Sayı:12026, 18 Haziran 1965.

⁴⁹⁷ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10511/azinlik-okullarinin-dertleri-birkac-gunde-cozulebilir>, (22.09.2015)

⁴⁹⁸ Mehmet Deri, *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, s.250.

gayrimüslim velinin mensup olduğu azınlık okuluna bir form doldurmak suretiyle kayıt yapabilme imkânı tanınmıştır.⁴⁹⁹

Tablo: 9 Cemaat Okullarıyla İlgili İstatistikler

Okul		Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı			Derslik
Türü	Sayısı	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	
Anaokulu/Sınıfı	6	215	113	102	15	-	15	9
İlkokul	26	1098	536	562	251	43	208	123
Ortaokul	21	1091	550	541	242	46	196	30
Lise	12	896	440	456	281	81	200	117
Toplam	65	3300	1639	1661	789	170	619	279

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2014/'15*, Ankara 2015, s.75,90,91,149.

Yapılan mülakatlarda eğitimle ilgili dile getirilen güncel sorunlar, cemaatlere göre bazı noktalarda farklılık göstermektedir. Yahudi cemaati temsilcisi Yahudi okulları diye bir şey olmadığını yalnızca bir tane okul kompleksinin olduğunu, anaokulundan başlayıp liseye kadar eğitim verdiğini dile getirmiştir. Özel Ulus Musevi Okulları olarak adlandırılan okullarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin MEB müfredatına ve Özel Okullar mevzuatına uygun olarak yürütüldüğünü, diğer okullardan farklı olarak İngilizcenin yanında Musevi dininin dili olan İbranicenin ve ayrıca Musevi dininin öğretildiğini dile getirmiştir. Öğretmen seçiminde herhangi bir özel koşullarının olmadığını, mevzuata uygun olarak öğretmen atamalarının yapıldığını da belirtmiştir. Ayrıca özel okullarda okumak isteyen öğrencilere sağlanan bakanlık bursunun kendi öğrencilerine de sağlandığını sözlerine eklemiştir. Bunların yanında Hahambaşının bu okullar üzerinde bir etkisinin olup olmadığına dair ifadeleri ise şöyledir:

Hahambaşının bu okul üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı gibi olamaz da.

Yani çünkü netice itibari ile okulun eğitimi Hahambaşının inisiyatifi dışında olan ve devletin, MEB'in koyduğu kurallar dairesinde olan bir şeydir. Hahambaşının şöyle bir uyarısı olabilir: Musevi dini bayramlarının, çalışmanın yasak olduğu günah olduğu dönemlerde kapalı olması için şu tarihleri bildirebilir. Kantininde Yahudi gıda nizamnamesi, Musevi gıda nizamnamesinin ki buna koşer veya kaşer denir, o nizamnameye mugayir olan bir malzemenin bulundurulmamasını talep edebilir. Ama bunlar hep eğitimin ya da öğrenimin durumuna karışmak şeklinde değil mevcut dini

⁴⁹⁹ <http://www.hurriyet.com.tr/egitim/29452729.asp>, (22.09.2015).

kuralların orada da eğitime aksatmayacak bir şekilde uygulanmasına özen gösterilmesini tavsiye eder. Hahambaşı mezuniyet gününe çağırılır. Efendim okulun işte kuruluş yıl dönüme davet edilir, efendim benzer şeyler gibi bu cemaatin dini ve ruhani lideri olma niteliğinde davet edilir. Ama okulun yönetimine doğrudan müdahil olması mümkün değildir.

Yahudi temsilci, diğer devlet veya özel okullarda karşılaşılan problemlerin yanında özel olarak TEOG'daki Din Kültürü sorularını karşılaştıkları problem olarak göstermektedir. Musevi dinine mensup birinin İslam dininin şartlarını bilmek zorunda olmadığını dile getiren temsilci, bu sorunu da Bakanlığa ilettiklerini ve kısa sürede çözüleceğini umut ettiklerini ifade etmiştir. Ladino dilinin okullarda öğretilip öğretilmediği sorusu üzerine ise Ladino'nun bir eğitim dili olmadığını, dilsel arkeolojinin bir konusu olduğunu, seçmeli olarak İspanyolcanın öğretildiğini dile getirmiştir.

Rum cemaat yetkilisinin eğitimle ilgili dile getirdikleri ise Yahudi temsilcisinden biraz daha farklı ve karamsar bir tablo çizmektedir. Rum azınlık okulları diğer azınlık okullarında olduğu gibi özel okul statüsünde faaliyet göstermektedir. Önceleri ismen "Yardımcı" olan fakat gerçekte müdürden daha fazla yetkilere sahip olan Türk müdür yardımcısı uygulaması devam etmekle beraber günümüzde eski etkinliğine sahip değildir. Türkçe, Coğrafya ve Tarih gibi derslerin Türkçe verilmesi zorunluyken diğer dersler Rumca da verilebilmektedir. Ancak temsilci Rumca derslerin verilebilmesinde ciddi problemlerle karşılaştıklarını dile getirmektedir. Türkiye'deki Rum nüfusunun giderek azalması Rumca ders verebilecek öğretmen sayısının da azalmasına neden olmuştur. Öğretmen ihtiyacı 1920'lerde Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan anlaşma gereği Yunanistan Devleti tarafından karşılanmaktadır. Bu uygulama bir çözüm gibi görünse de Türkiye'ye gelen öğretmenlere çift maaş verildiği için iki yılda bir yenilenmektedir. Ayrıca atamalar, bürokratik nedenlerle gecikmekte ve dönem ortasına kadar sürebilmektedir. Öğretmenin ve öğrencinin uyum süreci de hesaba katıldığında bu uygulamanın pek de verimli olmadığı görülmektedir. Gönderilen öğretmenlerin niteliklerinin kendileri tarafından belirlenmediğini ve kendi memurları olmadıkları için de herhangi bir denetime tabi tutamadıklarını da ifadelerine eklemiştir.

Öğretmen seçiminde bağımsız hareket edememeleri de diğer özel okullar gibi kaliteli hizmet verebilmelerini engellemektedir.

Patrikhane ve okullar arasındaki ilişkiye gelince iki dönemden söz edilebilir. Patrik 1970'li yıllara kadar azınlık okullarında yemek duası yapabilmekte, dini kıyafetleri ile okula girebilmektedir. Ancak 1970'lerden sonra yemek duası yapmak ve dini kisve ile okullara girmek yasaklanmıştır. Son olarak önemli bir noktayı daha belirtmek gerekiyor. Azınlık okullarına girebilmek için azınlık mensubu olmanız gerekiyor. Dışardan öğrenci alınamamaktadır. Azınlık mensubu olabilmek için de 3 kuşak yani dedenizin azınlık mensubu olması gerekmektedir. Son anayasa değişikliğinden önce bu üç kuşak baba tarafından işletilmektedirken şuanda anne tarafından da üç kuşak azınlık mensubu olmak yeterli olmaktadır.

Heybeliada Ruhban Okulu hakkında da görüşlerini bildiren Rum temsilci, Lozan Barış Antlaşmasına atıfta bulunarak, mevcut okulların faaliyetlerini yürütebileceklerini ve hatta yenilerinin de açılacağını hatırlatmıştır. Ancak Türkiye'nin yenilerinin açılmasına bırakın müsaade etmeyi mevcut okulları da kapattığını dile getirmiştir. 1970'li yıllarda Lozan Barış Antlaşmasına aykırı olarak, yabancı yüksekokulların kapatılacağı yönünde alınan karar neticesinde eğitim faaliyetlerine son vermek zorunda kalan Heybeliada Ruhban Okulu'nun, mütekabiliyet ilkesi çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini de sözlerine eklemiştir. Ayrıca Lozan Barış Antlaşması'nın ilgili maddesi göz ardı edilse dahi, Atina'da camii açılmamasının mütekabiliyet ilkesini işletemeyeceğini, çünkü kıstas alınacak olanın Batı Trakya Türkleri olduğunu da ifade etmiştir. Heybeliada Ruhban Okulu dünya çapınca ünü olan bir kurumdur. Açılması hem Türkiye hem de Ortodoks âlemi için bir saygınlık meselesidir. Burada eğitim alan kişiler Türkçe de öğrenmekteydiler. Şuan Patrik olan zât da bu okuldan mezundur ve iyi Türkçe konuşmaktadır. Türkiye'nin Heybeliada konusunu dış politika unsuru yapması ve bunu bir koz olarak devamlı masaya sürmesi, Rum cemaati içerisinde bir bıkkınlık oluşturmuştur. Yıllardır kapalı kalan okulun tadilat edilebilmesi için büyük bir bütçeye ihtiyaç vardır. Okulun eski saygınlığına ve eğitim düzeyine ulaşabilmesi için temsilcinin ifadesi ile yirmi yılı aşkın bir sürenin de geçmesi gerekmektedir. Tüm bunlar göz önüne

alındığında Rum cemaati, Heybeliada Ruhban Okulunun açılması konusunda eskisi kadar ısrarcı değildir.

Diğer cemaat temsilcilerinin aksine Ermeni temsilci eğitimle ilgili herhangi bir olumsuz durumla karşılaşmadıklarını ifade etmiştir. Özellikle Tek Parti Dönemi uygulamalarından ve Kıbrıs Olaylarından dolayı birçok azınlığın ülkeyi terk ettiğini, sayılarının çok az kaldığını belirten temsilci, cemaatinin sayıca kendi öğretmenlerini yetiştirecek nitelikte olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Ermenice eğitim verebilecek öğretmen yetiştirilmesi için bir proje yürütülmüş ve ihtiyaç büyük oranda karşılanmıştır. Okullarının özel öğretim kurumlarının bağlı olduğu mevzuat doğrultusunda faaliyet gösterdiğini söyleyen Ermeni temsilci, dini kisve ile okullara girilmesinin hatırladığı kadarıyla 1980 Askeri Darbesiyle yasaklandığını ve Ak Parti döneminde bu yasağın kalktığını ifade etmiştir. Şuanda azınlık okullarına din adamları dini kisveleri ile girebilmekte ve ders verebilmektedir.

2. Dış Politikanın Gayrimüslim Azınlıklar Üzerindeki Etkisi

Osmanlı'nın son döneminden itibaren oluşmaya başlayan ve Kurtuluş Savaşı sırasında iyice oturan gayrimüslimlerin Batılı Devletlerin birer uzantısı olduğu algısı günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bu bağlam da her üç cemaat temsilcisi de dış politikanın mensubu oldukları azınlıkları olumsuz yönde etkilediğini ifade etmiştir. Ancak karşılaştıkları sorunların kaynakları farklılık arz etmektedir.

Bu algı Rum temsilcisine göre hem devlet politikalarında hem de Türk toplumunda kendini göstermektedir. Yunanistan ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler, sanki Patrikhane Yunanistan'ın bir temsilcisiymiş gibi doğrudan Rum cemaatini etkilemektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin gerildiği dönemler Rum azınlıkların ve Patrikhane'nin en sıkıntılı dönemleri olmuştur. Geçmiş dönemde yaşanan 6-7 Eylül 1955 Olayları, 1964 yılında gerçekleşen Yunan vatandaşı Rumların sınır dışı edilmesi vb. olaylar da bunun en canlı örnekleridir. Bu tutumun kaynağı olarak gösterilen mütekabiliyet ilkesini ise, temsilci şu şekilde değerlendirmektedir: *"Biraz önce de ifade ettiğim gibi şuanda bu ilkenin benimsenmesi ilkel bir durumdur. Zamanın şartlarına uygun değildir. Komşu çocuğunu dövüyor, o zaman ben de çocuğumu döveyim demek gibi bir şeydir. Bizler Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıyız.*

Eşit yurttaşlık temelinde eşit muamele görmek istiyoruz. Kaldı ki mütekabiliyete esas alınması gereken Batı Trakya'da Müftü devlet memuru olarak görülüyor ve makam aracı var. Burada ise tanınmıyor bile Patrikhane."

Yahudi temsilci ise devletin kendilerine karşı olumsuz bir tutum içerisinde olmadığını ancak Türk toplumunun genel azınlık algısı içerisinde bir takım ayrımcı ve antisemit faaliyetlerde bulunduğunu ifade etmiştir. *"Türkiye Hahambaşılığı bir Türkiye Cumhuriyeti Kurumudur. Gerek iç siyasette gerekse uluslararası siyasette herhangi bir müdahalesi olmaz, olamaz."* Devlet tarafından bu kabul edilirken, toplumda maalesef İsrail ile olan itilaflar Türk Musevi Cemaatine mâl edilmektedir. Yahudi temsilci bu durumun nedenini ise birçok Hristiyan devlet bulunurken tek bir Yahudi devletin (olduğu söylenen) İsrail olmasından kaynaklandığını dile getirmiştir. Türk toplumunun, Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına tabi Türk Musevi Cemaatine karşı takındığı bu tutumun bir travmaya neden olduğunu ve Musevi toplumunu bir yeise sürüklediğini de sözlerine eklemiştir.

Ermeni temsilci ise Türk toplumunun her zaman kendilerine sıcak davrandığını, komşularıyla aralarının iyi olduğunu, fakat devletin ve siyasilerin ayrımcı politikalar güttüğünü dile getirmiştir. Ermeni Patrikhanesi, gerek ASALA terörü zamanında olsun gerekse soykırım tasarılarının gündemde olduğu zamanlarda olsun tavrını Türkiye'den yana koymuş ve samimi bir şekilde milli duruş sergilemiştir. Ermeni toplumu her zaman Türk komşuları ile iyi geçinmek istemiştir. Ermeni cemaati, Türkiye'ye siyasi baskı kurmak için Ermeni kimliğiyle veya 1915 olaylarını kullanmak üzere yapılan hamlelerde oldukça sağduyulu bir noktada durmuştur. Ermeni temsilci bu noktayı *"hem Ermeni kimliğine sahip çıkma hem 1915'teki olaylara sahip çıkma ama bunun suiistimal edilmesine de karşı çıkan bir duruş"* olarak tanımlamakta ve gelenekselleştiğini ifade etmektedir.

3. Cemaat Yönetimi ve Devlele Olan İlişkiler

Azınlık temsilcilerinin bu konuda hemfikir oldukları nokta cemaatlerinin tüzel kişiliğinin olmadığıdır. Lozan Barış Antlaşması'nda da gayrimüslim cemaat yönetimlerinden söz edilmemektedir. Devlet, ilişkilerin iyi veya kötü olduğu durumlara göre cemaat yönetimlerini tanımakta veya tanımamaktadır. Kimi zaman

devletin en üst organlarıyla ilişki kurulabilmekteyken kimi zaman ise muhatap kaymakamlık gösterilmekte yahut muhatap bulunamamaktadır. Ancak hem Lozan görüşmelerinde hem de imzalanan antlaşmada, Osmanlı döneminde olduğu gibi gayrimüslimler birer cemaat olarak görülmüşlerdir. Cumhuriyet'in ilanından sonra da gayrimüslimlere tanınan aile hukuklarını yapabilme hakkı cemaatlerin talepleri doğrultusunda kaldırılmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde Cumhuriyet'in ilk yıllarında birer cemaat olarak tanınan gayrimüslimlerin daha sonra birey olarak tanınması ikircikli bir uygulama olarak görülmektedir.

Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin resmi iş ve işlemlerinin hangi kurumlar aracılığıyla gerçekleştiği sorusuna Rum temsilci, Patrikhane'nin tüzel kişiliği olmadığı için resmi iş ve işlemlerden bahsedilemeyeceği cevabını vermiştir. Ancak Patrik kişisel saygınlığından dolayı Cumhurbaşkanı, Başbakan ve bakanlarla doğrudan görüşebilmekte, istek ve arzularına iletebilmektedir. Literatürde *Ekümenik Fener* Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Fatih Kaymakamlığına bağlı olduğuna dair genel bir yanlışlık mevcuttur. Daha önceden de ifade edildiği gibi resmi bir statüsü olmadığından herhangi bir resmi kuruma da bağlı değildir. Devletle ilgili bir konu olduğunda muhatap değişebilmekte bazen ise muhatap dahi bulunamamaktadır. Bunun yanında Patrik bir yerde ayin yapacaksa valiyi bilgilendirmektedir. Patrik seçiminde devletin tek müdahalesi gösterilen 10 aday içerisinde kriterlere uygun olmayan aday veya adayların çıkarılmasıdır. Kendi istekleri ile aday olan metropolitlerden 10 kişilik bir liste oluşturularak İstanbul Valiliğine bildirilmekte, uygun görülenler arasından Osmanlı dönemindeki kriterlere göre yapılan seçim sonrasında belirlenen kişi Patrik seçilmektedir. Patrik seçilen kişi, İstanbul Valiliğinden mazbatasını alarak göreve başlamaktadır. Bu konudaki tek müdahale 1970'li yıllardaki Patrik seçiminde yaşanmıştır. Aday gösterilen 10 adayın 10'u da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmadıkları gerekçesiyle listeden çıkarılmış, listede yer almayan kişi Patrik seçilmiştir. Şuandaki Patriğin seçiminde(1989) ise Turgut Özal'ın herhangi bir müdahalesi olmamıştır. Rum cemaati giderek azalan bir topluluktur. Heybeliada Ruhban Okulu'nun da kapatılmasıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan din adamı yetiştirilememektedir. Bu sorun ile ilgili kısa süreli de olsa

bir çözüm Recep Tayyip Erdoğan'ın Rum din adamlarını vatandaşlığa alması olmuştur. Patrikhane'nin Ekümenliği konusu ise tamamen dini bir konudur. Herhangi bir siyasi unsur içermemektedir. Ekümenliğin yetki alanında da böyle mevzu yoktur. Her ne kadar Patrikhane'nin Ekümenliği Türkiye tarafından kabul edilmese de Ortodoks mezhebi mensuplarınca Ekümenik kabul edilmekte ve hatta Yunan Anayasasında bu açıkça ifade edilmektedir. Rum temsilci, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili sorulan soruya ise her dine ve inanca eşit yaklaşan bir kurum olması gerektiğini, İslam din adamlarına ve ibadethanelerine sağladıkları imkânların kendilerine de sağlanmasının eşit vatandaşlığın bir gereği olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca dini bir takım faaliyetlerde bulunan kurumun devletten bağımsız olması gerektiğini de ifade eden temsilci, bu bağlamda "Diyanet İşleri Başkanlığı mı, yoksa Halifelik mi?" sorusuna Halifelik cevabı vereceğini de sözlerine eklemiştir.

Yahudi temsilcisi de Rum temsilci gibi bu başlık altında incelenen konudaki en büyük sorunlarının Türk Musevi Cemaatinin veya Türkiye Hahambaşılığının resmi olarak tanınmaması olarak ifade etmiştir. Pratikte Türk Musevi Cemaatinden ve Türkiye Hahambaşılığından söz edilebilirken resmîyette yalnızca Türkiye Hahambaşısından söz edilebilmektedir. Resmi olarak tanınmamanın da kendilerini birçok sorunla karşılaştırdığını da sözlerine eklemiştir. Hahambaşı, Türk Musevi Cemaatinin doğrudan oyları ile 7 yıllık bir süre için seçilir ve tekrar aday olunabilir. Seçim yapılmadan önce İstanbul Valiliğine bildirilir ve izin alınır, ardından seçim sonuçları bildirilir ve Hahambaşı seçilen kişi buradan mazbatasını alır. Şuana kadar Hahambaşı seçimiyle ilgili devletin herhangi bir müdahalesi olmamıştır. Seçimlerle ilgili hukuksuz bir durum olması durumunda ise tüm yasal yollar açıktır, mahkemelere başvurulabilir. Yahudi temsilci, Osmanlı döneminde uygulanan Yahudi Nizamnamesi ile ilgili ise nizamnamenin yürürlükten kaldırılmadığını ancak yürürlükte de olmadığını ve bu konunun muallakta olduğunu dile getirmiştir.

Diğer cemaat temsilcileri gibi Patrikhanenin tüzel kişiliğinin olmadığını ifade eden Ermeni temsilci, devletle olan ilişkileri Osmanlı döneminde uygulanan millet nizamnameleri çerçevesinde açıklamıştır. İlki 1861 yılında uygulamaya konulan Ermeni Millet Nizamnamesi oldukça kapsamlı olup birçok konuyu düzenlemekteydi.

Ardından uygulamaya konulan 1863 Nizamnamesi ile Ermeni halkın lehinde bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Son yapılan düzenlemeler kısa bir süre de olsa Cumhuriyet'in ilk yıllarında da uygulanmaya devam etmiştir. Daha sonra ise içinde ruhanilerle seçilmiş sivil halkın da bulunduğu Büyük Meclis dağıtılmıştır. Günümüzde bir teamül olarak 1863 Millet Nizamnamesi, tamamen olmasa da parça parça kullanılmaktadır. Örneğin Ermeni Patriği bu nizamname doğrultusunda seçilmektedir. Şuanda Ermeni Patrikhanesinin resmi bir statüsü olmadığı için, Patriğin kişisel tasarruflarına göre yönetilmektedir. Patrikhanenin binası, parası 3 kişinin adıyla bankada tutulmakta, Patriğin ölümüyle yeni Patriğe devredilmektedir. Bu sistemsizlik kasti olarak yapılmış bir uygulamadır. Patrikhane ile devlet ilişkileri devletin nasıl yönetildiğine göre değişmektedir. Çoğunlukla dış politikanın ve gündelik siyasetin nabzına göre inişler-çıkışlar göstermektedir. Bu durum Demokrat Parti döneminde bir miktar düzelmiş, günümüzde ise atılan demokratikleşme hamleleriyle daha da ileriye taşınmıştır. Kısacası Ermeni Patrikhanesinin muhatap olduğu veya olamadığı resmi mercii devletin başındaki kişiler olmuştur. Sonuç olarak bu konudaki temel sorunlar Patrikhanenin tüzel kişiliğinin olmaması ve cemaatin seçim tüzüğüünün henüz çıkarılmamış olmasıdır. Ermeni temsilci Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili soruya ise, İslam din adamlarına ve ibadethanelerine sağlanan devlet imkânlarının ileride diğer din ve inançlara sahip gruplara da sağlanacağını umut ettiğini söylemiştir.

4. Vatandaşlık Hakları ve Medeni Haklar

Bu başlık altında, mensup olunan gayrimüslim cemaatin toplumdaki algılanışları, devlet tarafından eşit yurttaşlar olarak görülüp görülmedikleri ve Lozan Barış Antlaşması gereği kendilerine tanınan medeni hakları kullanıp kullanamadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan mülakatlar sonucunda medeni haklar konusunda farklı görüşler olmakla beraber, toplum ve devlet tarafından ikinci sınıf ve yabancı unsur olarak görüldüklerini ifade etmişlerdir.

Lozan Barış Antlaşmasının 42. maddesi gereği tanınan ayrı medeni haklar ve bu haklardan vazgeçilmesiyle ilgili sorulan soru üzerine Rum temsilci, anlaşmanın hiçbir yerinde Patrikhane, Patrik veya Fener Rum Patrikhanesi ifadesinin yer

almadığını hatırlatmıştır. Dolayısıyla *Azınlıkların Korunması* başlığı altında yer alan 39-45. maddeler bireysel hak ve hürriyetleri içermektedir. Bunlar doğrudan Rum, Ermeni ve Yahudi bireylere tanınmış haklardır, bir kuruma değil. Zaten bu haklar cemaat yönetimlerine tanınmış olsaydı, tüzel kişiliğimizin de uluslararası bir antlaşma tarafından tanındığı anlamına gelirdi. Dolayısıyla cemaat yönetimlerinin bireylere tanınan bu haklardan vazgeçme hakkı yoktur. Rum temsilci bu sözlerinin ardından yazılı kaynaklarda görülemeyecek bir bilgi paylaşmak istediğini dile getirmiştir. Gayrimüslimlerin, ‘İsviçre Medeni Kanununun iktibas edileceği üzerine ayrı medeni hukuk tesis eden haklarından kendi iradeleri ile vazgeçtiği” ifadesi gerçeği yansıtmamaktadır. Cemaatler bu haklardan Sansaryan Han 2. Şube Polis Karakolunun bodrumunda zorla vazgeçirilmişlerdir. Evlenme ve boşanma gibi Ortodoks inancınca kutsal sayılan işlemler resmi işlemlerin ardından gerçekleştirilmektedir. Mütakabiliyet ilkesine göre kıtas alınan Batı Trakya’da ise Müftü devletin resmi memurudur ve resmi nikâh kıyma yetkisine de sahiptir. Ancak bırakın bu medeni hakları, gayrimüslim azınlıklar Lozan’la kendilerine tanınan diğer hakları dahi kullanamamaktadır.

Rum temsilci, Türkiye’deki Rumların sayısı ve sosyo-ekonomik statüleriyle ilgili soruya Rum okullarında okuyan çocuklar ve aileleri üzerinden bir hesaplama yapıldığında 2.000 civarında bir Rum azınlıktan söz edilebileceğini ifade etmiştir. Sosyo-ekonomik düzeyleri orta düzeydedir. Orta düzeyde olmasının da sebebi Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren uygulanan azınlık karşıtı politikalar, Rum azınlığın kendini göçmen gibi hissetmesine ve tasarrufa ağırlık vermesine neden olmuştur. İş hayatında, Türk meslektaşlarından daha dikkatli olmak zorunda olduklarını, çünkü herhangi bir olumsuz durumda kişisel algılanmayıp mensup olunan cemaate gönderme yapıldığını da sözlerine eklemiştir. “*Eskiden Rumların sosyal statüleri daha yüksekti.*” Bunda yabancı dil bilmeleri ve Batı ile entegre çalışmaları etkili olmuştur. Ancak ulus-devlet inşası sürecinde bu güç giderek azalmıştır. 1960’larda Koç’tan daha fazla vergi veren Rum girişimciler varken şuan zengin bir Rum gösterememekteyiz. Cumhuriyet döneminde uygulanan ulus-devlet modeli ve bu model etrafında yürütülen kültürel, ekonomik ve siyasi

homojenleştirme politikaları dünyada uygulanan popüler bir uygulamadır. Dolayısıyla sadece Türkiye değil birçok Avrupa ülkesi de bu politikaları uygulamışlardır. Türkiye bu model etrafında popüler uygulamayı sürdürmüştür, yoksa kasti ve ferdi olarak uyguladığı politikalar değildir. Ancak bunların bir kıyım dönüşmesi istenilen bir durum değildi ve günümüzde bu paradigma geçerliliğini yitirmiştir. 1990'larda yaşanan bir olayı aktaran Rum temsilci, devletin açtığı asfalt ihalesini Ermeni girişimci kazanmış, bunun üzerine orada bulunan bir bürokratik "Başka kimse kalmadı da bu Ermeni'ye mi vereceğiz ihaleyi" der. Bu bakış açısından Türk toplumunun kurtulması gerekmektedir.

Yahudi temsilci, Lozan Barış Antlaşması'nın 38-45. maddelerini değerlendirdiğinde, antlaşmayı imzalayan İsmet Paşa'nın bunu zorla yaptığını ifade etmiştir. Sözlerine devam eden katılımcı, eğer Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıysanız, dış devletlerin buyurgan ve müdahaleci bir şekilde yapmış olduğu bu maddeleri kabul etmemelisiniz, şeklinde konuşmuştur. Osmanlı döneminde Hristiyanlar, Museviler veya başkaları yine millet veya millet-i tebaa-i sâdika olarak ayrı birimler halinde varlıklarını korumuşlardır. Lozan'da Batılı Devletler, bunu bir uluslararası antlaşma hukukuna bağlama gereğini hissetmişlerdir. Dolayısıyla *Azınlıkların Korunması* başlığı altında yer alan maddeler Türkiye karşıtı bir dayatma içermektedir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne eşit yurttaşlık bağı ile bağlanmak isteyen Yahudi cemaati, bu haklarından 1925 gibi erken tarihte feragat etmişlerdir. Bu feragat etmenin özgürce yapılmış bir seçim olup olmadığı yönündeki soruya ise şu cevabı vermiştir: *"Lozan, o gün için geçerli olmakla beraber, bugün bizim Musevilerin telakkilerine göre bu bakımdan sadece, bunu tırnak içinde söylüyorum; önemini yitirmiş olması gerekir. Bizim, Türk Musevi Cemaatinin genel görüşü budur. Biz Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyız. Sadece dinimiz farklı. İnancımız farklı yani. Seçme özgürlüğü diye bir şey var mı veya seçme bir özgürlük müdür, bir zorunluluk mudur? ...Evet, Museviler gerçekten genel toplumla ayrılmama adına bunu yapmış olabilir. Ama kendi özgür iradeleriyle veya önemli ölçüde kendi özgür iradeleri ile karar vermiş olmalılar."* Yahudi temsilcinin sözlerinden, yeni kurulan devlet içerisinde sorunsuz ve eşit yurttaşlık temelinde bir yaşam sürdürülebilmesi

için bu seçimin yapılması gerektiği anlamı çıkarılmaktadır. Ayrıca Yahudi temsilci bu maddelerin, işgal zamanında işgal kuvvetlerini tasvib eden davranışlar içerisinde olan bir takım gayrimüslimleri koruma altına almak için olabileceğini de ifade etmiştir. Medeni haklardan feragat etmek, ulus-devlet mantığı çerçevesinde doğru bir davranıştır. “Eğer bir ülkedeyseniz korunmuş bir ada değilsiniz. Bu durum Fransa’daki, Avusturya’daki Yahudiler için de geçerlidir. Aynı gemide yer alan bireylerin farklı yöne kürek çekmeleri veya bulundukları gemiyi batırmaları düşünülemez. Çünkü onlara zarar verdiğiniz düşünülürken kendinize de zarar vermiş olursunuz. Dolayısıyla hem medeni haklardan feragat etme hem de Türkçe konuşma üzerine yapılan politikalar yerinde ve doğru davranışlardır.”

Yahudi katılımcı, ötekileştirilme ve ikinci sınıf vatandaş muamelesi görülmeyle ilgili ise şu ifadeleri kullanmıştır:

“Yani eğer kendinizi ayırırsanız kendinizi ötekileştirirsiniz, ötekinin sizi ötekileştirmesi çok kolaydır. Bu doğrudur.

...Sen bir ada değilsin sen herkesle beraber varsın ve herkesle beraber yoksun. ‘Ben herkeste varım ama şurada yokum burda yokum’ hayır ben camide yokum kardeşim. Siz sinagogda yoksanız ben de camide yokum. Ama bunun dışında işte Türkiye hakkında Türkler hakkında bir şey olursa ben de sizin gibi karşı çıkarım. Olay budur.

... Şimdi meseleyi şöyle görmek lazım eğer ulus devlet mantığı varsa ve ulus devlet Türk ve İslâm’la aynı değerlendirilirse, eş anlamlı kullanılıyorsa kapitalin yani sermayenin Türkleşmesi, Türk İslamlaşması eğilimi görülür.

... Dışarı da maalesef, Türk ile Müslüman’ı eş anlamlı kullanıyor. Tarih böyle görmüş, düşün ki İslam ya da Osmanlı çok uzun süre İslam’ın bayraktarlığını yapmış olduğu için Türklerle Müslümanlar, Müslümanlarla Türkler aşağı yukarı, eş anlamlı kullanılmıştır. Bu bir yanıştır. Ama böyledir.

...Potansiyel hain gözüyle görülmek bizi rahatsız ediyor! Yani şu var; yabancı Türkler diye telakki edilmek. Bu kadar saçma bir şey olmaz!

Cumhuriyet’in ilk yıllarda ve sonrasında, yeni kurulan İsrail Devleti’ne göçlerin olup olmadığı yönündeki soruya ise; göçlerin olduğunu, çeşitli sosyal tabakalardaki ve özellikle de alt tabakadaki kişilerin yeni kurulan devlete yeni umutlarla göç ettiği cevabını vermiştir. Bu göçlerin yaşanmasında büyük travmalara neden olan 1934 Trakya Olaylarının, Yirmi Kur’a Askerlerinin, Varlık Vergisi gibi

olayların ve toplumdaki ötekileştirmenin en büyük etkenler olduğunu da sözlerine eklemiştir. Şuan İsrail’de 100.000-110.000 kişilik Türk kökenli vatandaş olduğu söyleniyor. Bu kişilerin birçoğunun Türkçeyi ve Türk kültürünü muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. Türkiye’de ise yaklaşık 17.000 civarında bir Yahudi nüfustan söz edilebilmektedir.

Ermeni temsilci, Lozan Barış Antlaşması ve azınlıklarla ilgili kısımlarla ilgili diğer iki temsilci gibi değerlendirmelerde bulunmuştur. Lozan’ın Türkiye Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı açısından önemli olduğunu, ancak artık Lozan’a bağlı olarak yaşamak istemediklerini ifade etmiştir. Eşit Türkiye vatandaşı olarak anayasal haklarını, anayasadan kaynaklı güvenle yaşamak istemektedirler. Üçüncü ülkelerin koruyuculuğunda bir uluslararası anlaşmanın taviz verilmiş gibi görünen maddelerinin gölgesinde değil, bu ülkede yaşayan eşit vatandaşlar olarak güvencede yaşamak istediklerini belirtmiştir.

Türkiye’deki azınlık algısıyla alakalı olaraksa, bu bakış açısının devletin ideolojik söyleminden pratiğine kadar yerleşmiş olduğunu söylemiştir. Gayrimüslim olmak, aynı zamanda gayrivatandaş olmak, el koyulan mallarda ve sınır dışı edilmelerde kendini pratiğe dökmüştür. Türkiye Cumhuriyeti nüfus cüzdanını taşıyan ama Türk-Müslüman olmayan insanlara, ikinci-üçüncü sınıf vatandaş oldukları veya vatandaş olmadıkları bu pratikte uygulamalarla sık sık hatırlatılmıştır. Devletin söylem ve pratiklerinde yer bulan bu yanlış algı medyaya, gündelik dile, her şeye yansımıştır. Özellikle bürokrasiye bir zihniyet olarak yerleşmiştir. Türkiye’deki bu yaygın alışkanlığın ortadan kalkması için evvela devletin zihniyetini değiştirmesi ve bu değişimin üzerinden birkaç nesil geçmesi gerekmektedir. Ermeni temsilci yaşadıkları sorunların ve ayrımcılıkların temelde devlet kaynaklı olduğunu, ancak kargaşa ortamından faydalananlarında mevcut olduğunu sözlerine eklemiştir.

Ermeni toplumunun nüfusu ve sosyo-ekonomik profilleri üzerine sorulan soruya katılımcı, nüfusun yaklaşık 40.000 civarında olduğu ve Ermeni vatandaşların genellikle orta ve alt gelir düzeylerine sahip olduğu cevabını vermiştir. Türkiye’deki Ermenilerin yaklaşık %99’u İstanbul’un Feriköy, Bakırköy, Samatya, Yeşilköy, Kadıköy gibi semtlerinde yaşamaktadırlar. Bu kişilerin de büyük bir çoğunluğu esnaf ve taşra

kökenlidir. Çünkü 1915 ve sonrasındaki şiddet pratiklerinde İstanbul'daki zengin ve aristokrat Ermeniler ülkeyi terk etmişlerdir. Hatta bu göç 1980-1990'lara kadar devam etmiştir. Katılımcı Ermelerin zengin olduğu genel yanılgısı üzerine ise şu sözleri söylemiştir: *“İstanbul'daki şuandaki Ermeni nüfusunun tamamı taşra kökenlidir, esnaf ve zanaatkârdır. Belli sektörlerde yoğunlaşmaktadır, gençler üniversite yolunu seçmektedir. Zengin sınıflar oldukça azdır. Genelde bu dışardan farklı bilinir. Köylü, esnaf kökenli, büyük şehirlerde de orta sınıfların içinde yer alabilecek, fakiri de oldukça çok... Yani bizim sosyal yardım çalışmalarımız çok yoğunur kiliselerde, ciddi fakirimiz var. 2 tane hastanemiz var. Buralarda ciddi anlamda fakir insanlar bakılmakta, tedavi edilmekte ve genelde yeni nesil de üniversite mezunu, onun annesi babası da Anadolu'dan gelmiş.”*

Cumhuriyet tarihinde azınlık karşıtı pratiklerde doğrudan Ermenileri hedef alan herhangi bir uygulamanın olmadığını ancak bunun, Ermenilerin uygulanan diğer azınlık karşıtı politikalardan etkilenmediği anlamına gelmediğini ifade eden Ermeni temsilci; Kıbrıs olaylarının bir yansıması olarak yaşanan 1955 ve 1964 olaylarında, Varlık Vergisi uygulamasında ve 1974 Kıbrıs harekâtında Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğunun ülkeyi terk ettiğini sözlerine eklemiştir. Geçmişte yaşanan bu tür olaylar sonucunda 1927 yılında nüfusun %10'unu oluşturan gayrimüslimler, şuanda nüfusun yalnız %0,2'sini oluşturmaktadır.

5. Vakıflarla İlgili Yaşanan Sorunlar

Hukuki anlamda gayrimüslimlerin tek kurumsal örgütlenmesi olan vakıflar, 1912 yılında çıkarılan Eshas-ı Hükmiye'nin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Dair Kanun ile gayrimenkul edinebilme hakkına sahip olmuşlar ve vakıflarının adına birçok gayrimenkul satın almışlardır. Cumhuriyet döneminde ise 5 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu, azınlık vakıflarını yeniden düzenlemiş ve 1912 yılından sonra edinilen gayrimenkullerin envanteri istenmiştir. Literatürde 1936 Beyannamesi olarak bilinen vakıflara ait gayrimenkul envanteri Yargıtay'ın 8 Mayıs 1974 tarihindeki kararı ile Vakıfname olarak kabul edilmiştir. Yani vakıfların kuruluş belgesi olarak kabul edilmiştir. Bu karar sonrasında ise 1936 yılından sonra gayrimüslim vakıflarının edindiği mallar sahiplerine bedelsiz olarak iade edilmiş ve

hatta Hazine Müsteşarlığı kendisine iade edilen gayrimenkulün geriye dönük kira bedelini istemiştir.⁵⁰⁰

1974 yılında beyannamede bulunmadıkları ve bunun sonucunda Vakıfnameleri olmayan azınlık vakıflarının el koyulan malları, ilk olarak 2003 AB uyum yasaları çerçevesinde iade edilmeye başlanmıştır. Bu iade sürecini 2008 yılında yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ve bu kanuna 2011 yılında eklenen geçici 11. madde takip etmiştir. Bu üç düzenlemenin ardında toplam 879 gayrimenkul vakfı adına tescil edilmiş, 150 gayrimenkulün isim tashihi yapılarak mülkiyet sorunu çözülmüştür.⁵⁰¹

Vakıf malları, yapılan mülakatlarda tüm katılımcıların ortak olarak aktardıkları sorunların başında yer almaktadır. Esasında devlet kendi neden olduğu sorunu çözmekle uğraşmaktadır. 1974 yılına değin gayrimüslim vakıflarının satın almış olduğu veya bağışlanmış gayrimenkullerin tamamı iade edilene kadar da tam bir memnuniyetten söz edilemeyecektir. Bu yüzden son dönemde önemli gelişmelerin yaşanmasına rağmen memnuniyetsizlikler devam etmektedir. Yapılan mülakatlarda da katılımcılar bu doğrultuda görüş beyan etmiştir. Ancak kimileri sorumluluğu tamamen devlete aktarıırken kimileri de cemaatlerin de bu konuda gayret göstermeleri gerektiğini düşünmektedir.

Yahudi temsilci, vakıf mallarının iadesi sürecinde bir takım ilerlemelerin olduğunu doğrulamakta ancak tamamının iade edilmediğini, kanunda birçok eksik noktanın olduğunu ifade etmiştir. Örneğin vakıf malını bir kamu kurumu almışsa bunun iadesi yapılmış, ancak kamu kurumu kendi ifadesiyle *kanunsuz yollarla* gerçek bir üçüncü kişiye satmışsa bunun iadesi yapılamamıştır. 1936 Beyannamesinde yer alıp almaması, o malın kendilerine ait olduğu gerçeğini yok edemeyeceğini beyan eden temsilci, bu mallara el koyulmasının, satılmasının ve iade edilmemesinin kanunsuz bir durum, bir gasp olduğunu söylemiştir. Vakıf mallarının iadesi sürecinin yanında bir o kadar da önemli olan vakıf yönetimleriyle ilgili yaşanan sorunlar var. Son dönemde vakıfların yönetim kurulu seçilememektedir. Mütevelli heyeti seçimleri durdurulmuştur. Yahudi katılımcının ifadesi ile 5 yıldır, yönetim kurulu

⁵⁰⁰ Murat Saraçlı, *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Azınlıklar*, Adres Yayınları, Ankara 2012, s.105-106.

⁵⁰¹ <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=38>, (23.09.2015)

üyeliği yapan insanlar var, yenileri seçilememektedir. Yenileri de seçilemediği için istirahat etmek isteyen üyeler üyelikten çıkamamakta ve yeni üyeler, genç nesiller yetiştirilememektedir. Yaşanan bu problemlere ek olarak Yahudi nüfusun olmadığı yerlerdeki vakıflara, vakıf mallarına Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) el koymaktadır. Örneğin Antep'teki sinagoga Yahudi kalmadığı için, VGM el koymuştur. Ancak sorunun yanında, vakıf yönetimleriyle ilgili geniş bölge denilen bir yöneme de geçilmiştir. Bu durumu katılımcı şu şekilde dile getirmektedir: *“Niye el koyuyor? Antep'te Yahudi kalmadı. Ama ben buradayım! Kardeşim Antepli Yahudi de burada. Orada yetişmiş, orada sinagoga gitmiş. Yani bir zamanlar o bölgede. Balatta eğer Yahudi kalmadıysa oradaki vakıflara oy veremez idi. Şimdi geniş çevre dedikleri İstanbul çevresi falan gibi şeyler var.”*

Yahudi temsilciye VGM'nin, el koymuş olduğu vakıf mallarını nasıl yönettiği ve bu mallarla ilgili tasarruflarında azınlıklarla herhangi bir görüş alış-verişinde olup olmadığı yönünde soru yöneltilmiştir. Sorulan soru üzerine temsilci, VGM'nin el koymuş olduğu vakıflara “Mazbûta alınmış vakıflar” dendiğini, bu vakıfların kanunen VGM'ye ait olduğunu ve kendi tasarruflarında olduğunu dile getirmiştir. Ancak herhangi bir restorasyon yapılacağına, Yahudi cemaatinden aslına uygun yapılabilmesi için görüş aldıkları olmaktadır. Edirne Büyük Sinagogu'nun da restorasyonunda cemaatin görüşleri alınmış ve bu doğrultuda restorasyon gerçekleşmiştir. 1983 yılında ibadete kapanan sinagoga 1995 yılında VGM el koymuş ve sinagog 26 Mart 2015 tarihinde de tekrar ibadete açılmıştır.⁵⁰² Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu tür çalışmaları yürütürken, bünyesinde görev yapan ve Ermeni, Yahudi ve Rumları temsil eden bir Azınlık Temsilcisi adında yetkilisi de mevcuttur. Bu temsilci aracılığı ile mazbûta alınmış vakıflar yönetilmektedir. Ancak Yahudi temsilcinin deyimiyle *patron Yahudiler değil, patron Vakıflar Genel Müdürlüğü'dür.*

Vakıflar konusu Rum cemaati için diğer cemaatlere oranla daha geniş bir mevzuu kapsamaktadır. Heybeliada Ruhban Okulu da Fener Ortodoks Rum Patrikhanesi'ne ait bir vakıftır. Bunun dışında diğer cemaatlerle kıyaslandığında daha fazla ve değerli vakıf mallarına sahiptirler. Bu yönüyle de vakıflar konusunda en çok

⁵⁰² https://tr.wikipedia.org/wiki/Edirne_B%C3%BCy%C3%BCk_Sinagogu, (27.09.2015).

mağdur olan tarafın Rumlar olduğu söylenebilir. Vakıf mallarının iadesinin, Rum cemaati için farklı bir boyutu daha var. O da, iade edilecek bir takım vakıf mallarının Patrikhane'ye ait olmasıdır. El koyulan vakıfların Patrikhane'ye iade edilmesi ve Patrikhane adına tescil edilmesi, hukuki anlamda Patrikhane'nin tanınması anlamına gelecektir. Bu durum ise daha önceki başlıklarda da aktarıldığı üzere, tüzel kişiliklerin olmaması yönündeki sorunlarının ve bunun türevlerinin çözümü olacaktır. Nitekim Büyükada Rum Yetimhanesinin 29 Kasım 2010 tarihinde, Patrikhane adına Adalar Tapu Müdürlüğü'nde tescil edilmesi⁵⁰³, tüzel kişiliğin tanınması yolunda atılmış ilk adımdır.

1936 Beyannamesinin çıkarılış amacının Müslüman vakıflarını kontrol altına olmak olduğunu, ancak daha sonra gayrimüslim vakıflarını hedef aldığını dile getiren Rum temsilci, beyannamenin siyasi bir araç olarak kullanıldığını dile getirmiştir. Son dönemlerde vakıf mallarının iadesi sürecinde bir takım gelişmeler olduğunu, Rum temsilci de onaylamaktadır. Ancak bir takım aksaklıkların ve yanlış bilgilerin olduğunu da sözlerine eklemiştir. Özellikle basında ve toplumda, milyar dolarlık malların iade edildiği bilgisi gerçeği yansıtmamaktadır. Bu konuyla ilgili bir örnek de veren katılımcı, Heybeliada'da iade edilen arsanın değerinin 320 milyon lira olduğunu ancak arsanın çok büyük bir kısmının yeşil alan olması dolayısıyla kullanılmadığını ifade etmiştir. Buna ek olarak yeşil alanı korumakla sorumlu tutulduklarından yangını önlemek ve ağaçları muhafaza edebilmek için piknik yapan vatandaşlarla da karşı karşıya geldiklerini, bunun ise çekindikleri bir durum olduğunu dile getirmiştir. Bir de gayrimenkullerde yıllardır bedava oturan kişilerin çıkarılması toplumsal gerilimi artıran bir diğer durumdur. Rum temsilcinin bu sözleri, cemaatinin Türk toplumuyla karşı karşıya gelmekten imtina ettiklerini göstermektedir.

İade edilen mallarla ilgili karşılaştıkları bir diğer problemin ise, özellikle gayrimenkullerin yıllardır sahihsiz ve bakımsız kalmasından dolayı yıpranması ve ciddi bir tadilata muhtaç olmasıdır. Yakın tarihte, Patrikhane'ye iadesi gerçekleşen dünyanın en büyük ahşap yapıları arasında yer alan Büyükada Rum Yetimhanesinin

⁵⁰³ <http://www.ensonhaber.com/buyukadadaki-rum-yetimhanesinin-tapusu-patrikhanede-2010-11-29.html>, (27.09.2015).

tadilatı için milyonluk bir bütçeye ihtiyaç olduğunu ve bunu 2.000 kişilik bir cemaatin karşılamasının mümkün olmadığını dile getiren Rum temsilci, iade etmenin de bu bağlamda bir çözüm olmadığını sözlerine eklemiştir. Şuanda iade edilen malların ise yaklaşık %20'si gelir getiren mallardır.

Rum temsilcinin bu konuyla ilgili ifade ettiği sorunlardan biri de kanunsuz olarak, vakıf mallarının el değiştirmesidir. Yakın tarihte iadelerine başlanan vakıf malları devlet kurumlarının ellerinde bulunan vakıf mallardır. Gerçek kişilerin veya üçüncü kişilere satılan malların iadeleri gerçekleşmemektedir. Temsilcinin iddiasına göre de bu süreçte devlet kurumları ellerinde bulunan vakıf mallarını yoğun bir şekilde üçüncü kişilere satmaktadırlar.

Vakıf yönetim kurulu üyelerinin seçilememesi, Rum temsilcinin de aktardığı sorunlar arasında yer almaktadır. Yaklaşık iki yıl önce gayrimüslim vakıfların yönetimini düzenleyen yönetmelik yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak iki yıldır yeni bir yönetmelik çıkarılmamıştır. Vakıf yöneticilerinin 4 yılda bir yenilenmesi istenirken, yönetmelik boşluğundan dolayı vakıf mütevelli heyetlerinin seçimleri gerçekleştirilememektedir. Hukukta bir düzenleme kaldırıldığında yenisi uygulanana kadar, eski düzenlemeye göre hareket edilebileceğini hatırlatan Rum katılımcı, devleti karşılarına almak istemedikleri için hukuki yollara başvurmadıklarını belirtmiştir. Bu konuda iyi niyet göstergesi olarak devletle uzlaşma yolunu tercih ettiklerini de sözlerine eklemiştir.

Ermeni katılımcı vakıflar konusunu tarihi bir perspektiften ele almıştır. Osmanlı dönemindeki son düzenleme olan 1863 Nizamnamesinde vakıf yönetimleri Ermeni cemaatine mensup halk tarafından seçilen yöneticiler aracılığı ile gerçekleştirilmekteydi. Günümüzde ise bir ön seçimle gelen yöneticiler 4 yıllık bir süre için seçilmektedir. Ancak cemaat vakıflarının seçim tüzüğü kaldırıldığı için şuanda o da yapılamamaktadır. Yeni bir seçim tüzüğü konusunda ilerlemeler kaydedilmekle beraber henüz çıkarılamamıştır. Vakıflar, günümüzde bağımsız yapılardır. Patrikhane'nin bu vakıflar üzerinde herhangi bir yaptırımı yoktur. Yalnızca ruhani önderlik veya manevi bir önderlik gücü mevcuttur. Vakıflarla ilgili Patrikhane'nin ve Patriğin tek yapabildiği gerekli görülen yerlere din adamı

atamaktır. Bunun dışında şaibeli bir durumun ortaya çıkmasında veya mezhebe uygun olmayan bir davranışın gerçekleşmesinde bunu denetleyebilecek ve kontrol edilebilecek yegâne yapı Vakıflar Genel Müdürlüğüdür. Ermeni temsilciye göre bu da bir problem teşkil etmektedir. Ona göre, Türkiye’deki gayrimüslim cemaatlerin, en azından Ermeni cemaatinin, vakıf yönetimleri ve cemaat yönetimleriyle alakalı olarak bir “checks and balances” sistemi yoktur. Tüm yapı birbirinden bağımsız ve hesap verme zorunluluğu yoktur. VGM’nin incelemeleri rutin incelemeler olup, mezhebe uygunluk ve yerindelik denetimi değildir. Biraz önce de ifade edildiği gibi Patrikhane’nin vakıflar üzerindeki denetimi de yalnızca manevi bir baskının ötesine geçememektedir.

Türkiye’nin Lozan Barış Antlaşması konusunda ikircilikli bir tavrı olduğunu belirten Ermeni temsilci, bu ifadesini şu şekilde açıklamıştır: *“Lozan’a kurucu anlaşma gibi bir önem atfederken azınlıklarla ilgili maddelerini ihlal eden sürekli Türkiye oldu. Yani azınlıkların din adamı yetiştirme, okul açma, kendi akarlarını arttırma, koruma, tamir ettirme gibi uluslararası anlaşmayla garanti altına alınmış olan pek çok maddeyi tek parti döneminde ve sonraki dönemlerde ihlal etti, bunun çokça uygulaması var.”* Sözlerine devam eden katılımcı, bu doğrultuda uygulanan 1936 Beyannamesi ile yüzlerce gayrimüslim akarına el konulmasının azınlıkları bitirmek olduğunu ifade etmiştir. Yani bu uygulamadan dolayı birçok okul, hastane, yetimhane, kilise ve din adamı maddi olanaklardan yoksun bırakılmıştır. Bu yüzden birçok vakfın ihtiyacı, kişisel özveriler neticesinde karşılanmıştır. Ayrıca Ermeni temsilci, *“Benim de babam cemaat yöneticisiydi. Her bir kurum için her yıl açığa çıkan büyük bütçe açıklarını biz cebimizden sevgi sofralarında karşılarız. Bugün bir okulun yıllık açığı en az 1-1,5 milyondur. Bunu cemaatin bütün hayırseverleri gider sürekli para verir. Yani biz sürekli para verimiz bu şeyleri ayakta tutmak için.”* şeklinde ifadelerle de yukarıda verilen durumu örneklendirmektedir. Bu durumun sadece Ermeni cemaati için bir sorun olmadığını, Rumların Türkiye’den gitmesinin en büyük sebebinin okullarının kapatılması dolayısıyla çocuklarına Rumca öğretememeleri olduğunu da sözlerine eklemiştir. Rumların düştüğü duruma düşmemek için çok çaba sarf ettiklerini belirten katılımcı, 1936 Beyannamesi’nin amacının tam da bu

olduğu tespitinde bulunmuştur. Yani amaçlanan şey, maddi olarak azınlıkları göçertmek, dolayısıyla onların kimliklerini koruyabileceği ve olağan yaşam şartlarını oluşturabilecek imkânlardan mahrum bırakarak, tasfiyeye zorlamaktır.

Ermeni temsilci, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 2000'li yıllara kadar, gayrimüslim azınlıkları maddi olarak çökertmeyi hedefleyen bu pratiklerin devam ettiğini belirtmiştir. 2000'li yıllarda ise vakıflar yasasının demokratikleştirilmesi için ciddi çabalar sarf edilmiştir. Bunu gerçekleştirmeye çalışan siyasiler ise vatan hainliğiyle suçlanmışlardır. Ermeni katılımcı bu süreci şu şekilde aktarmakta ve değerlendirmektedir: *"36 beyannamesini iptal eden ve el konulmuş birtakım malların iadesine yol açan düzenlemeyi Sayın Kılıçdaroğlu'nun Anayasa Mahkemesi'ne 'devletin temelini dinamitliyorsunuz' diye götürdüğünü biliyorum. Ama bakış açısı çok karakteristik burda. Yani yüzlerce yıldır Osmanlı Vakfiyelerinin mallarına el konulmasına itiraz edilmediği gibi, bunun durdurulmasını devletin ve vatanın temeline dinamit koyma olarak gören bir bakış açısını temsil ediyor."* Katılımcı 2005-2006 yılları arasında vakıf yasasının reformuyla ilgili kanunların kabul edildiğini, bunlara ek olarak daha sonra kabul edilen geçici 11. maddeyle beraber de el koyulan malların iade edilmesinin kararlaştırıldığını hatırlatmıştır. Son gelişmelerle beraber 257 tane vakıf malı iade edilmiş ve diğer malların iadesiyle ilgili de hukuki süreç devam etmektedir. Katılımcı eksikliklerin de olduğunu ancak düzeltilmesi yönünde çalışmaların devam ettiğini sözlerine eklemiştir.

Ermeni temsilciye ikinci, üçüncü şahıslara satılan malların iadelerinde bir takım problemlerin yaşandığı, bu konudaki görüşlerinin ne olduğunun sorulması üzerine, böyle bir problemin yaşandığının öncelikle ispat edilmesini gerektiğini belirtmiştir. İkinci şahıslardaki malların iadelerinde herhangi bir problemin yaşanmadığını ifade eden temsilci, bu konuyla ilgili tüm hukuk yollarının açık olduğunu söylemiştir. Ancak üçüncü kişilere satılan vakıf mallarının iadeleriyle ilgili bir takım sıkıntılar yaşanmaktadır. Çünkü burada şahıslar arası bir alım-satım olduğu için özel hukuk ve mülkiyet hakkı devreye girmektedir. Ermeni katılımcı bu durumu şu şekilde nitelemekte ve çözüm önerisi sunmaktadır: *"Zor bir konu ama bu konuda yasalar çalışıyor artık. Aynen olmasa da nakden geri almaları mümkün oluyor artık."*

Devletin 3. kişilerden satın alması ve sahibine iade etmesi ayrıca konuşulabilir. Bunun ucu nereye kadar, burda çok büyük bir meselesi var ortada. Şimdi devlet kendi elindeki malları iade ediyor. Bu konudaki aksaklıklar takip edilmeli ama burada iyi niyet de takip edilmeli.” Vakıf mallarının iadesi sürecinin çok karmaşık olduğunu ifade eden temsilci, bir uzlaşma ortamının oluşturulması gerektiğini, yani helalleşmek gerektiğini sözlerine eklemiştir. Ancak helalleşebilmek için de karşı tarafın(gayrimüslimlerin) tatmin edilmesi gerektiğini, çünkü tarih boyunca haksızlığa uğratıldıklarını ifade etmiştir.

Ermeni katılımcı, cemaat vakıflarının seçim yapamamasıyla ilgili olarak ise, hükümetle problemin çözümü için çalıştığını belirtmiştir. Bu problemin kaynağının ise daha çok bürokratik sebepler olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ayrıca Başbakanla bu konuyu görüştüklerini ve kısa sürede çözüme kavuşacağını ifade etmiştir. Gayrimüslim cemaatlerinin bu konuyla alakalı olarak hukuki yolları denemek yerine beklemelerini ise şöyle değerlendirmektedir: *“Bu zorluğu bilen cemaatin üyeleri de böyle iyi niyetli bir hükümeti karşılarına almak istemiyorlar. Hükümetin de bunu iyi takdir etmesi lazım ve 100 yıllık, 150 yıllık sorunlardan bahsediyoruz. O yüzden 150 yıllık sorunların 3 ayda çözülmesi mümkün değil ama ciddi anlamda mesafe kaydettiğimizi de görüyoruz.”* Temsilci bunun dışında, gayrimüslim cemaatlerinin her şeyi hükümetten beklememesini, bazı hakların elde edilebilmesi için hukuki veya kişisel yolların da denenmesi gerektiğini söylemiştir. Ermeni temsilci, bu hususla ilgili Tuzla Yetimhanesinin iade sürecini de hatırlatmaktadır. 1983 yılında, gayrimüslim cemaat vakıfları mülk edinemez denilerek dava açılmış ve 1993 yılında da dava sonuçlanarak yetimhaneye el koyulmuştur. Daha sonra ise 5737 Sayılı Vakıflar Kanunun kapsamı dışında kalacak şekilde gayrimenkul çoklu satış yoluyla elden çıkarılmıştır. Bunun üzerine katılımcımız başta olmak üzere cemaat mensupları bir takım girişimlerde bulunarak durumu Başbakana iletmışlerdir. Yetimhanenin iade edilmesi için mülkü satın alan Fatih Ulusoy ile Başbakan Ahmet Davutoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Kadir Topbaş, Tuzla Belediye Başkanı Şadi Yazıcı ve Ak Parti İstanbul İl Başkanı Selim Temurci görüşmüşler ve bu konuda mülk sahibini ikna etmişlerdir. Yetimhane 23

Mayıs 2015 tarihinde gösterilen bu kişisel gayretler sonucunda Gedikpaşa Ermeni Proteston Kilisesi Vakfı'na bağışlanmıştır.⁵⁰⁴ Bu örnekte de olduğu gibi bazı konularda kişisel gayret gösterilmelidir. Ermeni temsilci, artık gayrimüslim azınlıkların içekapanık ve devletten korkma hallerinden çıkıp, son dönemlerde kendilerine sağlanan imkânlardan yararlanmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Ermeni katılımcı bu ve bunun gibi durumlar için şunları söylemektedir: *“Oralarda sorun çıkarsa anlamlı bir itiraz olur. Mesela seçimlerle ilgili tüzük itirazı anlamlı bir itirazdır. Çünkü gayrimüslim cemaatler 4 tane ayrı tüzük teklifi sundu Vakıflar Genel Müdürlüğüne ve Bakanlığa. Burda bir gecikme oldu ama buna itiraz etmek anlamlı çünkü sizin yaptığınız bir hamle var. Ama el konulmuş bir mal için hiçbir şey yapmadığınız noktada yeni değişimleri incelemediğiniz, yeni kanunları görmediğiniz, korktuğunuz veya tembellik yaptığınız noktada devlet benim hakkımı versin demeniz çok fazla anlamlı değil.”*

Ermeni temsilciden, Rum temsilcinin “Vakıf mallarının iade edilmesi de bir çözüm değil, yıllardır boş ve bakımsız kaldığı için bu malların tadilatı için çok ciddi rakamların harcanması gerekmektedir. Cemaatimizin ise bunları karşılayacak maddi gücü mevcut değildir.” sözlerini değerlendirmesi istenmiştir. Bunun üzerine Ermeni katılımcı Türkiye’deki gayrimüslim cemaatlerinin o rakamları bulmasının gerçekten güç olduğunu ancak, ulusal ve uluslararası kampanyaların başlatılarak bu rakamların toplanmasının mümkün olduğunu dile getirmiştir. *“Buraya devlet el koydu, çürümesi sağlayan da oydu. Dolayısıyla yapması gereken de o.”* yaklaşımının kategorik bir yaklaşım olduğunu ve çözüm üretemeyeceğini dile getiren katılımcı, haklı söylemler olmasına rağmen pratik hayatta mesafe alınabilmesi için gerekli gayretlerin gösterilerek pozitif bir bakış açısı içerisinde olaylara yaklaşılması gerektiğini de sözlerine eklemiştir. Bahsedilen konuyla da alakalı olarak Ermeni katılımcı güncel bir olayı da örnek olarak paylaşır. Kendi ifadeleriyle olay şu şekildedir: *“Mesela benim köyümün kilisesi var. Kilise askeriyein içerisinde. Türkiye’de akla bile gelmeyecek olan bir şey. Askerin oradan taşınması, kilisenin askeri alanın dışına alınması için. Bunu yapan hükümettir. Şimdi yanındaki mezarlıkla birleştirilecek, Kültür Bakanlığı*

⁵⁰⁴ <http://www.timeturk.com/kamp-armen-ermen-kilisesi-ne-iade-edildi/haber-3532>, (28.09.2015).

projelerini çıkardı. İhyasını Kültür Bakanlığı yapacak, müze şeklinde ama istediğimiz zaman ibadethane olarak Akdamar gibi kullanabileceğiz. Şimdi onunla Sivaslı Ermeniler Derneği karar vermeye çalışıyor. Bunun iki yolu ya patrikhane 'kilise benimdi bana geri ver' diyecek bu durumda Kültür Bakanlığı devreden çıkıyor ve oranın restorasyonu için de patrikhanenin para bulması lazım. Ya da Kültür Bakanlığı'na devrediyorsunuz o bunu tarihi eser olarak restore ediyor ve size kullandırıyor.” Katılımcının vermiş olduğu bu örnek, Edirne Büyük Sinagogu’nda olduğu gibi vakıf mallarının tadilatı için gerekli kaynağın sağlanmasında bir alternatif yol almaktadır.

SONUÇ

1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı Müslümanların hukukunu etkilediği kadar gayrimüslimlerin statüsünde de önemli bir değişime yol açmıştır. Gayrimüslim cemaatlerle ilgili ayrı ayrı nizamnameler hazırlanmış ve yürürlüğe girmiştir. Bu Nizamnameler gayrimüslimlerin cemaat yönetimini ve organlarını ayrıntılı bir şekilde düzenlemiş, eğitimden sağlığa kadar kendi iç örgütlenmelerini ve haklarını belirlemiştir. Tanzimat Fermanı’nın getirdiği yeni haklar düzeni ve Avrupa devletlerinin baskıları sonucunda gayrimüslimler artık tebaa olmaktan çıkarak Müslümanlarla eşit haklara sahip vatandaşlar olma yolunda önemli mesafeler elde etmişlerdir. Yerel yönetim organlarında yasal olarak temsil edilmeye başlanan gayrimüslimler 1876 Anayasası ile birlikte ülke parlamentosunda da cemaatlerinin temsilcisi olarak yer almışlar, yasama faaliyetlerine katılmışlar ve siyasi konularda diğer mebuslar gibi müzakere sürecine dâhil olmuşlardır.

Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’tan sonra karşı karşıya geldiği savaşlar ve Avrupa devletlerinin sürekli müdahaleleri, gayrimüslim cemaatlerinin Müslümanlarla ilişkilerinde ve diğer mezheplerle münasebetlerinde önemli kırılmalar meydana getirmiştir. Tanzimat Fermanı ile birlikte ortak bir siyasi düşünce oluşturmak amacıyla ortaya konulan Osmanlılık politikası da eğitim vasıtasıyla güçlendirilmeye çalışılmışsa da Müslüman-gayrimüslim toplulukları arasında beklenen entegrasyonu sağlamamış, aksine yer yer düşmanlıkları körüklemiştir. Rusya ve Avrupa devletlerinin 19. yy.’da Osmanlı devletine karşı ilan ettikleri savaşların gerekçeleri arasında gayrimüslimlerin hakları ve sorunları önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı Devleti Balkan savaşlarında Rumeli’nin önemli bir kısmını kaybetmiş ve çok sayıda Müslüman göçmeni ülkesinde barındırmak zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti, Ortadoğu’daki topraklarını da yitirmiş ve Anadolu’da varlığını sürdürebilmek için yoğun bir mücadele

yürütmüştür. Yabancı devletler tarafından işgal edilen topraklarını korumak için yapılan milli mücadelenin sonucunda, 1922’de Lozan Barış Konferansı’nda yer alınmıştır. Bu konferans, Osmanlı Devleti bakiyesi üzerinde ve Anadolu’da sıkıştırılmış olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş ve bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınması ile sonuçlanmıştır. Lozan Barış Konferansı’nda imzalanan antlaşma metninde birçok başka hüküm yanında gayrimüslimlere ilişkin düzenlemeler de yer almıştır. Bu düzenleme, Osmanlı dönemindeki uygulamalardan büyük ölçüde etkilenmekle birlikte yeni devletin kuruluş amaçları, yapısı ve politikaları ile beraber uygulanmıştır.

Şüphesiz Lozan’da gayrimüslimlere ilişkin statü Osmanlı dönemindekinden oldukça önemli farklılıklar taşımaktadır. Her şeyden önce Lozan Barış Antlaşması’nda gayrimüslimlerin statüsü ekalliyetler olarak (azınlıklar) kavramsallaştırılmıştır. Lozan öncesi Osmanlı resmi metinlerinde “ekalliyet” kavramı yer almamaktadır. Bu kavram farklılığı Lozan’la gayrimüslimlere verilen hakların Osmanlı devleti dönemindeki uygulamalardan ayrı olduğu ve Avrupa hukukuna ilişkin bir anlayışı yansıttığı söylenebilir. Çünkü Osmanlılarda hukuk sistemi sayısal esasa (azınlık-çoğunluk gibi) dayalı olmamıştır. Öte yandan gayrimüslimlere tanınan hakların Osmanlı dönemindeki uygulamalar esas alınarak yapıldığı da dikkati çekmektedir. Bu anlamda Lozan’da belirlenen gayrimüslimlerin statüsüne ilişkin düzenlemenin, Osmanlı Millet Sisteminin kısmen de olsa devamı niteliğinde olduğu görülmektedir.

Çok hukuklu bir sistemi öngören Lozan Barış Antlaşması’nın ilgili hükümleri, daha sonra ulus-devlet politikaları ve gayrimüslimlerin özellikle medeni haklar konusunda Türkiye Cumhuriyeti hukukuna tabi olmalarını kabul etmeleri ile birlikte büyük ölçüde uygulama kabiliyeti kalmamıştır. Cemaatlerin kendi iradeleri ile bu haklardan vazgeçtikleri yaygın bir söylem olmakla beraber, bunun şartların gerektirdiği bir durum olduğu veya baskılar sonucu gerçekleştiği yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bunun yanında, Antlaşmanın hiçbir yerinde Patrikhanelerden ve Hahambaşılıktan söz edilmemiştir. Patrikhaneler ve Hahambaşılığa da bir tüzel kişilik verilmemiştir. Dolayısıyla bu kurumların Lozan’a göre gayrimüslimler hakkında karar

verme yetkilerinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Cumhuriyet tarihinin pratikleri de bu kurumların tüzel kişiliği olmadığı yönünde gelişmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarını yani Tek Parti Dönemini katı bir ulus-devlet inşa süreci olarak tanımlamak doğru olacaktır. Bu dönemde gerçekleşen Rum-Türk Nüfus Mübadelesi, Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyaları, Trakya Olayları, Varlık Vergisi ve Yirmi Kur'a Askerliği gibi uygulamalar, ulus-devlet politikalarının unsurları olarak değerlendirilebilir.

Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Kuruluş Savaşı dönemlerinde yaşanan olaylar her iki toplumda ve siyasi elitlerde önemli bir travma meydana getirmiştir. Dolayısıyla bu dönemde gerçekleşen azınlık karşıtı politikalarının ya da uygulamalarının, iç ve dış konjonktürün etkisiyle, bir ölçüde devlet kaynaklı olduğu biçiminde bir yargıya da yol açmıştır.

Çok Partili döneme geçildiğinde ise azınlık karşıtı uygulamaların kaynağı uluslaşma sürecinden daha çok gayrimüslimlerin yabancı unsur ve Batılı devletlerin iç destekçileri olarak görülmeleri ve bunun da dış politikada önemli bir gündem maddesi oluşturmasıdır. Türk Dış Politikasının gergin olduğu, dönemler azınlıkların en çok sorun yaşadıkları dönemlere denk gelmesi de bunun en büyük göstergelerinden biridir. 1950-1980 yılları arasındaki Kıbrıs sorunu ve buna bağlı olarak gelişen olaylar özellikle Rum azınlık başta olmak üzere Türkiye'de yaşayan gayrimüslimleri olumsuz yönde etkilemiştir. 6-7 Eylül 1955 Olayları, 1964 yılındaki 20 Dolar 20 Kilo olarak isimlendirilen Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmesi ve 1974 yılı Yargıtay Kararı ile cemaat vakıflarının mallarına el koyulması ve din okullarının kapatılması gibi olaylar Türk Dış Politikasının azınlıklar üzerindeki olumsuz etkilerine birer örnek olarak gösterilebilir.

1980 sonrası azınlık politikaları ise, öteki olma, vatandaş olamama veya ikinci sınıf vatandaş olma, hain olma, yabancı olma gibi kavramların etrafında şekillenmiştir. Ancak geçmiş yıllara ve özellikle de Tek Partili Döneme kıyasla 1980'den sonrası ki yıllardaki gelişmelerin daha durağan ve ılımlı bir seyir izlediğini de söyleyebiliriz.

Cumhuriyet tarihi boyunca inişli çıkışlı devam eden azınlıklara ilişkin yönetim politikaları AB üyelik müzakerelerinin başlaması ile birlikte pozitif yönde bir değişme gösterdiği söylenebilir. Geçmişte devletin yapmış olduğu bazı olumsuz uygulamaların AB Uyum Paketleri ile telafi edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Özellikle rehabilitasyon süreci olarak tanımlayabileceğimiz 2000’li yıllarda el koyulan vakıf mallarının iade edilmesi gayrimüslim azınlıklar için oldukça önemli bir gelişmedir. Kültürlerini yaşatabilmeleri için gerekli olan maddi kaynağın söz konusu vakıf mallarıyla elde edebileceği düşünülürse vakıf mallarının iadesinin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan bu olumlu gelişmenin, toplumlar arası ilişkileri ve devlet-azınlık sorunlarını bir anda iyileştireceğini düşünmek gerçekçi olamaz. Çünkü bu iyileşme yeni bir kültürel iklimi gerektirmektedir. Bunu da sağlayacak olan sağlam hukuki zeminin tesis edilmesi ve güçlendirilmesidir.

Tezin nitel araştırma kısmını oluşturan derinlemesine mülakatlarda ise son dönemde atılan adımların, azınlıklar tarafından olumlu karşılandığı fakat yeterli olmadığı görülmüştür. 6-7 Eylül Olayları, Varlık Vergisi, Trakya Olayları, 1964 Sürgünü ve 1974 Vakıf Mallarına el konulması gibi ekonomik yönü ağır basan olaylar birer travma olarak cemaat kültüründe önemli hatıralar olarak yer almaktadır. Günümüzde cemaat yönetimleri, Lozan’la belirlenen statünün yeterli olmadığını ve bunun aşıldığını, Anayasal vatandaşlık temelinde yeni bir evreye geçilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Hrant Dink’in cenazesine binlerce insanın katılımı (Müslüman, gayrimüslim) ülkemizdeki azınlıkların haklarının, genel insan hakları meselesi olarak algılandığının önemli bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Ülkemizdeki gayrimüslim azınlıklar meselesinin, Lozan Barış Antlaşmasıyla sağlanan haklar temelinde değil, uluslararası insan hakları temeli üzerinde görülmeye başlanması, bu alanda önemli bir evreye işaret etmektedir. Devletin evrensel hukuk kuralları, demokrasi standartları, anayasal vatandaşlık çerçevesinde, toplumun tüm bireylerine sağlanan hakların, gayrimüslimlerin yaşamlarına da olumlu bir biçimde yansıtacağı ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

AKÇA Gürsoy, HÜLTÜR Himmet, “Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 2008, s.236-269.

AKÇA Gürsoy, HÜLTÜR Himmet, “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, 2006, s.295-321.

AKDOĞAN, Nuran Savaşkan, ““The “Speak Turkish Campaigns” and the Jewish Community during the reformation and nation building process of The Early Turkish Republic, 1928-1938””, *Jewish Migration: Voices of the Diaspora*, Cilt 7, Haziran 2010, s.89-108.

AKGÜNDÜZ Ahmet, “Ermeni Meselesine Yaklaşım Hatalarımız; Tehcir ve Soykırım Kavramları Işığında 1915 Tarihli Kararnâme”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı:63,s.2804-2817.

AKIN Fatih, *Türkiye’de Azınlık Politikaları*, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul 2006.

AKSAMAZ Ali İhsan, SALTİK Turabi, GÜVENÇ Şükrü, DEMİR Eyyüp, KÖK Kemal, *Anadilde Eğitim ve Azınlık Hakları*, Sorun Yayınları, İstanbul 2005.

AKSOY İlhan, “Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okular”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, Cilt:1Sayı:1, Mayıs 2014, s.69-87.

AKTÜRK Şener, “Persistence of the Islamic *Millet* as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 45, Sayı 6, s.893-909.

AKTÜRK Şener, “Persistence of the Islamic *Millet* as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 45, Sayı 6, s.893-909.

AKTÜRK Şener, “Religion and Nationalism: Contradictions of Islamic Origins and Secular Nation-Building in Turkey, Algeria and Pakistan”, *Social Science Quarterly*, Cilt 96, Sayı 3, Yıl 2015, s.778-806.

AKYOL Taha, *Bilinmeyen Lozan*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

AKYOL Taha, KAPLAN Sefa, *Açık ve Gizli Oturumlarda Lozan Tartışmaları*, Doğan Kitap, İstanbul 2013.

AKYOL Taha, *Medine’den Lozan’a*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996.

ALKAN Mustafa, “Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, Yaz 2009, s.93-111.

ALLOVI Nisya Ishman, “Türk Yahudiler”, (Ed. Kemal H. Karpat ve Yetkin Yıldırım), *Osmanlı Hoşgörüsü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.177-196.

ANBAR Adem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, *Maliye Finans Yazıları*, Yıl 23 Sayı 84, s.17-37.

ARTUÇ Nevzat, “1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:7(1), s.54-65.

ATA Ferudun, “Varlık Vergisinin Amerikan Kamuoyuna Yansıması (New York Times Gazetesi Örneğine Göre)”, *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı: 11, 2014, s.63-78.

Atatürk’ün Musul Politikasının Özeti, Çankaya Üniversitesi,
http://hist202.cankaya.edu.tr/uploads/files/Ataturkun_Musul_politikasininin_ozeti_%20Semih%20Yalcin.pdf, (14.07.2014).

ATLI Cengiz, "İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında 6-7 Eylül Olayları", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 9/10, s.1183-1197.

AVŞAR Servet, "Ermeni Sorunu ve Türkiye", <http://www.historyoftruth.com/ebook/sbd-2-06.pdf> (28.02.2015), s.57-89.

AYDIN M. Akif, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, Cilt:18, 1998, s.314-318.

AYVERDİ Sâmiha, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007.

BABAOĞLU Resul, *6/7 Eylül 1955 Olaylarının Türkiye Rumları Üzerindeki Etkileri (1955-1959)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2012.

BALİ Rifat , http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlarcumhuriyet_doneminin_azinlik_politikalari.pdf, (23.08.2015).

BALİ Rifat, "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, s.60-64.

BALİ Rifat, *Toplu Makaleler-I Tarihin Ufak Bir Dipnotu: Azınlıklar*, Libra Kitap, İstanbul 2013.

BARKEY Karen, "Islam and Toleration: Studying the Ottoman Imperial Model" *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Sayı: 19, Yıl 2005, s.5-19.

BAŞYİĞİT Türkan, "Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/14(2007), s.177-184.

BAYINDIR GOULARAS Gökçe, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması”, *Alternatif Politika*, Cilt:4 Sayı:2, s.129-146.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

BEBİROĞLU Murat, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, ed. Cahit Külekçi, Akademi Matbaası, İstanbul 2008.

BELGESAY Mustafa Reşit, “İhtisas Mahkemeleri ve Mahkemeler Arasında Vazife İhtilâfları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt:9 Sayı:1-2 (1943), s.1399-1410.

BERBER Engin, “Mübadeleye Bugünden Bakmak”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.143-168.

BEYLUNİOĞLU Anna Maria, “Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey”, *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 13 Sayı 4, s.139-147.

BEYOĞLU Süleyman, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:2 Sayı:3, s.125-138.

BİLEYDİ KOÇ Malike, “Atatürk’ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 84, s.1-39.

BİRSEL Haktan, *Lozan’dan AB Sürecine Türkiye’nin Azınlık Politikaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

BOZKURT Gülnihal, *Azınlık İmtiyazları – Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/azinlik-imtiyazlari-kapitulasyonlardan-tek-hukuk-sistemine-gecis>, (23.07.2014).

BOZKURT Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

BOZKURT Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

BUDAK Ömer, “Mübadele Meselesi ve Lozan’da Çözümü”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:26(2010),s.129-142.

CİN Halil, AKYILMAZ Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya 2011.

COŞAR Nevin, “Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi*, Cilt/Sayı 58-2, s.1-27.

ÇANDIR Murat, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010.

ÇAVDAROĞLU Hüseyin Avni, *Öncesi ve Sonrası ile Lozan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

ÇELEBİ Ercan, “Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Faaliyetleri”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, s.107-120.

ÇETİN Ensar, “Türkiye’de Anadilde Eğitim Tartışması Bağlamında Okulsuzlaşma (Okulsuz Toplum) Teorisi ve Osmanlı Eğitim Modeli”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt:7, Sayı:14, Temmuz-Aralık, s.375-385.

ÇETİN Kenan, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Müslüman Teba’aya Yönelik Eğitim Politikası 2”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:28, 2014, s.181-192.

ÇETİN Kenan, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Müslüman Teba’aya Yönelik Eğitim Politikası 1”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:27, 2013, s.147-164.

DEMİR Özge, “İslam Hukuku’nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Görünümü”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 72, Sayı:1, 2014, s.739-758.

DEMİR Şerif, “Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 12, s.37-63.

DEMİR Şerif, “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:31, Kış 2010, s.284-294.

DEMİREL F. Işıl, “Çanakkale Yahudi Cemaati İle Gayrimüslim Politikalarının İzinde”, *Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

DERİ Mehmet, *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

DİKMEN Nedim, “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 19 Sayı 2, s.137-159.

DİLEK Mehmet Sait, “Lozan Konferansı’nda İtilaf Devletlerinin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2011 Sayı 19-20, s.1-28.

DOĞAN İkrım, “Ulus İnşa Sürecinde Dil Politikaları ve Anadilde Eğitim”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 10, Sayı 37, s.113-142.

DOĞANAY Rahmi, “Misak-ı Millî ‘ye göre Lozan”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:11/Sayı:2(2001), s.281-294.

DOKUYAN Sabit, “Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 15(2), s.23-55.

DURAL Mustafa, “Osmanlı Devleti’nden Zamanımıza Kadar Medenî Hukuk Alanındaki Batılılaşma Hareketleri”, *İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu'nun Alınışının 80. Yılı Sempozyumu*, ed.: Ali Çivi, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, s.25-28.

DURAN Hasan, ARIDEMİR Hakan, “Rum Azınlık Özelinde Türkiye’de Uygulanan Azınlık Rejimi”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Sayı 4(2005), s.1-16.

DURU Bülent, “1941: Kıtık Yılında Milli Korunma Kanunu Uygulamaları”, (Ed. Birgül Ayman GÜLER), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949*, AÜ SBF KAYAUM, Ankara 2008, s.159-181.

EKİNCİ Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

ELLEK Hasan, “Osmanlı’da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, 2014/3, s.119-159.

EMGİLİ Fahriye, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’nin Türkiye Cumhuriyeti’nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 18, Özel Sayı, Sayı 3, s.105-121.

ERDOĞAN Haşim, “Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikalarından Birisi Olan İhtiyat Askerliğinde Süryani Kadimler”, *International Journal of Social Science*, Cilt 6 Sayı 6, s.1421-1431.

ERGİL Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitapevi, Ankara 1981.

ERHAN Çağrı, “ Lozan’ın Genel Çerçevesi”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.11-16.

ERTAN Temuçin Faik, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2 Sayı 2, s.209-225.

ERTAN Temuçin Faik, “Lozan Konferansı’nda Türkiye’yi Temsil Sorunu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:53(2013), s.61-76.

ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

ERYILMAZ Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 2010.

ESER Ümit, “Millet Sisteminin Tarihi Arka Planı: Gayrimüslim Cemaatler İçin Özerk Bir Alan”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:13, Sayı:24, Aralık 2010, s.204-212.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk(Söylev)*, Cilt 1-2, Çev.: Bedi Yazıcı, Süryay Sürekli Yayınlar, İstanbul 1995.

GEDİKLİ BERBER Şarika, “Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 14 Sayı 2, s.617-628.

GEDİKLİ BERBER Şarika, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne Uyum Süreci: (Moiz Kohen Örneği)”, *Turkish Studies*, Sayı 7/4, s.1779-1800.

GÖKÇEN, Salim. "Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri", *Atatürk Dergisi*, Sayı 5.1 (2006), s.185-222.

GÖKDEMİR Mevlüde, *İfade Hürriyeti Kapsamında Türkiye’de Dini Azınlıklar’ın Durumu*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006.

GÖYÜNÇ Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

GÜLEN Ahmet, “İnönü Hükümetleri’nin Kıbrıs Politikası (1961-1965)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 50, s.389-428.

GÜLER Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri’nden Örnek Fermanlar)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Cilt:9, Sayı:09, 1998, s.155-175.

GÜLMEZ Nurettin, Mehmet Taşkınoğlu, “1954 Kıbrıs Olaylarının İzmir Basınına Yansımaları”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13 Sayı 26, s.185-222.

GÜMÜŞ Musa, “Osmanlı Devleti’nde Kanunlaştırma Hareketleri İdeolojisi ve Kurumları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:14, İlkbahar-Yaz 2013, s.163-200.

GÜMÜŞ Nebi, “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermenileri Örneği”, *Milel ve Nihal*, Sayı: 6(2), s.165-198.

GÜRKAYNAK Muharrem, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 9 Sayı 2, s.275-290.

GÜVEN Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül 1955 Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Hatay Barosu Stajyer Avukatları, “Atatürk ve Hatay”, *Hukuk Gündemi*, Atatürk Özel Sayısı 2013, s.108-113.

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10511/azinlik-okullarinin-dertleri-birkac-gunde-cozulebilir>, (22.09.2015).

<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-61/cumhuriyet-doneminde-yabanci-okullar-1923-1938>, (22.09.2015).

<http://www.ensonhaber.com/buyukadadaki-rum-yetimhanesinin-tapusu-patrikhanede-2010-11-29.html>, (27.09.2015).

<http://www.hurriyet.com.tr/egitim/29452729.asp>, (22.09.2015).

<http://www.timeturk.com/kamp-armen-ermeni-kilisesi-ne-iade-edildi/haber-3532>, (28.09.2015).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Edirne_B%C3%BCy%C3%BCk_Sinagogu, (27.09.2015).

İLTER Erdal, “Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:27-28, s.299-319.

İMAMOĞLU Hüseyin Vehbi, DENİZ Önder, “19. Yüzyıldaki Gayr-i Müslim Tebaa Sorunun Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Hukukî Sonuçları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:18, Haziran 2014, s.247-268.

İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukukunda Vakıf Sistemi Ve Gayrimüslimler, Hrant Dink Vakfı,
<http://www.istanbulermenivakiflari.org/tr/azinlik-vakiflari/hukuki-ve-tarihsel-surec/6#imparaotr>, (14.04.2015)

İNCE Fuat, “Lozan Barış Antlaşması ve Ege Adaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 53, Yıl 2013 s.101-128.

İNCİ İbrahim, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Varlık Vergisi Uygulaması”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:10, Sayı:2, 2012, s.272-290.

KARA Bülent, “Dramatik Bir Huzur Mücadelesi: Mübadele”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5 Yıl: 2005, s.187-198.

KARA Bülent, “Ulusal Devlet Olma Yolunda Türkiye”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, s.277-292.

KARABULUT Kerem, “11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi’ne Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, s.325-339.

KARACAKAYA Recep, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3 (2003),s. 127-142.

KARACAN Ali Naci, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

KARAKOÇ Ercan, “Atatürk’ün Hatay Davası”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 50, s.97-118.

KARAOŞMANOĞLU Kerem, “Türkiye’de Azınlıklar ve Komplo Zihniyeti”, *Liberal Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2008, s.139-158.

KARPAT H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KENANOĞLU M.Macit, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)”, *Milel ve Nihal*, Sayı: 6(2), s.103-164.

KENANOĞLU M.Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KILIÇ Murat, “ ‘Türkleştirme’ Dağında Bir ‘Musa’ ve Evamir-i Aşere (On Emir)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, s.167-191.

KILIÇ Murat, “Tek Parti Döneminde Milliyetçilik ve CHP’nin Yedinci Büyük Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:12, Sayı:24, Bahar 2012, s.189-202.

KILIÇ Musa, “Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Yahudi Memurlar”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 31, s.129-156.

KOÇAK Cemil, “Varlık Vergisi Üzerine Birkaç Belge Varlık Vergisi'ne Tepkiler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 2 (122), s. 22-25.

KOPAR Metin, YOLUN Murat, “18. Ve 19. Yüzyıllarında Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, *History Studies International Journal of History*, Cilt 4/1, s.335-358.

KURNAZ ŞAHİN Feyza, “Demokrat Parti Döneminde Ermeni Cemaatinin İktidara Yaklaşımı: Patrik Karekin Haçaduryan’ın Başbakan Adnan Menderes’e Arzuhalleri (1951-1960)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarihi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 13, s.185-215.

KURTARAN Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, Sonbahar 2011, s.57-71.

KYMLICKA Will, “Two Models of Pluralism and Tolerance”, *Analyse & Kritik*, Sayı 13, Yıl 1992, s.33-56.

Lozan Antlaşması ve İsmet Paşa, İnönü Vakfı,
<http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/lozan-antlasmasi>, (01.06.2014)

MACAR Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

McCARTHY Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.

MERAY Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 1)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

MERAY Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 1 Kitap 2)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

MERAY Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 2)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

MERAY Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler(Takım 1 Cilt 3)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

Mudanya Ateşkes Antlaşması ve İsmet Paşa, İnönü Vakfı,
<http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/mudanya-anlasmasi>, (10.6.2014)

MURATYAN Nayat, *Türkiyeli Ermenilerde Kolektif Korku Gündelik Hayatta Korku Altında Varolma Pratikleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

OLGUN Ülkühan, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, s.77-82.

ORAN Baskın, "Azınlıklar" , *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, NTV Yayınları, Kasım 2010, s. 159-165, <http://baskinoran.com/makaleler.php>, (13.08.2015).

ORAN Baskın, *Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

ORTAYLI İlber, “Mübadele”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s.424-425.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

OTACI Cengiz, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2004.

OZANSOY Esin, “Bizans’da Isaurion’ların Ekloga’sına Göre Medeni Hukuk”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı:12, s.183-202.

ÖZCAN Eda, “Ahali Mübadelesi ve Yardımların İstanbul Örneği, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 20-21, s.55-75.

ÖZCOŞAR İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, 2003, s.124-139.

ÖZDEMİR Hikmet, “Ermenilerin Uyraklık Sorunu”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.95-118.

ÖZMAN Aydoğan, “Lozan Andlaşmalarında Ege Adalarının Hukuki Statüsü”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 43 Sayı 3, s.197-206.

ÖZTÜRK İbrahim Mert, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32(54), s.135-166.

ÖZTÜRK Serdar, YILDIRMAZ Fatih, “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 10 Sayı 2, s.145-165.

PAMİR Aybars, “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:51 Sayı:2(2002), s.79-119.

Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008.

Rıza Nur; GREW Joseph C., *Lozan Barış Konferansının Perde Arkası*, der. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2013.

SAKİN Serdar, “6-7 Eylül 1955 Olayları Sonrasında Türk Kamuoyunun Tutumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3 Sayı 12, s.378-386.

SAKİN Serdar, “Misâk-ı Milli’nin Hazırlanışı ve İlânıyla İlgili Görüşler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:13(2002), s.313-330.

SARAÇLI Murat, *Avrupa Birliği ve Türkiye’de Azınlıklar*, Adres Yayınları, Ankara 2012.

SARIÇOBAN Gülay, “Lozan Sonrası Türk-Dış Diplomasisi”, *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, Cilt:13, Sayı:40, Yaz 2009, s.219-234.

SARIKOYUNCU DEĞERLİ Esra, “Demokrat Parti Döneminde Türkiye’nin Kıbrıs Politikası (1950-1960)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 6 Sayı 11, s.85-101.

SARIKOYUNCU DEĞERLİ Esra, “Lozan Barış Konferansı’nda Musul”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10 Sayı 18, 2007, s.127-140.

SEPETCİOĞLU Tuncay Ercan, “İki Tarihsel ‘Eski’ Kavram, Bir Sosyo-Kültürel ‘Yeni’ Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 18, Özel Sayı, Sayı 3, s.49-83.

SEYFELİ Canan, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık”, *Milel ve Nihal*, Cilt 7 Sayı 1, s.95-136.

SMOOHA Sammy, “Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies”, *Nations and Nationalism*, Cilt 8, Sayı 4, Yıl 2002, s.423-431.

SOMEL Selçuk Akşin, *Gayrimüslim Okulları Nasıl ‘Azınlık Okulları’ Oldu; Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu 1. Cilt*, Tarih Vakfı, İstanbul 2013.

SONER Bayram Ali, “Osmanlı-Türk Siyasal Geleneğinde Bireysel ve Kolektif Haklar Mefhumu”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Sayı 32, Yıl 2012, s.151-173.

SONER Bayram Ali, *Minority Rights Regime in Turkey and European Regional Organizations*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

SOYSAL İsmail, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920 – 1945)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

ŞAHİN, M. Süreyya, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 1995, s.342-348.

ŞEKER Murat, “Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 8 Sayı 2, s.115-134.

ŞEKER Nesim, “Identity Formation and The Political Power in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic”, *Historia Actual On Line*, Cilt 8, s.59-67.

ŞİMŞEK Halil, “Çanakkale Bağlamında 1934 Trakya Yahudi Olayları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, s.137-150.

ŞİMŞEK Halil, “İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi’nin Feshi ve Yunan Uyruklu Rumların Sınır Dışı Edilmeleri (1964)”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 5:1, s.237-260.

ŞİMŞEK Halil, “İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl 12 Sayı 16, s.181-192.

ŞİMŞEK Halil, “Türk İnkılâbı ve Azınlıklar”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler Cilt VI*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2012, s.2971-2980.

ŞİMŞEK Halil, *Lozan’ın Getirdiği Statü ve Türkiye’de Azınlıkların Durumu*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

ŞİMŞİR Bilal, “Lozan’a Göre Azınlıklar”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.171-195.

ŞİMŞİR Bilâl, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

ŞİMŞİR Bilal, *Lozan ve Sonrasında Sınırlar ve Boğazlar*, Bilal Şimşir’in Pembe Köşk’te verdiği konferans metni, İnönü Vakfı,

<http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/dr-bilal-n-simsirin-konferansi> ,
(06.07.2014).

T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2014/'15*, Ankara 2015.

TAMER Aytül, ÇAVLİN BOZBEYOĞLU Alanur, “1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, *Nüfusbilim Dergisi*, Sayı26 Yıl 2004, s.73-88.

Tekin Alp, *Türkleştirme*, çev.: Özer Ozankaya, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

TERZİOĞLU S. Süleyman, *Uluslararası Hukukta Azınlıklar ve Anadilde Eğitim Hakkı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007.

TOPBAŞ Tansel, *Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007.

TOSUN Ramazan, *Cumhuriyet ve Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

TOZLU Necmettin, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s.1-17.

TUĞLUOĞLU Fatih, “Ali Naci Karacan’ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:53(2013), s.285-328.

TÜR Özlem, “Türkiye Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 62-1, s.223-251.

ULUÇ Özlem, “İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri: Osmanlı ve Türkiye’de Vatandaşlık Politikaları”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, Temmuz-Aralık 2012, s.7-30.

ULUĞBAY Hikmet, “Musul Sorunu”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.83-96.

ULUSOY Kıvanç, “The European Impact on State-Religion Relations in Turkey: Political Islam, Alevis and Non-Muslim Minorities”, *Australian Journal of Political Science*, Cilt 46 Sayı 3, s.407-423.

UZUN Hakan, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Azınlıklar”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 2003, s.69-85.

UZUN Hakan, “Türk Heyeti’nin Lozan’a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa’daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922 - 20 Kasım 1922)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:53(2013), s.329-350.

ÜLKER Erol, “Assimilation, Security and Geographical Nationalization in Interwar Turkey: The Settlement Law of 1934 “, *European Journal of Turkish Studies [Online]*, 7 / 2008, Online since 11 December 2008, Connection on 10 March 2015. URL : <http://ejts.revues.org/2123>

ÜNAL Mehmet, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:34, Sayı:1, 1977, s.195-231.

ÜNAL ÖZKORKUT Nevin, “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti’nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 53 Sayı 2, s.83-94.

ÜSTE Nazmi, “Wilson Prensipleri’nin Osmanlı İmparatorluğu sonrası Anadolu’da Ulus-Devlet İnşaa Çabalarına Etkisi Bağlamında Lozan Mübadelesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 18 Özel Sayı 2014, s.33-48.

YALÇIN Emruhan, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Ekümenikliği Tartışmalar ve Gerçekler”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 50 2012, s.479-514.

YALÇIN Osman, “Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Sayı 1/1 (2012), s.313-354.

YAMAN Ahmet Emin, “Mudanya Bırakışması ve Yansımaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 5 Sayı 18(1996), s.189-203.

YETKİN Aydın, “Osmanlı Devleti’nde Hukuk Devletin Gelişim Süreci”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:24, Kış 2013, s.380-413.

YILDIZ Nural, YILDIZ Emel, “Mübadele Meselesi ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, Sayı:1, Haziran 2012, s.349-370.

YILDIZ Süheyla, “Asimile Olma, İç Kapanma, Kimliklenme: Cumhuriyetten Bugüne Türkiye Yahudilerinin Kimlik Stratejileri”, *Alternatif Politika*, Cilt 7, Sayı 2, s.264-297.

YUMUL Arus, BALI Rifat, “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, (Ed. Mehmet Ö. Alkan), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.362-366.

ZUBAIDA Sami, “Islam in Europe”, *Critical Quarterly*, Cilt 45, Yıl 2003, s.89-90.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Mücahit BEKTAŞ

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 25 Mart 1989, İstanbul/Kartal

Elektronik Posta: mucahitbektas1@gmail.com ve mucahit.bektas@erdogan.edu.tr

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	KOÜ, İİBF, SBKY Bölümü	2007-2012
Yüksek Lisans	İMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı	2012-2015

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2012-2014	Kuveyttürk Katılım Bankası	Yetkili
2014-	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, SBKY Bölümü	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİLLER

Orta düzeyde İngilizce ve başlangıç düzeyinde, Arapça.

YAYINLAR

HOBİLER

Dağ yürüyüşü, yürüyüş, kitap okuma.